

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

**TÖRTÉNELEMTANÍTÁS A NÉPISKOLÁKBAN A DUALIZMUS KORI
MAGYARORSZÁGON**

FARKAS MÁRIA

2007

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

FARKAS MÁRIA

**TÖRTÉNELEMTANÍTÁS A NÉPISKOLÁKBAN A DUALIZMUS KORI
MAGYARORSZÁGON**

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY DOKTORI ISKOLA
TÖRTÉNETTUDOMÁNY PROGRAM

TÉMAVEZETŐ: DR. KARDOS JÓZSEF
EGYETEMI TANÁR, AZ MTA TAGJA

BUDAPEST, 2007

TARTALOM

BEVEZETÉS.....	7
<i>Magistra vitae vagy ancilla politicae?</i>	<i>7</i>
<i>A témaválasztásról: miért a dualizmus kora – s miért a népiskola?</i>	<i>9</i>
<i>Néhány metodikai megjegyzés</i>	<i>14</i>
AZ OKTATÁSPOLITIKAI KERETEK	18
<i>A hagyományok</i>	<i>18</i>
<i>A kortárs minta.....</i>	<i>24</i>
<i>Az iskolafenntartók jogai a világi és a felekezeti iskolákban</i>	<i>27</i>
<i>Állami és felekezeti tantervek.....</i>	<i>37</i>
TÖRTÉNELEMTANÍTÁS A POLGÁRI ALKOTMÁNYOS MODELLBEN 49	
<i>A vizsgált korpusz</i>	<i>49</i>
A szelekció szempontjai.....	49
A szerzők.....	52
<i>A magyar tannyelvű iskolák olvasó- és történelemkönyvei.....</i>	<i>55</i>
A III. osztályos olvasókönyvek	55
IV. osztályos olvasókönyvek.....	60
Történelemkönyvek.....	85
<i>Egy tisztán életrajzi alapú történelemkönyv</i>	<i>90</i>
<i>Katolikus és protestáns narratívák</i>	<i>95</i>
<i>A katolikus és protestáns narratíva közeledése</i>	<i>111</i>
<i>A történelemkönyvek megújítási kísérletei</i>	<i>118</i>
<i>Az V. és VI. osztályos olvasókönyvek.....</i>	<i>128</i>
<i>A nem magyar tannyelvű iskolák tankönyvei.....</i>	<i>130</i>
A történelmi keret.....	131
A népiskola a magyar nemzeti identitás szolgálatában	133
A történelem kívánatos narrációi a nemzetiségek felfogásában	134
Tiltott könyvek	140
A nem magyar tannyelvű nyelv- és olvasókönyvek típusai.....	142
<i>Anyanyelvi tankönyvek.....</i>	<i>143</i>
<i>A magyar nyelvi tan- és olvasókönyvek</i>	<i>145</i>
<i>A történelemkönyvek.....</i>	<i>156</i>
A POLGÁRI ALKOTMÁNYOS MODELL FORRADALMI KRITIKÁI	169
<i>A polgári demokratikus modell.....</i>	<i>169</i>

<i>Az állampárti modell</i>	190
ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK	204
FÜGGELÉK	207
<i>A tankönyvszerzők fontosabb életrajzi adatai</i>	207
<i>Felhasznált irodalom.....</i>	224

„Az iskolaügy politikum, és az is marad.”

(Mária Terézia)

BEVEZETÉS

Magistra vitae vagy ancilla politicae?

„*Historia est magistra vitae*” – róttam fel valamikor, ki tudja, hány kortársammal s minket megelőző és követő diákgenerációk szinte beláthatatlan sorának buzgó nebulóival együtt kisiskolás történelemfüzetem első lapjára, megilletődötten, hittel és elfogódva. Tényleg az? A történelem tényleg az élet tanítómestere, tényleg az életre nevel (nevelt vagy akar nevelni) a történelem, illetve az iskolai történelemtanítás? Vagy Szilágyi Gyulának lenne igaza, aki szerint Mária Terézia sokat idézett, általam mottóként használt kijelentése, miszerint „az iskolaügy politikum, és az is marad”, „nem csekély éleslátásról tanúskodik”, mert „a birodalmának területén lévő iskolák állami felügyeletét elrendelő uralkodóasszony provokatív egyértelműséggel megfogalmazott szentenciájában... pontosan azt mondta ki, amit nagynevű kollégái mindig is sejtettek: a társadalom hosszú távú stabilitása úgy biztosítható a *legolcsóbban*, ha gondoskodunk arról, hogy az utódok mindenben pontosan *ugyanúgy cselekedjenek*, mint az elődök. Az *ugyanúgyra* meg kell tanítani, arra pedig, hogy *cselekedjenek*, rá kell szoktatni az éretlen korú ifjakat. A cél elérésének államilag intézményesített eszköze az iskola. E felfogás szerint az iskolaügyi apparátus igyekszik azt gondoltatni a tanulókkal, amit maga is gondol, hiszen a tanulók majdan maguk is a nagy mechanizmus résztvevői lesznek, s azt gondoltatják a gondjaikra bízottakkal, amit egykor velük is gondoltattak...”¹, vagyis az iskola s az iskolai történelemtanítás lényege az éppen adott korszak viszonyainak konzerválására szocializálás eszköze lenne? Elkerülhetetlen-e, hogy a történelemtanítás a politika, illetőleg a mindenkori napi politika szolgálóleányává váljon?

¹ Szilágyi Gyula, 2003.

„Hegel a bűnbeesés bibliai legendájának, mint e történeti élet állítólagos kezdetének azt a mélyreható magyarázatát adja, hogy minden történelmi értékű cselekvés, minden nagy társadalmi kezdeményezés bűn jellegű, mert szakítást jelent a felettünk gyámkodó hatalmakkal és hagyományokkal. Ilyen értelemben bűnös a nyugati népek uralkodó osztályainak szemében a magyar tanácsállam, mert a tőke fétisét készül véglegesen szétrombolni s a proletárdiktatúrával egy új embertípust, az igazi *homo socialis* kifejlődését tűzte célul maga elé” – írta Sas Andor történész a történelemtanítás új szellemiségű megközelítésének felfogása szerinti lényegét összefoglalva a Tanácsköztársaság idején, 1919 júniusában, a *Néptanítók Lapja* mellékletében megjelent, a történelemtanárok új feladatakra való felkészítését segítő történelmi „leckéjében”. – „Ez a törekvés szükségképpen adódott a társadalmi fejlődésből, mint egyetlen méltó válasz a világháború okozta katasztrófára, mint a szenvedések egyetlen gyógyító szere, mint az embervilág eddigi meghasonlásainak egyetlen gyökeres kiküszöbölése.”²

Ötven évvel korábban, a kötelező népoktatást elrendelő törvény elfogadását kemény parlamenti politikai csatározásokban, komoly kompromisszumok árán keresztülhajtó Eötvös József is felvázolt egy víziót: „... azon tényezők között, melyek minden népnek jólétére és ez által az államoknak hatalmára elhatározó befolyást gyakorolnak, nincs egy-egy fontosabb, mint a népnek értelmi műveltsége: és innen van, hogy nem létezik jól rendezett állam, mely a népoktatás célszerű elrendezésére figyelmet nem fordítana... egy más, még nagyobb fontosságú ok, mely a népoktatásról való gondoskodást az államnak kötelességévé teszi... azon tény, hogy ott, ahol a nép az állam vezetésére befolyást gyakorol, és azon arányban, melyben ezt gyakorolja, a népnek műveltségi állapota közvetlen befolyást gyakorol az állam törvényhozására és kormányzatára... a népoktatás célszerű rendezése, mely a közműveltségnek

² Sas Andor, 1919. XXII. p. – Sas Andor (1887–1962) történész, irodalomtörténész, tanár. Budapesten végezte az egyetemet, Babits Mihály, Juhász Gyula, Balázs Béla társaságában tagja volt a Négyesy-szemináriumnak. A Tanácsköztársaság idején főiskolai tanár volt a fővárosban, s aktív szerepet vállalt a történelemtanítás új szellemiségének kifejlődésében. A Tanácsköztársaság bukása után emigrált, kezdetben Bécsben élt, majd Csehszlovákiába költözött, Pozsonyban volt középiskolai tanár, 1957-től pedig a pozsonyi szlovák egyetemen a m. irodalmi tanszék vezető docense. (V. ö.: MÉL.) – A „leckék” funkciójáról, történelemszemléletéről részletesebben írok a dolgozat forradalmak korával foglalkozó fejezetében.

feltétele, egyszersmind feltétele az állam jólétének s kifejlődésének is” – mondta a kötelező népoktatás bevezetése mellett érvelő országgyűlési beszédében.³

A dolgozatomban vizsgálni kívánt korszak végét és kezdetét idéző felfogások között talán kisebb a szakadék, mint első pillantásra tűnik. Mindenképpen közös elemük, *legalábbis ezt szeretném bizonyítani*, hogy számolnak azzal: a politika terén, a politikaformáló tényezők között, Eötvösnél még várható fejleményként, Sas Andornál már tényként megjelenik egy korábban ismeretlen, vagy legalábbis elhanyagolt, figyelembe nem vett szereplő: *a nép*. Közös bennük továbbá, hogy „a nép” új szerepére való felkészítésében mindketten döntő szerepet tulajdonítanak az iskolának, azaz az iskola, az oktatás átpolitizáltságának szellemében fogantak.

A témaválasztásról: miért a dualizmus kora – s miért a népiskola?

1. Legelőször is, mert a dualizmus korában született és indult későbbi életpályáján az a „negyedik nemzedék”, amelynek középosztályáról állapította meg Glatz Ferenc 1989-ben: ez a generáció „a magyar történelem legtöbb nemzeti-társadalmi megrázkódtatást megélt korosztálya volt. Fiatalkorukban Magyarország az akkori világ öt nagyhatalma egyikének volt egyik alkotóeleme, területileg a szűkebben vett Európa második legnagyobb országa. Felnőttkorukban még éltette őket a remény, hogy a revíziókkal visszanyerik mindazt az élet- és világbiztonságot, ami egy nagy, erős ország államfenntartó középosztályát korábban eltöltötte, majd öregkorukra, a második világháború után, tudomásul kellett venniük... hogy Magyarország »csak egy szerény kis pontja... annak a varratnak, amely északról délre haladva összeköti egymással ezt a, szinte mondhatjuk, két világrészt«, azaz a Szovjetuniót és a nyugati polgári államok övezetét. Ez a korosztály beleszületett a királyságba mint államformába, eltervezte a maga életpályáját az adminisztráció különböző lépcsőfokain, megtanulta a társadalmi érintkezés több évszázados etikettjét a *Hofratok*, az alkotmányosság világában, azután 1918–1919 hirtelen a köztársaságot, majd számukra a teljes felfordulást, a proletárdiktatúrát hozta. A rövid, reformokkal konszolidált időszakot – az 1920-as éveket – olyan kor váltotta

³ EJÖM, 198. p. – A dőlt betűs rész az én kiemelésem. – F. M.

fel, amelyben a fasiszta diktatúra szociális forradalmat, korporációkat, vezérelvet hangoztató frázisai, turulista diákok, fajelméleti téboly szabadult rájuk. Majd öregkorukra, egy újabb veszített világháború után belenyugvás a köztársaságba, s életük végére megélték a proletárdiktatúra olyan formáját (1949), amelyik őket már feleslegesnek tekintette, s amelyekben már egyáltalán nem ismerték ki magukat...”⁴

Glatz Ferenc fenti, a politikaformáló középosztályra vonatkoztatott jellemzése, véleményem szerint, bizonyos értelemben az alsóbb néposztályokra is igaz. Igaz, mert a „magyar történelem legtöbb nemzeti-társadalmi megrázkódtatását megélt korosztálya”, ha túllépünk a székfűi „nemzedék”-értelmezésen, nemcsak középosztálybeliekből, hanem a „nép”-ből is állt. A néptömegek tagjaira is igaz, hogy gyermek- és ifjúkorukat az akkori világ öt nagyhatalma egyikének polgáraként, felnőtt életük jó részét pedig a területének egyharmadára zsugorodott trianoni Magyarországon töltötték; éltek alkotmányos királyságban, különféle jelzőkkel illetett köztársaságokban, proletárdiktatúrában; polgári és szocialista rendben; végigküzdöttek vagy elszenvedtek két világháborút, forradalmakat, ellenforradalmakat, konszolidációkat. Természetesen nem a középosztálybeliek értékrendje szerint szocializálódtak – az iskolában sem.

A nép oktatáspolitikát által befolyásolható *szocializálódási kerete az elemi népiskola* volt, mert a korszakban a magyar társadalom döntő tömegei számára ez az iskolatípus jelentette a szervezett keretekben folyó képzés egészét.⁵ Az 1905-ös népiskolai tanterv megfogalmazásában: „A népiskola a nemzet millióinak egyedüli iskolája. Az a feladat háramlik rá, hogy növendékeit valláserkölcsi alapon nevelje, az élet gyakorlati munkájára előkészítse, és nemzeti műveltséget adjon nekik.”⁶

Ezen a szocializációs folyamaton belül a *történelemtanítás* funkciója is felértékelődött, mert általában a népiskolai képzésnek, s ezen belül a

⁴ Glatz Ferenc, 1989. V–VI. p.

⁵ Pontos adatok az iskolázottságról a korszakból nem állnak rendelkezésre, minthogy az 1910 előtti népszámlálások, összeírások csupán az írni-olvasni tudásra kérdeztek rá, más adatfelvételekből azonban lehet következtetni. Tudjuk például, hogy 1910-ben az aktív keresők 93,1%-ának a legmagasabb iskolai végzettsége 6 osztálynál kevesebb, illetve legfeljebb 6–7. osztály volt, 1920-ban ugyanezen csoport 93,6%-a rendelkezett 5., illetve 6–7. osztályos végzettséggel. (Magyarország népessége és gazdasága, 1966. 84. és 85. old. táblázata; Kollega Tarsoly István főszerk., 2000.)

⁶ Tanterv és utasítás, 1905. 47. p.

„legnemzetibb” tárgynak tekintett történelem tanításának a korszakban igen nagy jelentőséget tulajdonítottak. A dolgozat egészéből, reményeim szerint, ez egyértelműen kiviláglik, itt csak két kortársat idéznék, jelzésképpen. A magyar pedagógia kiemelkedő alakja, a 150 éve született *Nagy László* írta például 1890-ben: „Nemzetünk igazi ereje nem a katonaságban, hanem a népiskolákban és az összes népoktatási intézetekben, tanítóképzőkben, kisdédóvókban van. Amaz ad ugyan külső erőt, megvédi a politikai tekintélyt és függetlenséget, de a népiskola az, amely a benső erőt fejleszti, a nép szellemi és anyagi előhaladását biztosítja.”⁷ A tankönyvszerzőként is jól ismert Ballagi Károly tanfelügyelő 1868-ban, az izraelita népiskolák számára kiadott történelemkönyvének előszavában így fogalmazott: „végre valamennyien egy és ugyanazon hazának gyermekei vagyunk... egyformán osztozunk jó és balsorsban”, de még nem eléggé van mindenki tudatában, hogy „kötelezettségeink is vannak e haza iránt”. Éppen ezért „már gyermekkorban mindenki szívébe el kell ültetni a hazafiúi érzelmeket, s ennek legalkalmasabb terepe a népiskola, azon belül a hazai történelem tanítása”.⁸

2. Másodsor, mert az 1868:XXXVIII. tc. nemcsak szankcionáltan kötelezővé tette az elemi mindennapi, illetve ismétlő iskolák látogatását a 6–12 és a 12–15 éves korosztály számára, de vele a szervezett iskolai keretekben folyó *történelemoktatás karrierjének mennyiségileg és minőségileg is új etapjába jutott*: a korábban az elitképzésben (kezdetben a főiskolákon, később a középiskolákban) kötelezően vagy jellemzően tanított tárgyból, először történelmünk során, a kötelezően látogatandó *népiskolák kötelezően tanítandó tantárgyává lett*.⁹

Az új helyzet természetesen vitákat is generált, elsősorban arról, hogy *milyen legyen a nép „értelmi műveltsége”* – azaz arról, hogyan lehet és kell az elfogadott törvényt tartalommal megtölteni. Amennyiben most a várhatóan bővülő szavazati joggal rendelkező „nép” Eötvös által jól érzékelt lehetséges politikaformáló szerepére koncentrálnunk, evidens módon újra kellett gondolni azt is, hogy a Magyarországon nagy hagyományokra visszavezethető

⁷ Nagy László: Remények és óhajtasok. Magyar Tanítóképző, 5. évf. 7. Idézi: Donáth Péter, 2007/1. 156. p.

⁸ Ballagi Károly, 1868. Előszó.

⁹ A történelem tanítását a törvény 55., a kötelezően tanítandó tárgyakat felsoroló paragrafusában rendeli el. – Valamennyi itt és a későbbiekben hivatkozott törvény esetében elsősorban a *Corpus Juris Hungarici* digitalizált változatát használtam, külön hivatkozással ezért csak azon ritka esetekben élek, amikor szükség volt más kiadásokkal való egybevetésére.

történelemtanításnak mi legyen a funkciója az elemi népiskolákban. Mi legyen az elemi népiskolai történelemtanítás célja, milyen témák álljanak a középpontban, mely korosztályokat kell és lehet elérni, milyen megközelítési módokkal célszerű élni a kívánt eredmény (és egyáltalán, hogyan fogalmazható meg a kívánt eredmény?) érdekében – a mindmégannyi vitát generáló kérdés lényege valójában az: mennyire politizálható át az iskola, mennyire állítható politikai célok szolgálatába a történelem tanítása.

3. Harmadszor, mert történelmünkben először, s hosszú ideig – lényegében a rendszerváltásig – utoljára az államilag szabályozott népiskolai történelemoktatás, a korszak s a törvényalkotók liberális szellemiségétől áthatva, a liberális eszmerendszerből fakadó pluralizmus elvárásainak megfelelően egy *plurális-liberális oktatáspolitikai alapjait vetette meg, iskolafenntartóként* tantervek, tankönyvek sokaságát produkálva.

Az iskolának *homo politicust* kell nevelnie, ebben, mint látni fogjuk a továbbiakban, nincs vita.¹⁰ De milyen legyen ez a *homo politicus*? A fennálló rend mellett formálisan vagy belső meggyőződésből voksoló lojális alattvaló, netán a fennálló rendet javítani akaró állampolgár – vagy azt alapjaiban megkérdőjelező, megváltoztatni, „felforgatni” akaró aktív politikai szereplő? S a „felforgatás” után immár az új rend lojális alattvalója? E kérdések, meggyőződésem szerint ciklikusan, a politikai rendszerváltások folyamányaiként is, újra és újra felvetődnek a XX. században, s rájuk új (vagy gyakran csak látszólag új) válaszok születnek.

A 20. század első két évtizedében, amikor az állam- és kormányformaváltozások az alkotmányos monarchiától a polgári demokratikus berendezkedés mellett elkötelezett népköztársaságon át a magántulajdonlason alapuló társadalmi-politikai berendezkedést alapjaiban tagadó, a közösségi tulajdonon felépülő új, „szocialista-kommunista” világot teremteni szándékozó proletárdiktatúráig vezettek, különféle választípusok, illetve -archetípusok születtek, ebben a kormetszetben tehát különböző államformák, politikai berendezkedések,

¹⁰ Iskola és politika 20. századi összefonódásának kérdését dokumentatívan és meggyőzően dolgozzák fel Donáth Péter könyvei, tanulmányai, kiemelten a tanítóképzés vonatkozásában. (Lásd különösen: Donáth Péter, 1997.)

világnézetek népiskolai oktatáspolitikai céljait, elképzeléseit és gyakorlatát kísérhetjük nyomon.

A dualizmus kori népiskolai történelemtanítás eszmeiségének feltárására irányuló vizsgálódásomat ezért terjesztettem ki a forradalmak korára is, hiszen a forradalmak direkt vagy indirekt módon a megdöntött politikai rendszerre reflektálnak, az oktatáspolitikával, ezen belül a történelemtanítással kapcsolatos retrospektív kritikájuk tartalmazhat az eltérő világnézeti-politikai célok ellenére valós elemeket, de mindenképpen segíthet más perspektívájával a fő kérdés megvilágításában.

A polgári alkotmányosság egyik ideáltipikus oktatáspolitikájának nevezi Nagy Péter Tibor¹¹ az Eötvös-féle törvény életbe léptetésével és gyakorlati megvalósításával a dualista korszakban kialakult mintát. A forradalmak idején az oktatáspolitikában történt változtatási szándékokat a polgári demokratikus modell, illetve az állampárti vagy autokratikus modell egyik lehetséges formájának, archetípusának lehet nevezni,¹² amely későbbi ideáltípusok kialakításához nyújthatott mintát.

Dolgozatomban ezért azt is vizsgálom, hogyan alakult ezen típusokon belül olyan alapkérdések felfogása, mint történelem és nemzet, történelem és társadalom, történelem és nép, történelem és világnézet, történelemtanítás és valóság viszonya. Látni fogjuk, reményeim szerint, hogy ezekben az „ontológiai érvényű”¹³ kérdésekben már a polgári alkotmányosság oktatáspolitikájának érvényesülése idején sincs konszenzus, s hogy a modell tagadásaként megszületett polgári demokratikus, illetve szocialista-kommunista válaszok nem csupán a törés, de bizonyos értelemben a kontinuitás elemeit is képviselik. Egyrészt tovább éltetik azt a felfogást, hogy a történelem (történelemtanítás) a politika szolgálóleánya, saját világnézeti alapjukon reagálnak korábban felvetődött problémáira, illetőleg ezen a világnézeti alapon tagadják annak számos fontos elemét.

¹¹ Nagy Péter Tibor, 2003. 63. p.

¹² Nem nevezhetem ezeket ideáltipikus formáknak, hiszen esetükben inkább csak tervezetokről, elképzelésekről, irányvételről lehet szó, gyakorlati megvalósításukra, kipróbálásukra a forradalmi kísérletek kudarca miatt nem került sor.

¹³ V. ö. Csoma Gyula, 2000. 11–17. p.

4. A dualista korszak oktatáspolitikai sikereinek gyökereit kutatva Mann Miklós¹⁴ egy 2003-ban megjelent tanulmányában az egyik legfontosabb elemnek azt tekinti, hogy az utódok folytatták Eötvös elképzeléseinek megvalósítását, a rombolás-építés helyett a *folyamatos építkezés* elvét követték. A változtatások, a tantervekben is nyomon követhető korszerűsítési kísérletek az ország megváltozott viszonyaiból, a népoktatás felé támasztott igények átalakulásából folytak. Az eötvösi elv, miszerint a népoktatás legfőbb célja a nép műveltségi állapotának emelése, nem sérült, legfeljebb tartalma változott. Úgy gondolom, az elv, a nép műveltségi állapotának emelése a forradalmi igényű változtatásoknak is konstans eleme, csakúgy, mint iskola és politika elválaszthatatlanságának tételezése. A diszkontinuus elemek a tartalom vonatkozásában jelentkeztek.

Néhány metodikai megjegyzés

A dualizmus korának népiskola-politikája régóta foglalkoztatja a történészeket és a neveléstörténet kutatóit, aminek köszönhetően sok kiváló monográfia, tanulmány született e tárgyban. A kutatások számos területet feldolgoztak, az 1868:XXXVIII. tc. értelmezésétől és végrehajtásától az iskolák irányításán, a tantervpolitikán, a nemzetiségekkel kapcsolatos iskolapolitikán, a népiskolai oktatásra felkészítő tanítóképzés alakulásán át a kommunikálni kívánt erkölcsi értékrend változásainak feltárásáig. Nagy haszonnal forgattam dolgozatom készítése során ezeket, a felhasznált irodalomban felsorolt munkákat, itt most csak az általam leggyakrabban használtakra utalnék (betűrendben): Donáth Péter (1997), Donáth Péter – Preska Gáborné (2007/1, 2007/2), Felkai László (1969, 1983, 1994/A, 1994/B), Kardos József (1996), Kelemen Elemér (1994/B, 1996, 2001, 2002/A, 2007), Köte Sándor (1963, 1975, 1979), Mann Miklós (1993/A, 1993/B, 2000, 2003), Mészáros István (1970, 1995, 1996, 2000), Nagy Péter Tibor (1992, 2000/A, 2000/B, 2002, 2005), Zibolen Endre (1993).

Ugyancsak örvendetesen gyarapszik a magyarországi történelemtanítás történetét a tankönyvirodalom tükrében feldolgozó munkák száma. Sok hasznos vizsgálati szempontot merítettem Albert Gábor (2001), Balassa Brunó (1929), Bíró Sándor (1960), Gönczöl Enikő (1999), Lajtai L. László (2004), Mikonya

¹⁴ Mann Miklós, 2003. 59–62. p.

György (2001), Szabolcs Ottó (1997, 2000, 2000/A, 2000/B, 2001), Unger Máttyás (1976) elemzéseiből.

Az elemi népiskolai történelemtanítás cél- és értékrendszerének, tankönyvi háttérének feltárása azonban (ismereteim szerint) még nem történt meg, ez a dolgozat erre tesz kísérletet.

A tervek, célok, elképzelések, módszerek alakulásának vizsgálatánál először a hazai történelemtanítás tankönyvvizsgálatokkal is összekapcsolódó *hagyományait és kortárs (középiskolai) mintáját* tekintem át, ezt követően az elemi népiskolai történelemtanítás alakulását meghatározó törvényi és tantervi kereteket vázolólok. A történelem korabeli, népiskolásoknak szánt narrációit, sajátos, részben tankönyvpótló funkciójukból fakadóan az olvasókönyvekre és a népiskolai történelemkönyvekre építem.

1. A számtalan kompromisszum és állami önkorlátozás eredményeként megszületett Eötvös-féle népiskolai törvény, az 1868:XXXVIII. tc. jelentőségét már sokan elemezték,¹⁵ én itt most csupán azokra az aspektusaira kívánok kitérni, amelyek az elemi népiskolai történelemtanítás szempontjából is különös relevanciával bírtak. Hasonlóképpen nem vállalkozom az elemi népiskolai oktatást szabályozó további, szempontomból *fontos törvények* (1868:XLIV., 1879:XVIII., 1893:XXVI., 1907:XXVII. tc.) átfogó elemzésére sem, esetükben is csupán a témám szempontjából legfontosabb mozzanatokra térek ki.

2. Az 1868:XXXVIII. tc. meghatározta ugyan mind a világi, mind a felekezeti iskolák számára a tanítandó tárgyak körét, de azok tartalmi kérdéseivel nem foglalkozott, annak meghatározását a *tantervekre* bízta, 56. §-ában előírva, hogy a vallás- és közoktatási miniszter „időnkint” tantervben szabályozza a tartalmi kérdéseket. Az oktatás tartalmi kérdéseinek vizsgálata során éppen ezért elsődleges figyelmet igényelnek a tantervek. A dualizmus kori elemi népiskolai tanterveket, számos aspektusból már ugyancsak sokan vizsgálták,¹⁶ de kifejezetten a történelemtanítás szempontjából még nem. Ezért a vizsgálódások körét itt is a történelemtanításra koncentrálok.

¹⁵ Lásd például: Arató Endre, 1969; Arató Ferenc, 1969; Felkai László, 1969.

¹⁶ A teljesség igénye nélkül: Ballér Endre – Horánszky Nándor szerk., 1999; Ballér Endre, 1989 és 1994; Bollókné Panyik Ilona, 1996; Felkai László, 1994/B; Horánszky Nándor, 1974 és 1999; Karlovitz János, 1998; Kelemen Elemér, 1994 és 2002/B; Mészáros István, 1996; Nagy Péter Tibor, 1998; Regős János, 1970; Szebenyi Péter, 1994.

A tantervek vizsgálatánál kiindulási alapnak az állami tanterveket tekintem, de figyelembe véve, hogy a népiskolai törvény az állami tantervek kötelező érvényű betartását csupán a világi fenntartású iskolákra rendelte el, az egyházi iskolák számára csak ajánlásnak, mintának javasolta,¹⁷ felekezeti tanterveket is bevontam a vizsgálatba.

A forradalmak időszakában viszont hivatalos tantervekről nem is beszélhetünk, itt a polgári demokratikus szakasz történelemtanítással kapcsolatos elképzeléseiről a népoktatás jövőjéről folyó tanácskozásoknak a Ráday Levéltárban fellelt jegyzőkönyvei alapján próbálok képet adni¹⁸, a proletárdiktatúra időszakában pedig alapvetően az oktatáspolitikai alakításában akkor kulcsszerepre szert tett VAOSZ¹⁹ tantervként is felfogható reformtervezete és az ezek alapján készült oktatási segédanyagok alapján próbálok meg a célok változását rekonstruálni.

3. A korszakban magyar és nem magyar nyelven megjelent *történelem- és olvasókönyvek* mennyisége (mindkét esetben több száz kötetről van szó), szelekcióra kényszerített. A szelekció során igyekeztem tekintettel lenni arra, hogy a korszak ideológiai szempontból sem egységes, az ötven év alatt a társadalomban, az ideológiában bekövetkezett változások a tankönyvekre is hatással lehettek. Ezért arra törekedtem, hogy a korszak elejéről, közepéről, végéről egyaránt képet adjak, történelemfelfogásbeli, felekezeti és anyanyelvi szempontból is.

A tantervek a történelem tanítását a III. és IV. osztályos olvasókönyvek történelmi olvasmányaira alapozzák, ezért a vizsgált népiskolai történelemkönyvek körét ki kellett egészíteni az olvasókönyvekkel, valójában ebből kellett indítani. Jelentőségük azért sem elhanyagolható, mert a 12 éves korig tartó mindennapi és a 15. életévig tartó ismétlőiskolai iskolalátogatottsági kötelezettség ellenére, sokan csak az első 4 osztályt (vagy még azt sem) végezték

¹⁷ 1868: XXXVIII. tc. 16–22. §.

¹⁸ Ezeket Donáth Péter bocsátotta rendelkezésemre, köszönet érte.

¹⁹ Városi alkalmazottak Országos Szövetsége, 1917 nyarán alakult szakszervezet, a városi alkalmazásban lévő tisztviselőket és a községi üzemek munkásait tömörítette. 1918. decemberig, önálló szervezet híján, keretében szervezkedtek a községi óvónők, tanítók és tanítónők is. 1918 őszétől tárgyalt nagy jelentőségű tanulmányi kérdéseket. a Tanácsköztársaság idején – mint később látni fogjuk – az általa kidolgozott programokra épültek a fontos döntések.

el, s így számukra az olvasókönyvi történetekből formálódhatott a történelemről alkotott kép.²⁰ A szelekció szempontjai ugyanazok voltak, mint a történelemkönyveknél.

Mind az olvasókönyvek, mind a történelemkönyvek esetében a dualizmus korára vonatkozóan sokaságuk, fenntartók szerinti diverzifikáltságuk nehezíti az általános jellegzetességek kiszűrését, a forradalmak korából viszont csak tervek, tankönyv-kezdemények, részben vagy egészen elkészült, de meg nem jelent kiadványok állnak rendelkezésünkre.²¹ A forradalmak korában született modell-kezdemények bemutatásánál is pusztán azokra a kérdésekre koncentráltam, amelyek témám szempontjából kardinálisaknak tűntek.

²⁰ Bursics Ernő idézett adatai szerint az V–VI. osztályokban szinte nincsenek tanulók: „az 1911/12. évben iskolába jártak 95,1%-a nem jutott föl a VI. osztályba, az V. osztály bevégezéséig is hiányzik 350–380 ezer tanuló, azaz az 1911/12-es tanévben népiskoláinknak csak 70–30%-a volt hat évfolyamú, az V.-be a mindennapi tankötelesek 8,6%-a, a VI.-ba 4,9%-a járt”. (Bursics Ernő, 1914. 498. p.)

²¹ Kivétel a Tanácsköztársaság idején Fejér megyében megjelent, három kötetből álló olvasókönyv (az I–II., a III–IV. és az V–VI. osztályok részére), amelynek bemutatását lásd Mészáros István, 1970.

AZ OKTATÁSPOLITIKAI KERETEK

A hagyományok

A hazai történelemtanítás immár legalább kétszáz esztendő múlttal rendelkezett azt megelőzően is, hogy a történelem a népiskolákban is kötelezően tanítandó tárgy lett. A századok során kialakult jellegzetességek mintává, folytatható vagy elvetendő hagyománnyá formálódtak. Rövid áttekintésük ezért a dualizmus kori népiskolai történelemtanítás árnyaltabb elemzéséhez elkerülhetetlen, főleg, ha tekintetbe vesszük, hogy a tankönyv, mint Karlovitz János megfogalmazta: „konzervatív konstrukció (az amúgy is konzervatív iskolai oktatásban ez »rendszerkomfort«). A tankönyvírók legtöbbször nem vonhatják ki magukat az általuk használt egykori tankönyvek hatása alól, az előző tankönyvgarnitúrák közvetlenül hatnak a következőkre. Előfordul, hogy elfelejtett korábbi tankönyvekről »fűjják le a port«, fölfedezik és utánozzák hasznosítható mozzanataikat.”²²

A hagyományok áttekintéséhez néhány, saját kutatásaimhoz is szempontokat, támpontokat adó, különböző korokban keletkezett és különböző szemléletektől átítatott alapmű volt a segítségemre.²³

A legkorábbi időszak, a magyarországi történelemtanítás kezdeteitől 1868-ig tartó századok *történelemkönyveinek* szellemiségébe nyújtanak bepillantást a „Fejezetek a történelemtanítás történetéből” című, Szabolcs Ottó összeállításában megjelent kötetek, Comeniusig nyúlva vissza az időben, továbbá *Lajtai L. László* munkája, amely az 1877 és 1848 közötti korszakból egy 15, gondosan kiválasztott tankönyvből álló korpuszt vizsgál a nemzeti eszme konstruálása és közvetítése speciális nézőpontjából. Bíró Sándor „Történelemtanításunk a XIX. század első felében. A korabeli tankönyvirodalom tükrében” című munkájában a század elejétől 1848-ig elemzi azt a tudásanyagot, történeti műveltséget, amely a jelzett korban az alsó-, közép- és felsőfokú iskolákat elvégzők közkincese volt. A

²² V. ö.: Karlovitz János, 1998. 94. p.

²³ Szabolcs Ottó, 1997; Szabolcs Ottó közl., 2000; Szabolcs Ottó összeáll., 2000/A; Szabolcs Ottó összeáll., 2000/B; Szabolcs Ottó közl., 2001; Lajtai L. László, 2004; Bíró Sándor, 1960; Gönczöl Enikő, 1999.; Mikonya György, 2001.

felekezeti középiskolák történelemtanításának jellegzetességeiről és az oktatáshoz használt tankönyvekről ad áttekintést, kis kitekintéssel a dualizmus koráig Mikonya György írása. A dualizmus korával kezdve, száz év történelmi tananyagának változásait dolgozza fel Gönczöl Enikő, súlyt helyezve a magyar és az egyetemes történeti témák előfordulási gyakoriságára.

A legrégebbi, egészen Comeniusig visszavezethető a hagyományok sorában a történelemtanítás *erkölcsnevelő célja*.²⁴ Comenius szerint a történelmet tanítani csak a III. osztálytól kezdve szabad, mégpedig a mindennapi életünkre vonatkozó, erkölcsi célzatú „történetkéekkel”, amelyek „alkalmasak a jó iránti szeretet és a rossz iránti gyűlölet fölkeltésére”.²⁵ A történelem erkölcsnevelő hasznát állítja a középpontba a 16. századi német protestáns pedagógus és történetíró, Johannes Sleidanus Európa-szerte, Magyarországon is mintegy másfél évszázadon át, katolikus és protestáns iskolákban egyaránt használt, nagy sikerű történelemkönyve, a „Négy monarchia” c. tankönyv, amely különösen termékenynek tartja ebből a szempontból a mitológiát, illetve a példászerű történetek előadását.²⁶ Az 1777-es Ratio Educationis szerint is „a történelem oktatása... nem azt célozza, hogy... az iskolákban tudós férfiakat képezzenek, hanem olyan becsületes állampolgárokat és hűséges alattvalókat nevelnek itt, akiknek szívébe van írva az erény és a haza” (121. §).²⁷

Sleidanusszal kezdődik egyúttal a történelem *hasznos tárgyként* való elfogadtatása is, mégpedig a történelemtanítás *bibliai legitimációjával*.²⁸ Mind a bibliai alapozású történelemtanítás,²⁹ mind a történelem hasznos tárgyként való elismertetése sokáig élő hagyomány. Az 1777-es Ratio Educationis szerint, amely

²⁴ Szabolcs Ottó összeáll., 2000. 10. p. – A comeniusi felfogást bemutató fejezet Kovács Endre munkája alapján készült: Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből. Tankönyvkiadó, Budapest, 1970.

²⁵ Ezt az erkölcsi célmegfogalmazást szinte szó szerint megtaláljuk a dualizmus kori népiskolai tantervek mindegyikében.

²⁶ A forrásként használt munka: Szebenyi Péter szerk., 1989: A történelemtanítás módszertanának forrásai I. A rendszeres iskolai történelemtanítás és a történelemmethodika kezdetei Magyarországon (1650–1848). Budapest. In: Szabolcs Ottó összeáll. 2000. 13–19.

²⁷ A Ratio Educationis 1981-es, Mészáros István fordításában, jegyzeteivel és mutatóival ellátott kiadását használtam, de tekintettel arra, hogy más kiadások (vagy részletek) is forgalomban vannak, nem oldalszámokra, hanem paragrafusokra hivatkozom.

²⁸ A forrásként használt munka: Szebenyi Péter szerk., 1989: A történelemtanítás módszertanának forrásai I. A rendszeres iskolai történelemtanítás és a történelemmethodika kezdetei Magyarországon (1650–1848). Budapest. In: Szabolcs Ottó összeáll., 2000. 13–19.

²⁹ A történelemkönyvek vizsgálatánál külön kitérek erre.

a Magyarország története rendszeres tanítását az úgynevezett kisgimnáziumok számára írta elő, a „minden tanuló számára hasznos tanulmányok” közé sorolva azt, így fogalmazott: „a történelem tanulmányozása a közérdek szempontjából rendkívül hasznos” (121. §), továbbá, hogy az életkornak megfelelően szórakoztatóan tárgyalt bibliai történetek tanítása alapozhatja meg az erény példáit: „az erény példái magukhoz vonzanak s a véték élénk színekkel megfestett képe ellenszenvet kelt” (120. §).

Tovább élteti a bibliai hagyományt, annak ellenére, hogy teljesen új szintet hoz a történelemtanításba minden idők legsikeresebb magyar történelemkönyve, Losonczi István először 1773-ban megjelent s 1868-ig 71 kiadást megért, az ország legtöbb kisiskolájában használt „Hármas kis tükör” című munkája. Az „első könyv ebben is a „a szent história”, azaz a bibliai történetek megismertetésével foglalkozik.

Az életrajzi alap, a hazai történelemtanítás sokáig kimutatható újabb hagyománya, a személyiségcentrikusság gyökerei ugyancsak a Ratióig nyúlnak vissza. Ebben olvashatjuk, hogy az ország állapota és a királyok történetének tárgyalása mellett az oktatás során röviden „megemlékeznek azokról a kiváló férfiakról, kik bármely király uralkodása alatt kitűntek a király, a vallás és a haza iránt tanúsított hűségben, vagy akik bölcs belátásukkal, tudományosságukkal, a közigazgatás előmozdításával vagy más egyéssel a többiek közül kiemelkedtek, akár bennszülöttek, akár idegenek voltak” (122. §, 1–3. pont).

Az *életkori sajátosságokhoz alkalmazkodó történelemtanítás* elvárása ugyancsak Comeniusszal kezdődik, ám sokáig követett módszertani példái a „Hármas kis tükör”-re vezethetők vissza. Losonczinak „a falusi gyermekek” számára írt munkája számos új szintet hoz a történelemtanításba: történelemkönyvét magyar nyelven írja, meghonosítja a gyermekek körében könnyen feldolgozható „versikék”, rímes összefoglalások alkalmazásának módszerét, a kérdés-feleletes feldolgozási formát, a tananyag törzs- és kiegészítő anyagra történő felosztását, a latin mellett, illetve helyett a magyar nyelvű tanítást. Megjegyzendő, hogy a nem magyar nyelvű országlakosokat is jellemzi röviden – és nem előítélet-mentesen: az erdélyi magyarok „egy eredetűek és hajlandóságúak” az országbeliekkel, „barátságosak, vendégeskedők, pompásak”; a szászok „igen munkás, mértékletes

és tisztos emberek”; az „oláhok” a régi rómaiak utódai, „töbnyire jobbágyok és mérgeos emberek”; az oroszok (rutének) „igen paraszt, tudatlan, szegény nemzet”; a cigányok „szemtelen, varázsló, tolvaj, bujdosó nemzet” stb.³⁰

Képlékenyebb, kevésbé kikristályosodott a hagyomány az *egyetemes, illetve a magyar történelem* tanításának kérdésében. Comeniusnál a történelem anyagát a természettörténet, a mechanika (azaz értelmezésében az emberi találmányok története), a különböző népek szokásainak története, végül az egyetemes történelem jelenti (ezekből leginkább a „találmányok története” épült be a későbbi korok tananyagaiba).³¹ Sleidanus könyvében találunk magyar vonatkozású témákat is, de mindig az egyetemes történelem mintegy színezékeként.³² A Ratio ugyan nem veti el eleve az egyetemes történelem bizonyos fokú megismertetését, amennyiben más népek története szoros kapcsolatban áll a nemzet történetével, de úgy véli, ezzel nem lehet terhelni a tanulókat, az iskolai történelemtanítás fentebb már idézett céljai maradéktalanul megvalósíthatóak, sőt leginkább úgy valósíthatóak meg, ha csak egyetlen nemzetnek a történetét tárgyalják, „behatóan, de sok kitérés nélkül”, röviden kiemelve „az egyetemes történelemből azokat a részeket, melyek rá vonatkoznak”. (121. §.)

Gönczöl Enikő 1990-ben készült, száz esztendő történelemanyagának száz tankönyv (olvasó- és történelemkönyv) vizsgálatán alapuló megállapításai azt mutatják, hogy ez az instrukció beépült mind az elemi, mind az alap- és közép fokú oktatásba.³³ Egyetemes történelmi témákat elemi szinten egyáltalán nem talált, alapfokon azt tapasztalta, hogy megjelent az ókori történelem, illetve a későbbi korok is, a kora középkor esetében redukált módon követve a középiskolai tematikát, onnan csak nagy ugrásokkal követve azt, a földrajzi felfedezések utáni korszakból már csak a nagy ugrásokat (forradalmakat, háborúkat) ragadva ki. Ellenben a magyar történelmi ismeretanyag közvetítését már elemi szinten is jellemzőnek találta.³⁴

³⁰ Szabolcs Ottó összeáll., 2000. 30–45. p.

³¹ Ugyanott, 2000. 10. p.

³² Ugyanott, 2000. 20–29. p. – Szebenyi Péter szerk., 1989 alapján.

³³ Elemi szintnek tekinti a népiskola, illetve az általános iskola első 4 osztályát, alapfoknak a polgári iskolát, illetve az általános iskola felső tagozatát.

³⁴ Gönczöl Enikő, 1999. 5–8., 29–30. p.

Az önkényuralom és a neoabszolútizmus korának történelemtanítási koncepcióját az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák számára készült, érvényességében Magyarországra is kiterjesztett, nagy ellenállást gerjesztő „Organisationentwurf”³⁵ szabta meg, amely viszont szinte teljesen száműzte a tananyagból a magyar történelmet. A történelemtanítás célja e szerint a dokumentum szerint az algimnáziumokban „a fontosabb személyek és események áttekintése a népek, nevezetesen Ausztria történelméből, valamint kronológiai összefüggések ismerete”. A tananyag felölelte az ókori történelmet, a középkort, az osztrák történelmet, s csupán a IV. osztály második félévében tett némi engedményt, ahol is a „népszerű honismeret” keretében lehetővé tette az osztrák állammal való ismerkedés során „a saját szülőháza kiemelését”.³⁶ Hagyománnyá a végrehajtás nehézségei, az idő rövidege és a vele szemben tanúsított nagyfokú ellenszegülés miatt ez a szemlélet nem válhatott, de lehetett szerepe abban, hogy, amint az osztrák–magyar politikai kapcsolatrendszer javult, illetve nyugvóponttra jutott, a történelem magyarcentrikus megközelítése vált dominánssá.

A magyar történelem narratíváinak hagyományai közé kell sorolnunk *az uralkodó és a nemzet iránti lojalitás* és erkölcsi elkötelezettség kialakításának célját. „A csaknem nyolc századra terjedő időköz, amelyben a korona a sors különféle viszontagságain általment, az egymásra következő negyvenkilenc király sorozata, akik a jelen korig a birodalom kormányát kezeikben tartották, bizonyára az események óriási mezejét nyitja meg előttünk, melyeknek emléke a zsenge ifjúság lelkébe szeretetet olt a király, családjá s a haza iránt, a kötelességteljesítéshez nélkülözhetetlen hűségre, a közérdek ápolására serkent s szilárd alapot vet az összes polgári erények számára” (121. §) – összegzi az oktatás minden szintjét, a tananyagot és a tanítás szellemiségét, módszereit egyaránt szabályozó, 1777-ben kiadott *Ratio Educationis*. A kívánt cél, azaz „az isteni lény” feltétlen tisztelete, „a hit szentsége”, „a fejdelemhez való hűség”, „a haza és a polgártársak” szeretete a leghatékonyabban úgy érhető el, ha a történelem mélységes mély kútjából tudatosan szelektáltan merítünk. A *Ratio* ugyan nem részletezi, mit is kell pontosan „a haza” szeretetén érteni, de Mária Terézia és még inkább II. József uralkodásának egy egységes osztrák birodalom

³⁵ Entwurf der Organisation der Gymnasien und Relschulen in Oesterreich.

³⁶ Zibolen Endre, 1990. 49–50. p.; V. ö.: Zibolen Endre, 1984. 149–159. p.

kiepítését célzó lépései alapján egyértelmű, hogy nem „a magyar haza”, hanem sokkal inkább „a birodalmi közös haza” szeretetét.³⁷

Bíró Sándor arra hívja fel a figyelmünket, hogy bár a történelemtanítás hivatalos célja 1848-ig a Habsburg-uralkodók iránti hűségre nevelés volt, emellett már a reformkortól kimutathatóak a magyar nemzet iránti hűségre nevelés törekvései is: „a bécsi kormány által felépített irányító és ellenőrző rendszer tömör falain már eleitől fogva repedések voltak. Ezeken a repedéseken pedig, kezdetben alig észrevehetően, később, a reformkorban, annál nagyobb erővel áramlottak be a haladó gondolatok, megtermékenyítvén a közéletet, és új életre támasztván a nemzetet.”³⁸

A nemzetkép szempontjából Bíró Sándor szerint a legmeghatározóbb élményt kétségkívül a Losonczy István „Hármas kis tükör”-ének lapjain felvillanó „rég Magyar dicsőség”, az ősmagyarok, a „hunnusok, avarok és magyarok” tetteinek megismertetése, továbbá a társadalmi haladás és a függetlenség gondolatának terjesztése jelentette,³⁹ ami inkább a protestáns és magyarul tanító iskolákat jellemezte, szemben a katolikus egyház által fenntartott, a mindenek feletti királyhűséget, illetve a Habsburg-dinasztiához való hűséget legfőbb értékke emelő iskolák szellemiségével.

A magyar nemzettudat formálásának *felekezetspecifikus* jegyeit elemezve Lajtai L. László az iskolai történelemtanítás számára konstruált magyar nemzetképet (nemzetképeket) vizsgáló tanulmányában kevésbé érzékel különbséget a hun–avar–magyar toposz kezelésében a katolikus és a protestáns szerzők között az 1777 és 1848 közötti periódusban. A felekezetspecifikus narratívát a magyar alkotmányosság kezdetei kérdésében mutatja ki részletes elemzéssel. Szignifikáns különbségként jelzi, hogy a protestánsok, mintegy „elébe vágni kívánva” a római katolikus államalapításnak, a vérszerződést tekintik az alkotmány alapjának, amit azután Árpád fejedelem továbbépített, szemben a katolikusok Szent István alakját középpontba állító interpretációjával.

³⁷ Az osztrák állampatriotizmus korszakbeli törekvéseiről lásd: Hanák Péter, 1978.

³⁸ Bíró Sándor, 1960. 255. p.

³⁹ A reformkori történelemtanításról szólva Unger Mátyás is kiemeli, hogy ekkor a történelem nemzeti tartalommal telítődik, s az értékrendben jelentős átrendeződés következett be, a feudális öntömjenézést és feudális-barokkos királyeszmét háttérbe szorítja, esetenként felváltja „a nemzet szolgálatának mindent maga alá gyűrő gondolata”. (Unger Mátyás, 1976. 9. p.)

Megállapítása szerint Szent István alakja felekezeti különbségektől függetlenül szintelen, élettelen. Minden szerző méltatja az egyház- és államszervezet kiépítése, a kultúra terjesztése terén szerzett érdemeit, de míg a katolikusoknál egyszerre népének apostola és első királya, a protestánsoknál az apostoli jelleg másodlagos. Az „idegenekhez” való viszonya kapcsán is vannak különbségek, főleg az utód kijelölésének kérdésében. A protestánsok Istvánt is felelősnek gondolják azért, hogy Orseoló Pétert tette meg örökösének, a katolikusok viszont az „udvari idegenek” cselszövéseinek eredményét látják ebben. II. József uralkodásának narratíváin keresztül viszont arra is felhívja a figyelmet, hogy kitapintható elmozdulás történik egyfajta össznemzeti, felekezeti-független megítélés irányában, főleg a reformkorban.⁴⁰

A legfontosabb hagyományok a fentiek alapján röviden így összegezhetők: a történelem elfogadott, fontos és hasznos tárgy, amelynek az oktatás egészét végig kell kísérnie; tanításának legfőbb célja az erkölcsi értékek közvetítése és interiorizálása, ezen belül is kiemelt feladat a jó és hasznos, az uralkodóhoz és a hazához hűséges alattvalók nevelése. Ebben a bibliai alapozás és a magyar történelem részletesebb megismertetése a legfőbb eszköz, ha mindenkor igazodik a tanulók életkori sajátosságaihoz.

A kortárs minta

Az alábbiakban röviden azt próbálom összegezni, hogy az általam vizsgált korban és iskolatípusban közvetített történelmi konstrukciók a hagyományok érvényesítése vagy esetleg elvetése mellett, milyen intuíciókat, mintákat nyerhettek ugyanezen korszak középiskolai történelemtanításából az elemi népiskolák számára olvasó- és tankönyveket készítő szerzők. Ezt annál is inkább fontosnak gondolom, mert, mint Gönczöl Enikő tételesen is kimutatta, az elemi szintű történelemtanítás az elmúlt száz évben többnyire, igaz, redukált módon, követte a középiskolai tematikát.⁴¹ Hasonlóképpen vélekedik Unger Mátyás, aki szerint „egy-egy korszak tipikus történet szemléleti konstrukcióját, a történelmi átlagtudat elemeit – jelentős mértékben az elnyomott osztályokra hatóan is – az

⁴⁰ V. ö.: Lajtai L. László, 2004. 78–92. p.

⁴¹ Gönczöl Enikő, 1999. 7. p.

uralkodó osztály ideológiája szabja meg”, s hogy minden korban az összes iskolatípus történelemkönyve ugyanabban a szellemben íródott, csak éppen terjedelemben, bonyolultsági fokban és színvonalban különböznek egymástól.⁴²

A dualizmus korának középiskolai történelemtanításával a legrészletesebben Unger Mátyás foglalkozik. A korszak tankönyváradataiból mintegy ötven kötetet vizsgál. Egyik megállapítása, hogy – elsősorban a nemzeti szellemű irodalom átsugárzó hatásának köszönhetően – rendkívül népes és összetételében is igen vegyes a tankönyvírói tábor.⁴³ A másik, hogy a középiskolai történelemkönyvek viszonylag gyorsan, némi fáziskéséssel ugyan, de jól nyomon követhetően reagáltak a politikai élet és a tudományosság változásaira⁴⁴, hogy a korszakon belül fokozatosan csökkent a felekezeti elfogultság, hogy nagy előrelépés történt az egységes történelemszemlélet irányába. Egyúttal azonban igyekeztek a közönség igényeinek is megfelelni, amely ekkor a történettől elsősorban nem szigorú ítéletet, hanem „hazafias” munkákat, „nemzeti eposzt” várt, így bőségesen szerepelt a tankönyvekben a hunszittya örökség, a gazdag és vonzó mondavilág, a megszépített magyar múlt, a magyar nemzet etnikus specifikumaként annak különös bátorsága, sőt a minden más népnél különb nép volta.

Másrészt dokumentálja, *a politikai történetírás* Ranke nyomán és szellemében *megvalósult dominanciáját*, azt, hogy a gazdaság- és társadalomtörténet alig kap teret, a művelődéstörténet pedig csak illusztráció. Jellemző az állam irányítóinak, intézményeinek, az eszméknek a középpontba helyezése, a történelemnek a mindenkori vezető rétegek, személyiségek történetével való azonosítása (gyakori és tipikus a történelem királyok szerinti rendezési elve, hogy a történelmi változások, problémák okait jellemzően az uralkodók jellemében, tehetségében vagy tehetetlenségében lelik meg). Az

⁴² Unger Mátyás, 1976. 3. p.

⁴³ „Találunk tankönyvírókat a tudósok soraiban, például Horváth Mihályt, Fraknoi Vilmost, Csánky Dezsőt, Márki Sándort, Mika Sándort, Mangold Lajost, Angyal Dávidot, és akadnak jól képzett tanárok, például Varga Ottó, Ujházy László, Szigethy Lajos, Takáts György, Sebestyén Gyula stb., akik tankönyvírásra vállalkoznak.”

⁴⁴ Beépülnek a középiskolai tananyagba Horváth Mihály (25 év. Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. Pest, 1879), továbbá Marczali Henrik, Mika Sándor (Világtörténet), Ujházy László (Egyetemes történelem, Szent István Társulat 1904.), Timon Ákos (Magyar alkotmány- és jogtörténet, Hornyánszky, Budapest, 1903) munkái.

elnyomottakról, „a népről” csak az osztálykonfliktusok idején tesznek említést, mint egy-egy adott történelmi pillanatban gondot okozó anomáliáról.

A magyar történelem tárgyalása során nagyjából azonos terjedelmet kapnak a Mohács előtti és a Mohács utáni idők, ezen belül viszonylag nagyobb részletességgel szerepelnek a magyar államalapítás előtti események, kiemelt részletességgel az Anjouk és Mátyás kora, az 1604 és 1711 közötti rendi és függetlenségi harcok, tartózkodóbban, visszafogottabban és kisebb terjedelemben jelennek meg a 19. század történései, különösen visszafogottan 1848/49 és 1849/67 eseményei. Ugyanakkor megállapítja, hogy a nemzeti szellem dominanciája ellenére is a nemzetiségi kérdésben a középiskolai tankönyvek mérsékelt hangneműek, sovinizmussal nem vádolhatók.

Másik fontos jellemzőként határozza meg *a közjogi szemléletet*, azaz annak súlykolását, hogy a magyar nép eredendően, még az őshazából magával hozott örökségként különös közjogi érzékkel bír, ennek aktuálpolitikai betetőzése, hogy a dualizmus kori intézmények az „ősi magyar” jogfejlődés eredményei és következményei. A jogfejlődés kontinuitását, a szerves fejlődést sugallja az 1848-as törvényeknek a feudális történelmi jogból való származtatása s az, hogy a kiegyezéssel lényegében az 1848-as állapot állt helyre. Mindez lehetővé tette a forradalom mint erőszakos eszköz kikapcsolását, a magyar nemesség mint „államalkotó tényező” felértékelését. A reformkori *mágnásellenesség* ideológiai lecsapódásának tekinti, hogy a nagybirtokot, a nagybirtokost gyakran negatív szereplőnek tüntetik fel, a magyar államot és nemzetet sújtó bajok okozója gyakran a főurak önzése, eltávolodása a magyar nemzeti értékektől.

A kiegyezés mint politikai aktus szemléletbeli hatását látja abban, hogy a középiskolai történelemkönyvekben *a kötelező lojalitás és a politikai opportunitás jegyében* nagy hangsúlyt kapnak *Habsburgok és magyarok kölcsönös egymásra utaltságának elemei*. Ezzel együtt is a magyar történelmi múlt konstrukcióját csak a legszükségesebb mértékben igazították 1867 szelleméhez. A rendi-függetlenségi harcok Bocskaitól Rákócziig kuruc hangnemben (az alkotmány és a vallásszabadság védelmében folytatott harcokként) interpretálódnak. 1848/49 megítélése már problematikusabb és összetettebb: bár nem tagadják jelentőségét, az 1848. márciusi–áprilisi történéseket a reformkori rendi küzdelmek záró

aktusaként értelmezik, a szabadságharcot viszont a nemzet jogos önvédelmeként taglalják (nem a radikálisok 1849-es álláspontja szerint, hanem az egykori ellenzéki párt oppozíciós-gravaminális álláspontja értelmében).

Az iskolafenntartók jogai a világi és a felekezeti iskolákban

A számtalan kompromisszum és állami önkorlátozás eredményeként megszületett Eötvös-féle népiskolai törvény, bár visszalépést jelentett Eötvös 1848-as népoktatási törvényjavaslatához képest, lemondva a közoktatás és magánoktatás markáns szétválasztásáról, a *felekezeti iskolarendszer* monopóliumát felszámolva, annak *alternatívájaként létrehozta a világi*: községi, fővárosi, állami, magán *fenntartású iskolarendszert*⁴⁵, 23. és 24. §-ában kötelezve a községeket közös, hitfelekezeti különbségre való tekintet nélküli népiskolákat állítani mindenütt, ahol nincs felekezeti népiskola, az iskolaállítás és -fenntartás jogát biztosítva a felekezetek és a községek mellett az állam, illetve „magánosok” számára is. A 10. § szerint „népoktatási nyilvános tanintézeteket a törvény által megszabott módon állíthatnak és fenntarthatnak a hazában létező hitfelekezetek, társulatok és egyesek, községek, és az állam”.⁴⁶ Megerősíti ezt a nemzetiségek egyenjogúsága tárgyában hozott 1868:XLIV. tc. 26. §-a is: „Valamint eddig is jogában állott bármely nemzetiségű egyes honpolgárnak éppen úgy, mint a községeknek, egyházaknak, egyházközségeknek: úgy ezentúl is jogában áll saját erejükkel, vagy társulás útján alsó, közép és felső tanodákat felállítani... A magán intézetek és egyletek nyelvét az alapítók határozzák meg.”

Az ennek nyomán megszületett világi iskolarendszer fokozatosan mind nagyobb teret nyert.⁴⁷ Igaz, a változás lassú volt s számos ellentmondás kísérte, a tendencia mégis folyamatosságot tükröz.⁴⁸ A népiskolák száma 1864/65-höz

⁴⁵ V. ö.: Nagy Péter Tibor, 1992. 34–35. p.

⁴⁶ További elemzésemben az iskolafenntartók világi és felekezeti alapú megkülönböztetését tartom célszerűnek, minthogy az előbbiekre az állami tantervek (direktívák) kötelező érvénnyel bírtak, az utóbbiak számára viszont, tekintve a felekezeti autonómiák biztosította szabadságot, csak ajánlásként szerepeltek.

⁴⁷ V. ö.: Nagy Péter Tibor, 2004. 76–79. p.

⁴⁸ A községi iskolák arányának megugrása, majd visszaesése részben azzal függ össze, hogy sok esetben a települések, élni kívánva a községi iskoláknak nyújtott bőkezű állami támogatás előnyeivel, a korábbi felekezeti iskolákat egy időre egyszerűen „községesítették”, az

képest 1913/14-re 84%-os növekedést mutat, ezen belül a világi iskolafenntartók nulla százalékról indulva 100%-os növekedést produkálnak, a felekezeti fenntartásúak viszont csak 8,3%-osat. Azaz, míg 1864/65-ben az összes népiskola 100%-a felekezeti fenntartású volt, 1913/14-re „csak” 70%-uk. (Lásd az 1. sz. táblázatot!)

1. sz. táblázat: A világi és felekezeti fenntartású népiskolák számának alakulása (1864–1914)⁴⁹

Összes népiskola		Év			Összes növekedés
		1864/65	1898/99	1913/14	
		10.848	16.975	16.929	
Iskolafenntartók szerint					
Felekezeti	Világiak				
	Állam	-	1458	3502	
	Vármegye	-	-	6	
	Város, Község	-	1895	1416	
	Társulat, Magánszemély	-	262	254	
	Összesen:	-	3615	5178	100%
Római katolikus egyház		6479	7525	6905	
Protestáns egyházak		3135	3548	3086	
Ortodox egyház		824	1770	1353	
Zsidó közösségek		410	517	407	
Összesen:		10.848	13.360	11.751	8,3%

államsegélyből korszerűsítették az iskolát, majd néhány év elteltével, általában a „lakosság kívánságára” hivatkozva, újra a felekezet fennhatósága alá helyezték. (Nagy Péter Tibor, 1992. 37. p.). Az állami iskolák száma a századforduló éveiben ugrott meg, miután Wlassics Gyula kultuszminiszter meghirdette nagyszabású állami iskolaépítési programját, az „ezer iskola” programot. (V. ö.: Mann Miklós, 1993/A. 83–91. p.; Felkai László 1994/A. 32–35. p.)

⁴⁹ V. ö.: Mészáros István, 1996. 10. p.

Az állami szabályozás, a központi akarat érvényesítése lényegében akadálymentesen valósulhatott meg a világi iskolákban: rájuk, minden egyéb gátló tényezőktől mentesen egyértelműen alkalmazandók voltak a törvények s a VKM mindennemű rendelkezései.

Az összes elemi népiskolák nagyobb részét kitevő *felekezeti iskolák* esetében, amelyeket a korabeli közvélemény – némi túlzással és leegyszerűsítéssel, bár főleg a román és a szerb ortodox egyház által működtetett iskolák esetében többnyire megalapozottan – nemzetiségi iskoláknak tekintett⁵⁰, már bonyolultabb a helyzet, részben a liberális törvény által számukra biztosított jogok, részben a felekezeti autonómiák miatt.

A dualizmus korában Magyarországon az egyházak vonatkozásában is sajátos helyzet alakult ki. Megszűnt ugyan az államegyháziág, de – mint Gergely Jenő megállapítja – nem valósult meg a szeparáció, „hanem egy köztesnek mondható megoldás alakult ki: a felekezetek háromfázisú koordinált rendszere”, amelyben a koordináció az államot és az egyházakat kölcsönösen érdeklő ügyekben az összehangolt, közös megoldások keresésére irányult, a háromfázisúság pedig az egyházak bevett, elismert és túrt kategóriákba csoportosítását jelenti. Az iskolákat is működtető bevett felekezetek közül csak a katolikus egyház nem rendelkezett autonómiával (az ennek létrehozására irányuló kísérletek rendre kudarcot vallottak), a többi viszont igen, s elszántan ragaszkodtak is hozzá.⁵¹

Az összes elemi népiskolák nagyobb részét kitevő *felekezeti iskolákat* a törvény ugyan *az állam felügyelete alá rendelte* (14. §), *de* liberális szellemiségéből fakadóan *számos, az oktatás tartalmára is kihatással levő jogot biztosított számukra*. Így a tanítók és tanárok szabad megválasztását, azok fizetésének megállapítását, illetve a használt tankönyvekről és az alkalmazott

⁵⁰ Lásd pl. Földes Géza véleményét: „... ellenségeink szervezték a görögkeleti, görög katolikus és evangélikus egyházakat nemzetiségi alapon. S ezek a nemzetiségi egyházak a lelkiismereti szabadsággal és a felekezeti autonómiával visszaélve, biztos menedéket adnak a magyar nemzet ellenségeinek, lehetetlen helyzetbe hozzák a magyar tanítókat” (Földes Géza, 1907). Haraszti Sándor szerint is ezek az iskolák „a felekezetiség leple alatt idegen szellemet plántálnak az ifjúság millióiba” (Haraszti Sándor, 1907). A korszakra visszatekintve Kornis Gyula is úgy vélte, hogy mivel a felekezet legtöbbször szoros kapcsolatban van a nemzetiséggel, „az egyes nemzetiségek (románok, szerbek, tótok, németek) a felekezet vagy a község címén szabadon állíthattak fel, s állíthatnak fel ma is, népiskolákat.” (Kornis Gyula, 1927. 27. p.)

⁵¹ Gergely Jenő, 2004. 300–301. p.

pedagógiai módszerekről való döntés jogát: a felekezet által fenntartott „intézetekben a tanítókat és tanárokat maguk választhatják, azoknak fizetését maguk határozhatják meg, a tankönyveket maguk szabhatják meg, s a tanítási rendszer és módszer” tekintetében is dönthetnek (11. §), amennyiben betartják a törvény egyéb, elsősorban az iskolák, tantermek milyenségével és felszereltségével, a tanulók nemi szeparációjával, az egy tanítóra jutó tanulók számával, illetve a tanítók képzettségével kapcsolatos előírásokat, továbbá, ha tanítják a számukra előírt tárgyakat.

A *tanítók alkalmazása* kapcsán előírta, hogy csak képesített, okleveles, nyilvános képzőt végzett vagy alkalmassági vizsgát tett tanítók alkalmazhatóak (138. §). A későbbi törvények azonban szigorították a tanítókkal szemben támasztott elvárásokat. Az 1879. évi XVIII., a magyar nyelv kötelező népiskolai tanítását elrendelő törvény előírta számukra a magyar nyelv megfelelő szintű ismeretét. Az anyagi presszió eszközével élt az 1893. évi XXVI. tc., amely az 1868:XXXVIII. tc.-nek a tanítók fizetésére vonatkozó rendelkezéseit a hitfelekezetek által fenntartott népiskolákra is kiterjesztette, lehetővé téve az ennek megfizetésére képtelen iskolák számára, hogy államsegélyért folyamodjanak. Az államsegély igénybevételéhez viszont feltételeként szabta a tanítók alkalmazásához a VKM hozzájárulását (11. §). Még tovább megy a szabad tanítóválasztás korlátozásának útján az 1907. évi XXVII. tc., amely mind a községi, mind a hitfelekezeti iskolák tanítóit köztisztviselőkké nyilvánítja, s kimondja, hogy „törvényesen megállapított járandóságaik közigazgatásilag biztosíthatnak”. Az iskolafenntartó, amennyiben képtelen a megszabott járandóságok folyósítására, immár köteles államsegélyért folyamodni, ellenkező esetben elveszíti iskolafenntartói jogát (12., 13. §). Az államsegély igénybevételének kritériumai is szigorodtak. A felekezeti iskoláknak meg kell felelniük az állami iskolákra érvényes előírásoknak, a VKM által jóváhagyott, „hazafias” tankönyveket kell használniuk, s a tanítóknak már nem csak magyarul kell tudniuk, hanem követelmény esetükben a kötelezően leteendő esküben is

vállaltan a magyar nemzeteszméhez való hűség, illetve a társadalmi rend védelmében való tevékenykedés.⁵²

A fenti szabályozás már a szabad tankönyvválasztás jogát is érintette. A nem magyar tannyelvű iskolák tankönyvhasználatánál figyelembe kell venni az állami szabályozás és az 1868:XXXVIII. tc.-ben az iskolafenntartóknak, köztük a felekezeteknek biztosított jogok egymás mellett élését. A népoktatási törvény ugyanis, mint láttuk, biztosította a felekezeteknek egyebek mellett a tankönyvek szabad megválasztását is. Az egyes felekezetek iskoláiban használandó tankönyveket a saját egyházi hatóságok írták elő, ugyanakkor sem egyházi, sem egyéb iskolában nem használhattak a VKM jóváhagyását nélkülöző könyveket. (Elterjedt gyakorlat volt, különösen a katolikus iskolák esetében, hogy a tankönyvek borítóján feltüntették a miniszteri engedély számát is.) A kéziratokat 1895-ig az Országos Közoktatási Tanács véleményezte, ezt követően, a miniszter 1896. évi, június 8-án, az 1940. eln. sz. alatt kiadott rendeletével a feladat- és hatáskör átkerült a VKM illetékes ügyosztályaihoz. A változtatást indokolva a miniszter kiemelte: „a tankönyvek bírálatát nem a testületi szabályozás, hanem a személyi felelősség elvére helyeztem s amellet, hogy a tankönyv-engedélyezésekre nézve az ország tanintézeteire egységes, de azonfelül egyszerűbb eljárást léptettem életbe, arra is törekedtem, hogy a teljes nyilvánosság elve is érvényesülhessen a szabályzatban”.⁵³ Az ügyosztályok minden esetben egy „szakférfiúnak” küldték meg véleményezésre a szerző által engedélyeztetésre (engedélyezett könyvek újabb kiadásának jóváhagyására) megküldött kéziratot, a határozatot, utalva a bíráló nevére, véleményére pedig a *Hivatalos Közlönyben* közzétették, csakúgy, mint az engedélyezett könyvek jegyzékét.⁵⁴ A Csáky Albin minisztersége (1888–1894) idején elrendelt tankönyv-revízió is elsősorban a nemzetiségi-felekezeti iskolákat érintette.

⁵² Az 1907. évi XXVI. tc. szerint fegyelmi vétség, ha valamelyik tanító „államellenes cselekményt” követ el. Ilyennek tekint minden olyan cselekményt, amely „a magyar állam alkotmánya, nemzeti jellege, egysége, különállása, területi épsége, továbbá az állam nyelvének törvényben meghatározott alkalmazása, az állam címere, jelvényei vagy zászlója ellen irányul”, továbbá, „ha valamely osztály, nemzetiség vagy hitfelekezet elleni gyűlöletre” izgat. (14. §)

⁵³ A VKM-miniszter 1896. évi jelentése. 6–8. p. – Kiemelés tőlem. – F. M. – V. ö.: Mészáros István, 1989/A. 110–112.; Lugos, é. n. 14. p.

A törvény mindkét iskolatípusra meghatározta a *kötelezően tanítandó tantárgyak* körét. Ezek alapvetően egyeznek, de akad szempontunkból észrevételezhető *különbség* is. A felekezeti iskolákban csupán a „hazai földleírás és történet” tanítását (11. §. 3. bek. f pont), illetve „a polgári jogok és kötelességek rövid ismertetését” (h pont) írja elő, míg a világiak számára a „hazai földleírás és történet” mellett (55. §, f pont) „némi általános földleírás és történet” is szerepel (g pont), a „polgári főbb jogok és kötelességek” esetében pedig azok tanítását írja elő, továbbá beiktat egy „beszéd és értelemgyakorlatok” nevű tárgyat (e pont), amelynek feladata többek között, a tantervekből kitűnően, a történelemtanítás megalapozása.

Az *oktatás nyelvének* szabályozásáról az 58. § intézkedik, kimondva, hogy „minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike”. Az anyanyelvi oktatás jogát erősíti meg a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában született 1868. évi XLIV. törvénycikk, mely szerint „az egyházközségek, egyházi felsőségeik törvényes jogainak sérelme nélkül anyakönyveik vezetésének s egyházi ügyeik intézésének, nemkülönben – az országos iskolai törvény korlátai között – iskoláikban az oktatásnak nyelvét tetszés szerint határozhatják meg” (114. §), továbbá, hogy „az állam s illetőleg a kormány által már állított, vagy a szükséghez képest állítandó tanintézetekben a tanítási nyelvnek meghatározása, amennyiben erről törvény nem rendelkezik, a közoktatási miniszter teendőihez tartozik. De a közoktatás sikere, a közművelődés és közjólét szempontjából az államnak is legfőbb célja lévén; köteles ez az állami tanintézetekben a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általok lakott vidékek közelében anyanyelvökön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik” (17. §).

A fenti célok ellenére a statisztikák azt mutatják, hogy a nem magyar tannyelvű iskolák száma és aránya a nem magyar tannyelvűek rovására, fokozatosan csökkent. Míg a törvény életbe lépésének időszakában az összes népiskolák 43%-ában folyt magyar nyelven az oktatás, az 1898/99-es tanévben

kizárólag magyar tannyelvű volt az iskolák 60%-a, magyar és nemzetiségű nyelvű 21%-a, az 1913/14-es tanévre már közel 80%-a volt magyar tannyelvű.⁵⁵

A felekezeti iskolafenntartók inkább éltek az anyanyelvi oktatás lehetőségével, mint a világiak, legalábbis azokban az esetekben, amelyekben felekezeti és nemzetiségi hovatartozás egybeesett.⁵⁶ Az 1913/14-es iskolaévben például az 5178 világi fenntartású iskolából 4969-ben, azaz döntő többségükben a magyar volt a tanítás nyelve. Ugyanebben az időben a Magyar Királyság népességének 54%-a volt magyar, 16%-a román, 11%–11-a szlovák, illetve német, 2,5%-a szerb, 2,5%-a rutén, amiből egyenesen következik, hogy az anyanyelvi oktatás elvárása csak részben érvényesült a világi fenntartású iskolák esetében.⁵⁷

Az anyanyelvi oktatás terén tehát a felekezeti iskolák álltak az élen.

A korabeli Magyarországon ugyanis, mint tudjuk, a nemzetiségi és felekezeti hovatartozás kérdése is rendkívül összetett. Az 1910 után immár az összes nemzetiséghez képest is számbeli többséget jelentő, a modern nemzetté válást s a magyar nemzeti eszmével való azonosulást, lényegileg a nemzetiségek magyarosítását célul tűző *magyarság* három nagyobb felekezethez tartozott: 58,7%-uk volt *latin szertartású katolikus*, 25,8%-uk *református*, 21,6%-uk pedig *evangélikus*. A *németek* a *latin szertartású katolikus* (66,8%) és az *evangélikus* (21,6%) egyház hívei voltak többségükben. A *szlovákok* ugyancsak két felekezetben tettek ki jelentősebb nagyságrendet: 66,6%-uk volt *latin szertartású katolikus*, 21,6%-uk *evangélikus*. A *románok* nagyobb része (61%) a *görögkeleti*, kisebb, de nem jelentéktelen része (38,5%) *görög szertartású katolikus* volt. Tisztább képletet, anyanyelvi és felekezeti hovatartozás szinte teljes egybeesését a

⁵⁵ V. ö. Mészáros István 1996. 7–9. p.

⁵⁶ Az utóbbi évtizedek nemzetiségkutatása is elsősorban arra hívja fel a figyelmet, hogy a vallási identitás szerepét a társadalomban működő többi identitáselem komplexumában érdemes vizsgálni. Az ortodoxia például, minthogy az egész birodalom vallása volt, nem jelenthetett elhatároló (nemzeti identitást erősítő) funkciót a cári birodalomban élő ukránok számára, esetükben a nemzeti mozgalom inkább a vallástól való elhatárolódásban található erőforrást (John-Paul Himka), ugyanakkor a katolikus lengyel nagybirtokosság ellen lázadó galíciai nemzeti mozgalomban az ortodox lelkészek kiemelkedő szerepet játszottak (Veronika Wendland). Lásd: Brandt, Juliane 2001. 324–332. (Beszámoló „A vallás nacionalizálása, a nemzet szakralizációja a 19. és 20. században Középkelet-, Délkelet- és Kelet-Európában” c., 2000. november 30. és december 2. között Lipcsében, a Geisteswissenschaftliches Zentrum und Ostmitteleuropas (GWZO) szervezésében rendezett konferenciáról.)

⁵⁷ Kollega Tarsoly István főszerk., 2000. alapján.

szerbek és a *rutének* szempontjából találunk; az előbbieket gyakorlatilag összességükben (98,5%) a *görögkeleti*, utóbbiak ugyancsak szinte összességükben (98,2%) a *görög szertartású katolikus* egyházba tartoztak. (Lásd a 2. sz. táblázatot!)

2. sz. táblázat: A népesség anyanyelvi és vallási megoszlása 1910-ben
(százalékban)⁵⁸

Anyanyelv	Latin szert. kat.	Görög szert. kat.	Református	Evangélikus	Görögkeleti	Izraelita
Magyar	58,7	3,1	25,8	21,6	0,4	7,0
Német	66,6	0,1	1,2	21,6	0,1	3,5
Szlovák	71,8	4,1	0,5	23,2	-	0,3
Román	0,3	38,5	-	0,1	61,0	-
Rutén	1,0	98,2	-	-	0,2	0,6
Szerb	0,9	0,4	-	-	98,5	-
Egyéb	74,3	7,7	1,7	6,3	8,9	0,8

A felekezetek oldaláról vizsgálva a kérdést: a latin szertartású *katolikus egyház* hívei között nagy számban fordultak elő *magyarok*, *németek* és *szlovákok*, s ha ide vesszük a görög szertartású katolikusokat is – ami indokolt, hiszen a római katolikus egyház oktatáspolitikájában maga is együtt kezelte a latin és a görög szertartásúakat, tantervei, utasításai minden esetben „a magyarországi latin és görög szertartású római katolikus” népiskolákra kiterjedő érvénnyel jelentek meg –, a *rutének*. Megosztott volt nemzeti identitás szempontjából az *evangélikus egyház* is, *magyar*, *szlovák* és *német* híveivel. A *református egyház* ugyanakkor

⁵⁸ Gergely Jenő, 1989. 26–27. p. alapján.

szinte csak *magyarokat*, a *román ortodox* egyház csak *románokat*, a *szerb ortodox egyház* csak *szerbeket* foglalt magába. Az *izraelita* felekezetűek között nagyobb számban *magyar* és *német* anyanyelvűeket találunk. Az általuk fenntartott elemi népiskolákkal a továbbiakban részletesebben nem foglalkozunk, tekintettel arra, hogy a korban uralkodó asszimilációs tendenciával összhangban, igyekeztek maximálisan alkalmazkodni az állami iskolákkal szemben támasztott kötelezettségekhez és elvárásokhoz. Az asszimilációt elutasító csoportjaik által működtetett „zugiskolák”⁵⁹ viszont megfoghatatlanok számunkra.⁶⁰

Jelentősebb számú magyar tannyelvű iskolát (4897) működtetett a latin szertartású egyház, a református (1760), az evangélikus (804) és a görög szertartású katolikus egyház (727), s gyakorlatilag magyar tannyelvűek voltak a zsidó közösségek által fenntartott iskolák.

A nem magyar tanítási nyelvű iskolák sorában a román tannyelvűek vezetnek, 2170 iskolával, ezt követi a 449 német, a 365 szlovák, a 269 szerb, majd a 49 rutén tannyelvű iskola. A *román* tannyelvű iskolák több mint felét (1137 iskola) a román ortodox egyház, közel felét (919 iskola) a görög szertartású katolikus egyház működtette, világi fenntartású (községi, ill. társulati) mindössze 114 akadt. A *német* tannyelvű iskolák zömét (332) az evangélikus, viszonylag jelentős részét (95) a latin szertartású római katolikus egyház tartotta fenn, a világi fenntartásúak száma esetükben mindössze 20. A *szlovák* tannyelvű iskolákat szinte kizárólagosan felekezetek tartották fenn: 214-et a latin szertartású katolikus

⁵⁹ Azokat az iskolákat nevezték így elsősorban, amelyek nem feleltek meg az 1868:XXVIII. tc.-ben előírt feltételeknek, főleg az iskolák nyilvánossága vonatkozásában, de ide tartoztak a jóváhagyott alapszabályok nélkül működő iskolák is.

⁶⁰ Az alkalmazkodási törekvése jó példa, hogy a katolikus Radó Vilmos az izraelita iskolák I–IV. osztálya számára készült olvasókönyvét adta ki az országos Izraelita Tanítóegyesület,⁶⁰ vagy a történelemtanítás területéről, hogy 1868-ban „izraelita tanítók felkérésére”, izraelita iskolák számára jelentette meg a Ballagi Károly „Magyarország és Erdély története kapcsolatban az egyetemes történelem legfőbb vonásaival” című, eredetileg külön felekezeti népiskolai megjelölés nélkül, egyszerűen „népiskolák” számára készített munkáját. A kettő között sem tartalomban, sem szellemiségben nincs különbség, sőt szinte szó szerint megegyezik az evangélikus Ballagi Károly és a református Nagy László által jegyzett, 1878-ban megjelent, „Magyarország története kapcsolatban az általános történelem legfőbb vonásaival” című tankönyvvel. Az izraelita iskolák számára készült kiadás előszavában Ballagi tudatosan felvállalja, hogy nem szól könyvében külön a magyarországi izraelitákról: úgy véli, ebben a történetben, „bár vannak fénypontok, sok az árnyék”, ezért „jónak láttam – mondja – ... hallgatással mellőzni a múltakat. Tekintsünk a jövőbe, reménylünk minden jót, és – egyesüljünk a szeretett haza boldogításában!” (Ballagi Károly, 1868. Előszó.) Részletesen tárgyalja a kérdést Felkai László, é. n.: Zsidó iskolázás Magyarországon (1790–1990). V. ö. különösen: 57–63. p.

egyház, 149-et pedig az evangélikus egyház. A 211 szerb oktatási nyelvű iskolából is csak 58 volt a világi fenntartású, ennek majdnem négyszeresét (211) a szerb ortodox egyház működtette.

3. sz. táblázat: A népiskolák megoszlása fenntartók és tanítási nyelv szerint az 1913/14-es tanévben⁶¹

Iskola-fenntartók	Tanítás nyelve							
	Magyar	Német	Szlovák	Román	Rutén	Szerb	Egyéb	Összes
Állam	3502	-	-	-	-	-	-	3502
Megye	6	-	-	-	-	-	-	6
Város, község	1210	19	2	112	-	58	15	1416
Társ., magán	251	1	-	2	-	-	-	254
Római kat.								
• latin szert.	4897	95	214	-	-	-	6	5212
• gör. szert.	727	-	-	919	47	-	-	1693
Prot. egyh.	8	-	-	-	-	-	-	8
• evang.	804	332	149	-	-	-	-	1285
• ref.	1760	2	-	-	-	-	-	1762
• unit.	31	-	-	-	-	-	-	31
Ort. egyh.								
• román	5	-	-	1137	-	-	-	1137
• szerb		-	-	-	-	211	-	216
Izr.	407	-	-	-	-	-	-	407
Összes	13608	449	365	2170	47	269	21	16929

A felekezetek szempontjából tekintve, megállapíthatjuk, hogy a *latin szertartású katolikus egyház* a döntően magyar tannyelvű (4897) iskolák mellett jelentősebb számban szlovák (214) és német (95) tannyelvű iskolákat is fenntartott. A *görög szertartású katolikus egyháznak* a magyar mellett (727)

⁶¹ Mészáros István, 1996. 8–9. p. alapján.

nagyobb számban román (919), kisebb számban rutén (47) nyelvű iskolái is voltak. Vegyes, magyar (804), német (332) és szlovák (149) tannyelvű iskolák alkották az evangélikus egyház iskoláinak összességét is. A református egyház ezzel szemben szinte kizárólag magyar tannyelvű iskolákat működtetett, a román ortodox egyház és a szerb ortodox egyház viszont csak román, illetve szerb tannyelvűeket. (Lásd: 3. sz. táblázatot!)

Állami és felekezeti tantervek

A történelem kötelező népiskolai tanítását az 1868:XXXVIII. tc. az 55. §-ban rendeli el, ahol felsorolja a valamennyi iskolatípusban tanítandó tárgyakat. Itt az f) pont alatt szerepel a hazai földleírás és történet, a g) pont alatt *némi általános földleírás és történet*, az l) pont alatt a polgári főbb jogok és köteleességek tanítása. A kötelezően tanítandó tárgyak tartalmának meghatározását ugyanakkor, az 56. §-ban a mindenkori vallás- és közoktatásügyi miniszterek feladatává teszi, előírva, hogy ők kötelesek „időnkint” tantervben szabályozni a tartalmi kérdéseket.

A törvény rendelkezései alapján tehát kiemelt szerep jutott a tanterveknek, az oktatás tartalmi szabályozása mellett az egyes kötelezően előírt tárgyak mellé rendelt óraszámok meghatározása is ezekre hárult (56. §), másrészt tiszteletben tartva az iskolafenntartók szabadságát, az állami tantervek betartását kötelező érvénnyel csupán a világi fenntartású iskolákra rendelte el, az egyházi iskolák számára csak ajánlásnak, mintának javasolta,⁶² így a valóságban az állami tantervek mellett egyházi tantervek sokasága született.⁶³ Azaz az a kérdés, hogy a „természetes tantervek” korát a reformáció korában felváltó megtervezett tantervek korszakában valójában kinek a feladata és kompetenciája valójában a tantervkészítés: az egyházé és tudós tanáraié, avagy az állami adminisztrációé, vagy a politikusoké, úgy tűnik, itt és ekkor nem igazán életszerű, ebben is egyfajta dualizmus érvényesül: az egyházaké és az államé.⁶⁴

A világi iskolákra kötelező érvénnyel a VKM a vizsgált időszakban három tantervet adott ki. Az elsőt 1869-ben, a másodikat 1877-ben, a harmadikat pedig

⁶² 1868: XXXVIII. tc. 16–22. §.

⁶³ A felekezeti tantervek részletes összehasonlító vizsgálatát lásd: Mészáros István, 1996. 5–60. p. – A zsidó iskolák vonatkozásában: Felkai László, é. n. Lásd továbbá: Kelemen Elemér, 1994.

⁶⁴ V. ö. Szabenyi Péter, 1994. 345–347. p.

1905-ben. Figyelmet érdemel még, hogy a VKM a nem magyar tannyelvű iskolák számára is közrebocsátott egy tantervet a magyar nyelv kötelező népiskolai tárgyként történő bevezetését követően, 1879-ben, ez azonban, amellet, hogy részletezte a magyar nyelv tanításával kapcsolatos elvárásokat, lényegében megismételte a magyar tannyelvű iskolák számára készült 1877-es tantervet.⁶⁵

A 20 század elejéig, 1905-ig tehát az először *1869-ben* kiadott, 1877-ban kisebb módosításokkal újra megjelenő népiskolai tanterv volt érvényben. Mindkettő a kerettantervek szűkebb típusába, az úgynevezett szillabus típusú tantervek⁶⁶ sorába tartozik, még az iskola célját sem határozza meg, a történelemtanítás funkciójára azonban, csakúgy, mint más tárgyakéra, röviden utal. Eszerint a történet tanítása „a gyermeki szívnek és észnek erkölcsi és szellemi fejlesztőjévé” válik, „ez pedig a történelem tanításának a népiskolában is legfőbb célja”. Emellet „gerjesszen indulatot, ébresszen szeretetet”, keltse fel a bűn iránti undort, váltson ki „a haza és a nemzet iránt meleg ragaszkodást”, alakítsa ki a törvények tiszteletét, ami az egyéni-nemzeti boldogulás mellé állás „lassú, de biztos menedéke” – olvashatjuk az 1869-es változatban.⁶⁷ Előírja a tanulandók között: a hazai földleírás és történet, némi általános földleírás és történet elsajátítását.

A történelem mint önálló tárgy ebben a tantervben (történelem és polgári jogok és kötelességek címszó alatt) az IV. és az V. osztályban jelenik meg, heti 3-3 órában.⁶⁸ Összóraszama tehát a heti összór számon (136) belül csekély részt tesz ki, de nem szabad szem elől téveszteni, hogy történelmi szemléletet, részben ismereteket a tanulók más tárgyak, elsősorban az anyanyelvi ismeretek

⁶⁵ Részletesen foglalkozik azokkal a feladatokkal, amelyek a magyar nyelv kötelezően oktatóndó tárgyként való elrendeléséből fakadnak. Így a kötelezően tanítatóndó tantárgyak körébe bekerült az „anyai és magyar nyelv” megfogalmazás. Az 1868. évi törvény eredetileg „írás és olvasás” tárgyról beszélt, nyelv megjelölése nélkül, az 1877-es tantervben viszont, bár szorgalmazták, hogy mind az iskolai hatóságok, mind a tanítók fektessenek hangsúlyt az anyanyelvi oktatásra, kötelező tantárgyként a magyar nyelv (anyanyelv) szerepelt. A történelmi tárgyak (földrajz, történelem, polgári jogok és kötelességek) megnevezése nem változott. (V. ö.: Tanterv a nem-magyar ajkú, 1879. 819–826. p., a történelemtanításról: 831. p.)

⁶⁶ A tanterv-típológiához lásd Bollókné Panyik Ilona, 1996. 40. p.

⁶⁷ Tanterv, 1869. 34–35. p.

⁶⁸ Ez az „ideális” esetre, a hattanító iskolákra érvényes adat. Más iskolatípusokban ez másként alakult. Az 1877-es tanterv például az egytanító iskolákban heti 1 egész és 2/4 történelemórát írt elő, összevontan az V. és a VI. osztályban, a kéttanítóban 2 órát, ugyancsak összevontan, a három-, négy- és öttanítóban viszont már 2 órát mind az V., mind a VI. osztályban, a hattanító iskolákban pedig már 3-3 órát kellett a történelmi és alkotmánytani ismeretek tanítására fordítani. (Tanterv, 1877. 799–804. p.)

elsajátíttatását és elmélyítését célzó olvasókönyvekből is szerezhettek-szerettek, amint erre maga a tanterv is utal: „Az olvasókönyvekbe foglalt történeti olvasmányok és a földrajz tanításából szerzett előismeretekre” építve kezdi meg a történelem tanulását a tanuló a IV. osztályban, „a magyar nemzet történetéből válogatott életrajzi képek elbeszélésén és elbeszéltetésén” keresztül. Más népek történetének ismertetését csupán a honfoglalás előtti korok más népei történetéből vett „életképek” felvillantásán keresztül javasolja, és pedig a „korviszonyok” jelzése, az érdeklődés felkeltése céljából. A hazai és az egyetemes történet aránya némileg módosul az V. osztályban, ahol megjelenik az ókori népek története „általánosságban”, ill. a fő cél, Magyarország összefüggő történetének ismertetése mellett szerephez jutnak az európai történelem főbb eseményei, az úgynevezett „csoportosító módszer” szerint: azaz a magyar történet áll a középpontban, vele összefüggésben, e köré csoportosítva jelenhetnek meg csupán más események.⁶⁹ A tanterv, amely lehetővé teszi az iskolák, ill. a tanítók számára a taneszközök szabad megválasztását, a történelem oktatása terén két tankönyvet ajánl: az evangélikus Ballagi Károly és a református Nagy László „Magyarország története” című közös munkáját, illetve a katolikus Bárány Ignác „Magyarország története elbeszélésekben” című könyvét.⁷⁰

Az *1877-es népiskolai tanterv* kapcsán gyakran ismételt tétel a szakirodalomban, hogy az, lényegében, kicsit kibővítve, megismételte az 1869-est. Ezt hangsúlyozza az elemi népiskolák és polgári iskolák tárgyában a királyi tanfelügyelőknek címzett miniszteri rendelet is: „a népiskolák tantervén, mint amelynek mind iránya, mind menete egészen helyes, alig történt változás”.⁷¹ Ez a történelemtanítás kapcsán annyiban igaz, hogy sem a cél, sem a tananyag nem változott. Részletesebb viszont a taneszközök felsorolása: itt tankönyvek, földgömbök, térképek és „szemléleti képek” szerepelnek, történelemkönyv nem.

Történt azonban egy fontos oktatásszervezési változtatás, amennyiben a történelem „felkerült” az V. és VI. osztályba, amit a kortársak egy része alapvető hibának tekintett, úgy vélve, hogy a tantervkészítők valójában kiszorították a népiskolából a történelmet, amikor a túlterheléstől való félelmükben az 1877-es

⁶⁹ Tanterv, 1869. 34–35. p.

⁷⁰ Ballagi Károly – Nagy László, 1878; Bárány Ignác, 1870.

⁷¹ Rendelet a kir. tanfelügyelőkhöz, 1877. 782. p.

reform során fölvitték a tárgy tanítását az V–VI. osztályokba, oda, „ahol nincsen növendékünk” – vélte például Bursics Ernő 1914-ben.⁷²

A történelemtanítás elsődleges célja a Berzeviczy Albert minisztersége idején kiadott *1905-ös népiskolai tanterv* szerint is elsősorban az erkölcsi nevelés, de ebben a tantervben már fontos szemléletbeli változások, hangsúlyeltolódások is megfigyelhetők. Kétségtelenül a liberalizmus visszaszorulását kell látnunk abban, hogy ez a program már a „tanterv és utasítás” címet viseli, jóllehet bevezetőjében hangsúlyozza: az utasítást csupán „útmutatásként” kell értelmezni. A nemzeti jelleg, a nemzeti célok erőteljesebb megjelenését jelzi, hogy az „Utasítás” fejezet általános része már a „magyar nemzeti népiskola” vezéreszméit ismerteti, amelyek a valláserkölcs és a hazaszeretetre nevelés. Még ez is kerettanterv, de a korábbiaknál részletesebb, szerepel benne a tananyag tantárgyankénti leltárszerű felsorolása, sőt utasításokkal kiegészítve, tömören valamennyi tantárgy tanítási célját is megfogalmazza.

Az intézménytípus általános céljáról szólva kimondja: az iskola szelleme „nem lehet egyéb, mint a hazaszeretetnek, a vallás és erkölcsnek, a magyar nemzet kulturái munkájának a szelleme”.⁷³ A hazafiúi és művelő hatás egyik legfőbb eszköze a történet, illetve a polgári jogok és kötelességek tanítása. Itt is hangsúlyozzák, hogy kerülni kell az adattömeg „betanítását”, de fontos szemléletbeli változások is megfigyelhetők. A tanterv „véget akar vetni annak a hibás eljárásnak, mely pusztán életrajzi alapon akarja a tanulót a történeti élet ismeretébe bevezetni. Az életrajzi alap jó – vallják –, de csak ha nem mellőzzük a kor jellemzését sem...” A cél: „nemzetünk ezer esztendő múltjának és küzdelmeinek s az eseményekben és nagy történeti alakokban megnyilatkozó nemzeti erényeknek megismertetésével felébredse, ápolja és nemesítse a nemzeti önérzetet, a hazaszeretetet, a királyhűséget”.⁷⁴ Az utasítások rész még egyértelműbben fogalmaz. A történet tanításának célja „első sorban etikai: a nemzeti érzésnek, a hazaszeretetnek, a polgárerényeknek ápolása”, egyúttal a múlt segítségével a jelen jobb megismertetése, a „történeti érzék” felkeltése, az adatok szelekciója, az összefüggések előkészítése.

⁷² Bursics Ernő, 1914. 498. p.

⁷³ Tanterv, 1905. VIII. p.

⁷⁴ Ugyanott, XXXIII. p.

A történelemtanítás tehát az V. osztályban kezdődik, s óraszámja a korábbi tantervekhez képest csökkent, heti 2 órára.⁷⁵ Ezen az évfolyamon a történeti anyag változatlanul „nagyjaink” alakja köré szerveződik, jóllehet hangsúlyozzák az egyéni vonások, az életút bemutatása mellett a kor megjelenítésének fontosságát. A tételes felsorolás szerint kiemelt személyek: Árpád, Szent István és Szent László, IV. Béla, Nagy Lajos, Hunyadi János, Hunyadi Mátyás, Zrínyi Miklós, Bethlen Gábor, Pázmány Péter, II. Rákóczi Ferenc, III. Károly, Mária Terézia, József nádor, Széchenyi István, Kossuth Lajos, Deák Ferenc, I. Ferenc József, Erzsébet királyné. A VI. osztályban ugyancsak heti két óra jut a történelemre. A cél a magyar történet egészének tanítása, de a mohácsi vészig csupán ismétlésképpen, hangsúlyosabban szerepelnek „az újabb idők”.

Mit jelentett „az újabb idők” hangsúlyosabb szerepeltetése? Általában a 19. század első két harmadának némileg részletesebb bemutatását. Jellemzői ugyanis mind a korábbi tanterveknek, mind – mint látni fogjuk – a történelemlétkönyveknek, hogy mellőzik a „jelenkor-történetet”,⁷⁶ a történelmet, de legalábbis annak tanítását, befejezettnek tekintik 1867-tel, azaz a kiegyezéssel, amennyiben egyetemes történelmi eseményeket is tárgyalnak, a francia–porosz háborúval és a Német Császárság megszületésével. Valójában már az 1848 utáni eseményeket is csak nagyon röviden tárgyalják. A vitatható, bár kétségkívül mérlegelendő indok szerint azért, mert a jelenig vezető legutóbbi korszak tanításának még nincs meg a történettudományi megalapozottsága, hiányzik kiérlelt értékelése, a történelmi távlat, a személyes elfogultságok nehezen küszöbölhetőek ki, az élő személyek, történelmi szereplők bemutatása kényes helyzeteket teremthet stb.⁷⁷ Az adott korban fontos szerepe lehetett ebben az ország közjogi helyzetének, az osztrák–magyar kapcsolatrendszernek is, hiszen a trónon az a Ferenc József ült mint apostoli király, akinek nevéhez a szabadságharc

⁷⁵ Az óraszámokat illető változások kapcsán figyelembe kell venni, hogy a történelem tanításától elvett 1-1 órát a polgári jogok és kötelességek heti 1-1 órája kompenzálja ugyanezen az évfolyamokon. A történeti jellegű tárgyak tehát látszólag nem szenvedtek csorbulást, arányuk azonban a megemelkedett összórászámom belül (145 óra/hét) – a tárgy fontosságát hangsúlyozó megfogalmazások ellenére – csökkent.

⁷⁶ Megjegyzem, ez nem egyedi és specifikusan magyar, s nem is csupán e korra vonatkozathatóan érzékelhető jelenség, Napjainkban is meglehetősen gyakorisággal fordul elő mind az általános, mind a középiskolákban, hogy a történelemtanítás 1945-tel véget ér, a többire, úgymond, „nem jut idő”.

⁷⁷ V. ö. pl. N. N., 1915. 1–2. p.; Szende Pál, 1915. 397–398. p.

eltiprása, Haynau kinevezése és az önkényuralom időszakának elnyomó rendszere kapcsolódott.

A középpontba ebben az 1905-ös tantervben a személyek helyett már az események, az összefüggések kerülnek, illetve a nemzeti intézmények fejlődésének bemutatása. Az egyetemes történelemre célja szerint csak annyiban tér ki a tananyag, „amennyiben ezt a nemzeti történet megértése szükségessé teszi”. Az egyetemes történet eseményei között a tételes felsorolásban az alábbiak szerepelnek: a Habsburg-világbirodalom kialakulása, a földrajzi felfedezések és találmányok, a harmincéves háború, XIV. Lajos, II. Frigyes, Poroszország felemelkedése, a francia forradalom, Napóleon, a napóleoni háborúk utáni Európa, az 1848-as forradalmak, a porosz–osztrák háború. A magyar történet tárgyalása kapcsán kiemelt súlyt kapnak „az alkotmány és a vallásszabadság védelmében” folytatott nemzeti felkelések.

A korban megjelent mindhárom állami tantervből kitűnik, hogy a történelem tárgy népiskolai tanításának igen nagy fontosságot tulajdonítottak, legalábbis a verbalizmus szintjén, mert az óraszámok alakulásában ez egyáltalán nem tükröződik. A történelemórák aránya relatíve csökkent, mert időközben a heti összóraszám folyamatosan növekedett: 1877-ben a korábbi 136-ról 139-re, 1905-ben pedig 145-re, a történelemre viszont ugyanannyi órát fordítanak.

Közös mindhárom tantervben, hogy a tárgy tanításának fontosságát elsősorban *erkölcsnevelő* szerepében látják. A hangsúlyok azonban lassan eltolódnak: a konstans elemeken belül (vallásos és hazafias nevelés) az 1905-ös tantervben a hazafias cél erőteljesebb, s ugyanitt kiemelt feladat a „polgárerények” ápolása. Figyelmet érdemel továbbá történelem és valóság viszonya szempontjából az 1905-ös tanterv felszólítása: „*lehetőleg mellőzzük a hanyatlás korszakait... időzzünk hosszabban az erkölcsi emelkedés lélekemelő rajzainál*”; *ne csorbítsuk a nemzeti önérzetet, ne keltsünk kishitűséget: „csak az igazat tanítsuk, bátran és elfogultság nélkül, de nemzetünk forró szeretetével... Különösen tartózkodjunk a nemzeti és felekezeti elfogultságtól.*”⁷⁸

⁷⁸ Tanterv, 1905. 147. p.

4. sz. táblázat: Az állami tantervekben bekövetkezett változások

A történelemtanítás célja, tárgya	
1869, 1878	1905
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Erkölcsi és szellemi fejlesztés ▪ „Gerjesszen indulatot, ébresszen szeretetet” ▪ Keltsen „a haza és a nemzet iránt meleg ragaszkodást”, ▪ Törvénytisztelet kialakítása ▪ Magyar történelem 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Erkölcsi nevelés: hazaszeretet, vallás, erkölcs, polgárerények ▪ A nemzeti jelleg, a nemzeti célok erőteljesebb megjelenése ▪ Magyar történelem és kevés világtörténet ▪ Nemzeti és felekezeti elfogultság ellen
Tartalma	
V. osztály ⁷⁹	
<ul style="list-style-type: none"> ▪ "A magyar nemzet történetéből válogatott életrajzi képek” ▪ A honfoglalás előtti korok más népei történetéből vett „életképek” 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ „Nagyjaink” alakja, kormegjelenítéssel kiegészítve ▪ Kiemelt személyek: Árpád, Szent István és Szent László, IV. Béla, Nagy Lajos, Hunyadi János, Hunyadi Mátyás, Zrínyi Miklós, Bethlen Gábor, Pázmány Péter, II. Rákóczi Ferenc, III. Károly, Mária Terézia, József Nádor, Széchenyi István, Kossuth Lajos, Deák Ferenc, I. Ferenc József, Erzsébet királyné
VI. osztály ⁸⁰	
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Az ókori népek története „általánosságban” ▪ Magyarország összefüggő története ▪ Az európai történelem főbb eseményei, az úgynevezett „csoportosító módszer” szerint: azaz a magyar történettel összefüggésben 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ A magyar történet egésze, a mohácsi vészig ismétlésként ▪ Hangsúlyosabban „az újabb idők”. ▪ Kiemelt téma: „az alkotmány és a vallásszabadság védelmében” folytatott nemzeti felkelések ▪ Az események, az összefüggések kerülnek középpontba ▪ Egyetemes történelem csak „amennyiben ezt a nemzeti történet megértése szükségessé teszi”; tételesen: a Habsburg-világbirodalom kialakulása, a földrajzi felfedezések és találmányok, a harmincéves háború, XIV. Lajos, II. Frigyes, Poroszország felemelkedése, a francia forradalom, napóleon, a napóleoni háborúk utáni Európa, az 1848-as forradalmak, a porosz–osztrák háború.

További közös jellegzetességük az állami tanterveknek, hogy a történelmet lényegében azonosítják *a magyar nemzet politikai történelmével*, az egyetemes emberi történelem akár vázlatos megismertetésére sem törekcsenek, legfeljebb „háttérként” villannak fel más népek és más kultúrák. A lényeges azonosságokat és a különbözőségeket kívánja szemléltetni a 4. sz. táblázat.

⁷⁹ Az 1869-es tantervben IV. osztály.

⁸⁰ Az 1869-es tantervben V. osztály.

Az állami szabályozás, sajátos módon, nem a tantervek csökkenése, hanem sokkal inkább sokasodásuk irányában hatott (természetesen más tényezők: az ismeretek bővülése, az új kívánalmaknak való megfelelés igénye is szerepet kapnak ebben). Az iskolafenntartó felekezetek sorra elkészítették saját tanterveiket.

A *katolikus egyház*, történetében először, centralizálta a népiskolaügyet, a legfőbb irányítást a püspöki kar feladatkörébe utalva. Az először 1877-ben, majd változtatás (és év megjelölése) nélkül többször kiadott, a magyarországi latin és görög szertartású római katolikus népiskolákra érvényes tantervük csak minimális eltérést mutat az állami tantervtől, a történelemtanítás terén viszont egészen megegyezik azzal. 1896-ban kiadott tantervük viszont számos újszerűsége (a tantárgystruktúra átalakítása, a tárgyak közötti koncentráció hangsúlyozása, a tananyag részletezettsége) mellett a történelemtanítás szempontjából is figyelmet érdemel, mert a hazai történelmet a korábbi direktívák szellemében tárgyaló történelem tananyagot kiegészíti az egyháztörténettel. Az ennek átdolgozásaként megjelent 1905-ös tanterv, amely a „földrajzi és történelmi ismereteket” a „nemzeti élet ideális tárgyai” közé sorolja, tartalmilag a történelem vonatkozásában nem hoz változást, mint ahogy a nem magyar tannyelvű katolikus iskolák számára kiadott változatok sem.⁸¹

A *protestáns egyházak* által működtetett iskolákra érvényes tantervek nagyobb differenciáltságot mutatnak. Iskolairányításukat a decentralizáció, az egyházkerületenkénti ügyintézés jellemezte.⁸²

Az 1905-ös állami tantervet megelőzően, a dunántúli református egyházkerületet kivéve, valamennyi egyházkerület elkészítette saját tantervét: a Debrecen székhellyel működő tiszántúli református egyházkerület első tanterve 1874-ben, változatlan kiadásban 1902-ben és 1904-ben jelent meg, a tiszáninneni reformátusoké 1877-ben, Sárospatakon, majd egy újabb tantervük 1895-ben, ugyanott, a dunamelléki református egyházkerület 1878-ban adott ki saját

⁸¹ Tanterv a magyarországi latin és görög szertartású római katolikus, 1877; A magyarországi latin és görög szertartású róm. kath., 1896; A magyarországi latin és görög szertartású római katolikus, 1905. A magyarországi latin és görög szertartású római katolikus nem-magyar tanítá nyelvű, 1908. V. ö.: Mészáros István, 1996; 18–19., 25–29.

⁸² V. ö.: Mészáros István, 1996.

tantervet, változatlan kiadásai 1880-ban és 1904-ben jelentek meg, az erdélyi református egyházkerületben ugyancsak 1878-ban készült el a saját tanterv.

5. sz. táblázat. Állami és felekezeti tantervek jellemzői 1905 előtt

Kibocsátó	Történeti tárgyak					
	Helye a tantárgy-struktúrában	Fő célok	Tartalmi jegyek			
			V. osztály	VI. osztály		
Állami tanterv (1869, 1877)	4. Történeti tárgyak: földrajz, történelem, polgári jogok és kötelességek	erkölcsi nevelés, hazaszeretet	életrajzi képek a magyar nemzet történetéből		az ókori népekről „a legnagyobb általánosságban”, Magyarország összefüggő története, röviden a magyar történelemmel kapcsolatban álló nemzetek története	
Katolikus (1877)	ugyanaz	ugyanaz, a vallásos nevelés nagyobb hangsúlyozásával	ugyanaz		ugyanaz	
Tiszán-inneni reform. tus (1895)	4. Reál-oktatás: földrajz, történelem, alkotmánytan, természetrajz, természettan	a nemzet életét befolyásoló események megértése és „méltatni tudása”	egyetemes történelem, az ember őstörténetétől Garibaldiig (életrajzi alapon)		magyar történelem az őstörténettől a kiegyezéssel bezárólag	
Tiszántúli reform. (1902, 1904)	5. Történelem: hazai történelem, polgári jogok és kötelességek egyetemes történelem	kedély és jellem, az emlékezőtehetség fejlesztése, az értelem foglalkoztatása, érdeklődés a közügyek iránt, helyünk más nemzetek között, hazaszeretet	III. o. életrajzokban Árpádtól II. Lajosig	IV. o. Életrajzokban Zápolyától a kiegyezésig	V. o. Mo. összefüggő története, kapcsolatban más népekkel	VI. o. 1. az antikvitás az egyiptomi fáraóktól Nagy Konstantinig 2. Európai tört. Attilától Vilmos császárig

Általános jellemzőjük, hogy csekély módosításokkal ugyan, de átvették az állami tantervet. Annál azonban egyrészt részletesebbek, mind a célok megfogalmazásában, mind a tantárgyak tartalmának leírásában, másrészt

igyekeznek segítséget adni az osztatlan iskolák tanítóinak a tananyag feldolgozásához.

A történelem tárgy esetében a protestánsoknál jellemző eltérés, hogy iskoláik hagyományait követve, nagyobb súlyt helyeznek az egyetemes történet tanítására. Előfordul az is, hogy nem a IV. és V., illetve 1877 után az V. és VI. osztályban tanítják a történelmet, hanem „széthúzzák” a tanítási időt, mint pl. a tiszántúli református egyházkerületben a III–V–V–VI. osztályra. A variációkat kívánja érzékeltetni össze az 5. sz. táblázat.

Az 1905-ös állami tantervet követően arra is van példa, hogy egy egyházkerület teljes egészében elfogadja saját iskolái számára az állami tantervet, ahogy ez a dunántúli evangélikus egyházkerület esetében történt. A többi egyházkerület ezt követően kiadott tantervei a vallástan-erkölcstan vonatkozásában fogalmazzák meg határozottabban és részletesebben céljaikat, így a tiszáninneri reformátusok új, 1912-es tanterve csak a hittanról szól, a dunántúli reformátusok első, 1908-as tantervének is legszembeűnőbb vonása az erős felekezetiiség. A történelemtanítás területén a nemzeti jelleg, a nemzeti műveltség alapjainak elsajátíttatása kap erőteljesebb hangsúlyt, a magyar és egyetemes történelem vonatkozásában ennek megfelelően az arányok a nemzeti történelem javára módosulnak.

*Az izraelita fenntartású, döntő többségükben magyar tannyelvű iskolák esetében is mindvégig hiányzik az egységes szabályozás. A történelemtanítás területén a csekély számú hat évfolyamos iskola teljesen alkalmazkodnak az állami tantervekhez. A zsidó nép történetének tanítása a vallástan keretében valósult meg.*⁸³

A nem magyar tannyelvű, *a szerb és a román ortodox egyház* által kiadott tantervek esetében találunk törekvést a saját nemzeti történelem tanítására is és az állami tantervhez történő igazodásra egyaránt.

Az önállósulásra törekvést mutatja az Aradon, az aradi román ortodox egyházmegye konzisztóriumá által 1877-ben közzétett tanterv.⁸⁴ Ebben az áll, hogy történelmet az V. és a VI. osztályban kell tanítani. Az V. osztályban először az egyes népek eredetéről és európai elterjedésükről kell fő vonalaiban képet adni,

⁸³ Részletesebben lásd: Felkai László, é. n. 47–72. p.; Mészáros István, 1996. 36–37. p.

⁸⁴ Planulu de invetiamentu..., 1877. 53–68. p.

az európai államok megalakulásáig, ezt követően részletesen javasolják tárgyalni a régi rómaiak (románok) történetét Dáciában való megtelepülésüktől, majd a magyarok megérkezését „ebbe a hazába”, ettől az időtől kezdve pedig fő mozzanataiban minden korszakban párhuzamosan a magyarok és a románok történelmét. A VI. osztály tananyagát három nagy blokkra osztják, s mindegyikben külön-külön megjelenik a románok történelme is. Az első nagy, az ókori népek történetét, kultúráját, vallását ismertető körben a rómaiakról szólva, kiemelten kívánják tárgyalni azok (a rómaiak-románok) dáciai megtelepülését. A másodikban lényegében a középkor történetének tárgyalása folyik, a népvándorlástól a török hódítók megjelenéséig. Ezen belül ismertetni kell a szerbek és a bolgárok térségbeli megtelepedését, a románok helyzetét a középkorban, a feudalizmus idején, a magyarok és a bolgárok történetével összefüggésben. A harmadik blokk a reformáció és a vallásháborúk korától az akkori jelenkorig tárgyalja az európai országok történetét, ezen belül Ausztria és Magyarország történetét. Az önálló román történelemre itt is kitér, amennyiben hangsúlyozni kívánja a románok elszánt törökellenes és antifeudális harcait. A román, az olasz és a német egység az utolsó kiemelten szereplő témái.

A szerb népiskolák számára 1895-ben kiadott tanterv viszont nem részletezi, mit takar tartalmilag a történelem tárgya, ahogy a román iskoláknak készült 1905-ös tanterv sem.⁸⁵ 1905 után, úgy tűnik, nem tantervekben, hanem az állami tanterv előírásainak formális betartásával, a történelemtanítás szellemiségének a saját célokhoz igazításával törekedtek a nemzeti célok érvényesítésére. Erre utal például a *Gazeta Transilvaniei* című brassói, román nyelvű lapban megjelent cikksorozat, amelynek szerzője ötletet kívánt adni tanítótársainak ahhoz, miként lehet az engedélyezett tankönyvek használata mellett, a tanterv betűjének megfelelően a román nemzettudat építésére használni a magyar népiskolát.⁸⁶

A felekezeti tantervek áttekintése azt mutatja, hogy bár az egyes egyházi tantervek tükrözik az adott felekezet belső szervezeti-irányítási mechanizmusát, illetve a saját oktatási hagyományokat is (a protestáns tantervek például hagyományosan nagyobb teret szántak a magyar történelem mellett az egyetemes

⁸⁵ Nastavna osnova, 1895. és Plan de învățământ, 1905.

⁸⁶ Középjártai Barna Endre, 1907. 16/d p.

történelem tanításának), általában igazodnak az állami tantervekhez. Az állami tantervhez történő igazodás a legegységesebb a katolikusok esetében. A valóságban, úgy tűnik, a tantervkészítés során a kölcsönös „áthallások, egymásra hatások szövevényes rendszere érvényesült”, ahogy erre Kelemen Elemér is felhívja a figyelmet.⁸⁷ A *kölcsönös egymásra hatás* abban áll, hogy az állami tantervek mintát, orientációs pontot adtak a felekezeti tanterveknek, azok viszont nagyobb differenciáltsággal (osztott és osztatlan iskolákra kidolgozott változataikkal), praktikum (gyakorlati hasznosság) és alapképzés viszonyának árnyaltabb, kidolgozottabb változataival, illetve az iskolák adottságainak, lehetőségeinek fokozottabb figyelembevételével termékenyítően hatottak vissza az állami tantervekre.

A felekezeti tantervek specifikumai elsősorban abban ragadhatóak meg, hogy részletesen kifejtik a saját, külön funkciót: alapvető feladat a vallásos nevelés, annak elérése, hogy a tanulók egyházuk hű és öntudatos tagjai legyenek felnőtt korukban is. A népiskola legfőbb feladatát a nevelésben, főként a vallásos nevelésben látják, ennek alárendelt az oktatás, s ennek szolgálatában állnak az egyes tárgyak. Ezt hívták a kor pedagógiai műszavával „alaki képzésnek”.

⁸⁷ Kelemen Elemér, 2002. 98–106. p.

TÖRTÉNELEMTANÍTÁS A POLGÁRI ALKOTMÁNYOS MODELLBEN

A forradalmak rövid időszakát leszámítva, a korszak egészében egy polgári alkotmányos modell szellemében és kereteiben folyt az elemi népiskolai történelemtanítás. Tekintettel a nem magyar tannyelvű iskolák nagy számára, a továbbiakban két nagy blokkban mutatom be a tankönyvek alapján megragadható történelemkonstrukciókat, először a magyar, majd a nem magyar tannyelvű iskolák tankönyveit vizsgálva. Ezt megelőzően azonban a vizsgált korpuszról, illetve a korpusz kiválasztásának szempontjairól kívánok képet adni.

A vizsgált korpusz

A szelekció szempontjai

A népiskolai törvény liberális szellemiségéből, az iskolafenntartók változatosságából fakadóan, a tantervek célrendszerének figyelembevételével tankönyvek, különböző műfaji értelmezést tükröző olvasókönyvek sokasága készült a korszakban, külön állami és felekezeti; budapesti, városi és falusi; osztott és osztatlan népiskolák számára. Az elfogadott (ajánlott vagy megengedett) tankönyvek listáját a közoktatásügyi minisztérium hivatalos közlönyében rendszeresen közzétette, közülük választhattak az iskolák.⁸⁸ A tankönyvírást és -kiadást azonban nem kívánták a véletlenre bízni. Alapjait megszabta az a történelmünkben a Ratio Educationis nyomán kibontakozott két állami tankönyvprogram után harmadiknak tekinthető nagyszabású, központi jellegű tankönyvprogram, amelynek kifformálására Eötvös József még az oktatási törvény tárgyalásának időszakában kiváló szakemberekből tankönyvbizottságot létesített a „népiskolai olvasókönyvek, tankönyvek és vezérkönyvek kidolgozása tárgyában”. A bizottság feladata volt, hogy elősegítse olyan tankönyvek (a

⁸⁸ Mészáros István, 1989/A. 111–112. p. – Az 1868 és 1945 között megjelent iskolai tankönyvek listáját, illetve ezek katalógusát az Országos Pedagógiai Könyvtár És Múzeum „Kötetkatalógusok” címmel folyamatosan adja közre, Pozsár Istvánné szerkesztésében. A népiskolai, a gimnáziumi, a reáliskolai és a reálgimnáziumi tankönyvek katalógusa 1984 és 1987 között jelent meg.

korabeli szóhasználat szerint „a tanításban irányul szolgáló vezérfonal”), a tanítók konkrét, napi munkáját segítő „vezérkönyvek” születését, amelyek egyrészt megfelelnek a kor oktatási-nevelési színvonalának és elvárásainak, másrészt a hazai népnevelés igényeinek és szükségének. Fentiek érdekében a bizottság szükségesnek látta, hogy ismert szakembereket kérjen fel a munkára, de azt is, hogy „mellettük még egy vagy két másik szakember is hivattassék fel a munkára”, továbbá, hogy legyen „szabad verseny”, azaz bárki pályázhasson tankönyvírásra.⁸⁹

Az eredmény az általam ismert tankönyvvizsgálatok szerint megfelelt az akkori európai magas színvonalnak. Parázsló Lenke disszertációja például megállapítja: „a múlt század második felében a gimnáziumi természettudományos tankönyvek színvonala gyorsan fejlődik, a művelődési anyagot tudományos igényességgel fogalmazzák meg... Újabb előrehaladás a századforduló idején tapasztalható, amikor a gimnáziumi tankönyvek színvonalasak és a szaktudomány új eredményeit is tükrözik, kiemelt figyelmet fordítanak a tanári demonstráció szerepére.” A népiskolák természettudományos oktatását és az ezeket szolgáló tanterveket és tankönyveket vizsgálva Demeter Katalin kandidátusi értekezésében lényegében hasonló megállapításra jut, bár jelzi, hogy az erkölcsi nevelést mindenek fölé helyező, s a természettudományos oktatást, a gyermekek túlterhelésére és az oktatási céloknak a nevelési célok rovására megvalósult túltengésére hivatkozva, a felekezeti iskolák próbálják visszaszorítani.⁹⁰

A kialakított és többször átalakított engedélyezési rendszer mégsem működött kellő hatékonysággal.⁹¹ A szabad verseny, az engedélyezés nem mindig átgondolt volta, illetve a kiadók haszonelvűsége⁹² együttesen azt eredményezte, hogy szinte átláthatatlan helyzet uralkodott a tankönyvpiacra. Hegedűs Mihályné és Tóthpál Józsefné a korszak népiskolai tankönyveinek az Országos Pedagógiai Könyvtár És Múzeum (OPKM) gyűjteményében található kötetei alapján készített

⁸⁹ A bizottság céljait és munkáját röviden összefoglalja: Mészáros István, 1989/A. 103–108. p.

⁹⁰ Mészáros István, 1989/A. 103. p.; Karlovitz János, 2000. 97. p.; Demeter Katalin, 1994.

⁹¹ V. ö. Mészáros, 1989/A. 103–108. p., továbbá Bányai Géza, 1919. – A tankönyv-engedélyezést 1871-től két évtizeden át az Országos Közoktatási Tanács végezte, nem nagy sikerrel, ezért fel is oszlatták. 1895-ben átmenetileg újra életre hívták, majd a minisztérium hivatalos tankönyvbíráói végezték ezt a munkát, s a minisztérium *Hivatalos Közlönyében* tették közzé az engedélyezett tankönyvek listáját.

⁹² V. ö. Jegyzőkönyv, 1919. március 7.

katalógusukban közel száz magyar tannyelvű népiskolai történelemkönyvet és történelmi segédanyagot sorolnak fel.

Mennyiségüket tekintve, a nem magyar tannyelvű iskolák számára kiadott tankönyvek mutatói is impozánsak. Az OPKM Tankönyvtárában fellelhető könyvek Bakonyi Karola által bibliográfiába rendezett jegyzéke az általam itt vizsgált kategóriában (népiskolai magyar és nemzetiségi nyelvkönyvek, olvasókönyvek, történelemkönyvek) közel 140 tételt tartalmaz, leszámítva a változatlan kiadásokat, amelyek ugyancsak jelentős mennyiséget tesznek ki. A leggazdagabb e gyűjtemény szerint a német tannyelvű iskolák számára nyújtott kínálat (20 kötet a magyar nyelv és irodalom, 58 a német nyelv és irodalom tanításához, amit 3 német és 6 magyar nyelvű történelemkönyv egészít ki), ezt követi a szlovák (16), a román (15), a szerb-horvát (13), a rutén (1). A Magyar Királyi Tudomány Egyetemi Nyomda 1903-as kiadványárjegyzéke⁹³ a vizsgált kategóriában német, tót, Sáros és Szepes megyei tót, szerb, román, horvát, muraközi horvát, rutén, vend nyelven megjelent könyveket kínál, összesen kb. 100 újabb tételt. Ezek többnyire a magyar nyelvű iskolák számára kiadott könyvek nem magyar tannyelvű iskoláknak készült fordításai. Mindegyik jelzett nyelven megjelentek a magyar nyelv tanításához Gönczy Pál ábécés- és olvasókönyvei, fali táblái, vezérkönyvei, az olvasókönyvek közül Gáspár János II–VI. osztályos olvasókönyvei, tót, sáros–szepesi tót, szerb, román, horvát, rutén, vend nyelvű iskolák számára Groó Vilmos királyi tanfelügyelő magyar olvasókönyvei.⁹⁴ A történelemkönyvek közül Kiss Áron és Mayer Miksa „Magyarok története” című munkája ugyancsak több nyelven jelent meg. Német nyelven is kiadták továbbá Ebenspanger János, Schwicker János Henrik és Balaton Géza tankönyvét, német és szlovák nyelven Györffy Iván munkáját, szlovák, német s a fiumei iskolák számára⁹⁵ olasz nyelven is Vargyas Endre tankönyvét. Németül és szlovákul is olvasható volt Kuttner Sándor sebészmeister még a Bach-korszakban írt Magyarország-története stb. Kutatásaim során alapvetően a fenti, kétségkívül gazdag gyűjteményekre támaszkodtam, de találtam

⁹³ Néptanítók Lapja, XXXVII. 10. 1903. 33–40. p.

⁹⁴ V. ö. pl. Mann Miklós, 1993; Bellér Béla, 1974; Arató Ferenc, 1969.

⁹⁵ A fiumei kormányzóságban működő népiskolákról lásd: S. Pallós Piroska, 2005.

további tankönyveket az OSZK-ban, és jelentősebb mennyiségben az ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Kar Könyvtárában.⁹⁶

A tankönyvek feldolgozásánál a fentiekből következően szelekcióra kényszerültem. Összesen 123, magyar és nem magyar tannyelvű iskolák számára készült tankönyvet vizsgáltam meg. A közvetíteni kívánt történelempék rekonstruálásához elemzésre kiválasztott tankönyvek esetében igyekeztem a *keletkezés idejére* is tekintettel lenni, tehát az 1905-ös tanterv előtti és utáni időszak terméséből egyaránt hozok példákat. A legkorábbi 1862-ből, a legkésőbbi 1918-ból való, ami remélhetőleg lehetővé teszi, hogy a történelem narratívái terén bekövetkezett változásokat is érzékeltetni tudjam. Arra is figyeltem, hogy a szerzők *valamennyi felekezetet* reprezentálják.⁹⁷

A nem magyar tannyelvű könyvek kiválasztásánál a fentiek mellett megpróbáltam szem előtt tartani, hogy *valamennyi érintett nemzetiség* szerepeljen a vizsgált körben, s itt figyelmem kiterjedt a magyar és a nemzetiségi nyelv tanításához használt nyelvkönyvekre is.

Egyik esetben sem foglalkoztam részletesebben pedagógiai vagy didaktikai szempontból a kötetekkel. A magyar és nem magyar tannyelvű iskolák tanulói számára közvetített történelemszemléletet próbáltam meg rekonstruálni.

A szerzők

A korabeli középiskolai történelempéldák *szerzőiről* szólva Unger Mátyás, mint már idéztem, megállapította, hogy részben történészek, részben kiváló tanárok, valamennyien szakmájuk elismert képviselői voltak. Hasonló a helyzet a népiskolai tankönyvek esetében is.

Először a megvizsgált *olvasókönyvek* szerzőiről, szerkesztőiről, összeállítóiról, közreműködőiről próbálok képet adni, ami meglehetősen nehéz feladat. Egyrészt, mert néhány (12) esetben nem sikerült a szerzőket

⁹⁶ Ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni az OPKM Tankönyvtára munkatársának, Szabó Károlynak a kutatáshoz nyújtott szíves segítségéért, illetve az ELTE TÓFK könyvtárigazgatójának, Vajda Albertnének és a könyvtár valamennyi munkatársának, amiért lelkesen segítettek búvárkodásaimat.

⁹⁷ Ez gyakran azért okoz nehézséget, mert nem mindig ismerjük az első, csak mondjuk a 18. kiadás idejét és példányát, ez esetben csak következtetni lehet az első megjelenésre. Még problematikusabb, amikor azt sem jelzik, a szóban forgó kötet hányadik kiadás.

beazonosítanom, de főként azért, mert társadalmi és szakmai pozíciójuk tipizálását bonyolítja, hogy többnyire örvendetesen hosszú életpályájukon sokféle feladatkörben tevékenykedtek. Nem bizonyult termékenynek az a kézenfekvőnek tűnő megoldás, hogy karrierjük azon évét vegyem alapul a besorolásnál, amelyikben az általuk vagy részvételükkel készített olvasókönyv megjelent, mert nem mindig állt rendelkezésemre az első kiadás dátuma, továbbá, mert mindegyik olvasókönyvnek több kiadása van, s közben az alkotók szakmai pozíciójában is változások történtek vagy történhettek, ám megváltozott élethelyzetükben is vállalták korábbi munkájukat.

Az alábbi besorolás-kísérlet, amely a szerzők jellemzőinek tekinthető státusának figyelembevételére épül, reményeim szerint arra mégiscsak alkalmas, hogy prezentáljam: elemi népiskolai olvasókönyvet szerkeszteni (vagy ahhoz a nevüket adni) nem számított semmilyen értelemben jelentéktelen vagy „rangon aluli” tevékenységnek.⁹⁸

Az elismert *tudósok, közszereplők* sorából ott találjuk a szerzők, összeállítók, közreműködők népes táborában többek között Alexander Bernát filozófust, Benedek Elek író, Gyulai Ágost irodalomtörténészt, Márki Sándor történészt, Földes Géza hírlapírót, lapszerkesztőt, Pósa Lajos költőt, hírlapírót. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt Gönczy Pál és Márki Sándor, a bukaresti akadémia tagja Ioan Popescu. „Bölcséleti doktor” címmel büszkélkedhetett Gööz József, Kiss Áron, Radnai Rezső, Schullerus Adolf János András, Visontay János. Királyi tanácsosi címet viselt és tanfelügyelői feladatkört látott el Gáspár János, Kakujoy Károly, Sebesztha Károly.

A *tanítóképző intézeti igazgatók és tanárok* is reprezentatívan képviseltették magukat. Kiemelném közülük Bakó Samut, Dreisziger Ferencet, Emericzy Gézát, Farkas Sándort, Frühwirth Károlyt, Gyertyánffy Istvánt, Kapi Gyulát, Kiss Áront, Komáromy Lajost, Margitai Józsefet, Mendl Lajost, Mócsy Antalt, Papp Józsefet, Péterfy Sándort, Petrovác Józsefet, Radó Vilmost, Schultz Imrét, Sebesztha Károlyt, Úrhegyi Alajost és Zelliger Józsefet. Polgári iskolai

⁹⁸ Az adatokat, amelyek alapján a fenti, vázlatos képet megalkottam, döntő mértékben Szinnyei József „Magyar írók élete és munkái” című, nélkülözhetetlen összeállításának elektronikus kiadására építettem. További forrásaim voltak: a „Magyar Életrajzi Lexikon” alap- és kiegészítő kötetei, illetve a „Magyar Zsidó Lexikon” internetes változata. A szerzőkről részletesebb adatokat közlök a dolgozat függelékében, „Tankönyvszerzők mutatója” címmel.

vagy középiskolai, főreáliskolai tanárokat is találunk soraikban (például Hoffmann Mór, Kőrösi Henrik, Láng Mihály).

És végül azokról szólok, akik leginkább az elemi iskolai *tanítók* (Aistleitner Antal, Barna Jónás, Deme Károly, Ember Károly, Faludi János, Győrffy Iván, Győrffy János, Lakits Vendel, Mihalicska János, Pós Lajos, Reimesch Frigyes, Schumann Sándor, Száva János, Szép József, Szirmai József, Tomcsányi János, Vass Mátyás), illetve az *igazgatótanítók* kategóriába illenek bele (Hajnal Adolf, Schön József, Sretvizer Lajos, Szabó Lipót, Szőke István, Trájtler Károly). Közülük is többen országos pedagógiai lapok szerzőiként vagy más közéleti funkciójukban is ismertek és elismertek voltak.

A szerzők, szerkesztők, összeállítók vallási-felekezeti hovatartozásának vizsgálatát az olvasókönyvek esetében kevésbé találtam reprezentatívnak, a konstruált történelemszemlélet megalapozásához gyűjtött-közölt olvasmányanyag különbözősége jóval elhanyagolhatóbb, mint a történelemkönyveknél, ezért ezzel kapcsolatban itt csupán annyit kívánok megjegyezni, hogy valamennyi bevett felekezet képviselőit megtalálhatjuk soraikban, s hogy több példát is találhatunk a különböző felekezetekhez tartozó szerzők együttműködésére, illetve a felekezetszemlegességre. Együtt adott ki például olvasókönyvet a katolikus Faludi János az izraelita Szőke Istvánnal, együttműködésüket az határozta meg, hogy mindketten fővárosi tanítók voltak; az evangélikus Gyertyánffy István a református Kiss Áronnal és az izraelita Radó Vil móssal stb. Ahol felekezetspecifikus különbségek megjeleníthetők, azokat az olvasókönyv-elemzések során jelezni fogom.

A *történelemkönyvek* szerzőgárdájával kapcsolatosan is elsősorban azt állapíthatjuk meg, hogy ugyancsak jól felkészült szakemberek, s döntő többségük megfelelő iskolai tanítási háttérrel is rendelkezik. A tanítási gyakorlattal nem rendelkezők sorában lényegében csak az írók (Benedek Elek után ebben a korpuszban feltűnik Jókai Mór is) szerepelnek.

A tankönyvírásra is vállalkozó *történészek* sorában megjelenik Peregriny Elek⁹⁹, továbbá Marczali Henrik akadémikus, illetve Sebestyén Gyula. A

⁹⁹ Peregriny Elek történelemkönyve „Magyarország-története az ifjúság első használatára” címmel korábban is megjelent. 1838-as kiadását elemzi Lajtai L. László, 2004. – Az általam használt 1862-es kiadás tartalmilag megegyezik ezzel, bár igyekezve napra késznek lenni, kiegészült az

„bölcseleti doktor” kategóriában Kiss Áron, Schwicker János Henrik, Tergina Gyula és Visontay János említendők. Tanfelügyelők, királyi tanácsosok voltak: Alpáry Lajos, Ballagi Károly, Farkas Sándor, Huszár Károly, Mayer Miksa, Nagy László, Sebestyén Gyula, Sebesztha Károly, Tergina Gyula, Vargyas Endre; tanítóképzős igazgatók, tanárok, gyakorlóiskolai tanítók: Bárány Ignác, Ebenspanger János, Farkas Sándor, Barna Jónás, Bokor Ferenc, Orbán József és Úrhegyi Alajos. Itt is találunk tanítókat: Békési Péter, Balaton Géza, Faludi János, Györffy Iván prímási főtanító mellett Györffy Jánost, Kállay Istvánt, Schwicker János Henriket.

A továbbiakban először a magyar tannyelvű, ezt követően a nem magyar tannyelvű iskolák számára készült tankönyveket vizsgálom.

A magyar tannyelvű iskolák olvasó- és történelemkönyvei

A történelemszemlélet megalapozása és formálása, a comeniusi és a tantervi instrukcióknak megfelelően a III. és IV. osztályban kezdődött, ezért az ezen évfolyamok számára készült olvasókönyveket elemzem részletesen. Aki ezek elvégzése után feljutott az V. vagy VI. osztályba is, az már (remélhetőleg) történelemkönyvekből tanult, így az V. és VI. osztályos olvasókönyvek ismertetésére csak a történelemkönyvi narrációk ismertetését követően, egy másik fejezetben térek ki, elsősorban a történelemkönyvi narrációkat megerősítő vagy gyengítő funkciójukat vizsgálva.

A III. osztályos olvasókönyvek

A III. osztályosok számára készült olvasókönyvek kapcsán, a vizsgált korpusz alapján és szempontunkból elsősorban is azt állapíthatjuk meg, hogy esetükben konstruált történelemképről nemigen beszélhetünk, legfeljebb mozaikokról, amelyek mutatnak bizonyos specifikumokat. Elsősorban azért, mert a többnyire kis alakú, 150–200 oldal terjedelem között mozgó kiadványokban nem jelentős,

első megjelenést követő eseményekkel, nagyjából 5 oldalban mutatva be az V. Ferdinándtól Ferenc Józsefíg terjedő időszakot.

jellemzően 8-10%-os a történelmi olvasmányok *aránya*, másodsorban, mert *időben is szűk keresztmetszetet* ölelnek fel, szinte kizárólag a magyar eredettörténettel és a honfoglalással, esetleg az államalapítással s az Árpád-kor néhány vonatkozásával foglalkoznak. Ezen túlmenően Nagy Lajos alakja villan fel a 15-ből 1 olvasókönyvben, Mátyás királyé 7 olvasókönyvben, főleg mesék és versek formájában, Mária Teréziáé a jóságos és a magyaroknak hálás királynő megközelítésben 2 esetben.

Az életkori sajátosságokhoz igazodni kívánó törekvésükben és az erkölcsi nevelés célját szem előtt tartva, a III. osztályos olvasókönyvek sok verset közölnek, ezeken belül szép számmal a hazaszeretet érzelmi megalapozását segítő hazafias tartalmú verseket. Az ún. *hazafias versek* kategóriában kétségkívül a legnépszerűbb, a legtöbbet idézett költő Pósa Lajos („Magyar vagyok”, „Magyarország” és „Áldás poraikra”, „Dal a hazáról”, „Magyarország”, „A kis honfi”, „Gondoljatok őseinkre”, „Ismerek egy szép országot” című verseivel). Nagy gyakorisággal szerepel Majthényi Flóra „Mi a haza?” című remeke. Találkozhatunk még Árpád fejedelemről (Petőfi: „Ki volt Árpád?”; „Árpád apánk...”; Tóth Kálmán: „Árpád sírja”; Garai János: „A magyarok Mózese”), Lehel vezérről (Petőfi) szóló költeményekkel. A „Szózat” és a „Himnusz” közlése 1905 után válik gyakorivá, a tízes években szinte tipikussá. Ugyancsak 1905 után találkozunk a királyt és a királynét megjelenítő versekkel (Kozma Andor: „Dal a királyra!”; szerző nélkül: „Meghalt a királyné”).

A közölt, történelminek tekintett olvasmányok szinte kizárólag *mondák* vagy *mondafeldolgozások*, a századfordulót követően ezt gyakran már az olvasókönyvek fejezetcímei is jelzik: a történelmi olvasmányok a „Regék és mesék”, a „Nemzeti ősmondák, népmondák”, a „Hun és magyar mondák” címetek viselik több esetben.¹⁰⁰

A *magyarság eredettörténete*, amivel, mint említettem, a legrészletesebben foglalkoznak ezen az évfolyamon, a hun–magyar azonosság, rokonság toposzhoz kapcsolódik (tipikusan a „csodaszarvas-történet” különböző variációival). Az avarokról a vizsgált korpuszban csak egy esetben történik említés¹⁰¹, amiből

¹⁰⁰ Benedek Elek – Földes Géza – Száva János, 1906; Benedek Elek, 1913/A; Benedek Elek – Kőrösi Henrik – Tomcsányi János, 1909; Deme Károly, é. n./A.

¹⁰¹ Vass Mátyás – Imrei Ferenc – Pósa Lajos, 1889.

annyit tudhatott meg az érdeklődő harmadikos, hogy az avarok is „szittyák” voltak, s a magyar honfoglalást megelőzően itt, a Kárpát-medencében alkottak birodalmat. Attiláról viszont számos történet olvasható, akad olvasókönyv, amelyben 9 olvasmány foglalkozik vele.¹⁰² A leggyakrabban előforduló történetek: „Attila királlyá lesz”, „Az Isten kardja”, „Attila udvara”, „Aquileia megvívása”, „Attila és Leó pápa”, „Attila halála és temetése”, „Csaba királyfi”.

Részben szakít a tisztán mondai alapozású történetközléssel az Alexander Bernát közreműködésével, Barna Jónás, Hajnal Adolf, Sretvizer Lajos szerkesztésében, 1906-ban megjelent olvasókönyv. Ez a magyar eredettörténetet Jókai Mór először 1854-ben, majd később több kiadásban megjelent, „A magyar nemzet története regényes rajzokban” című munkája alapján ismerteti.¹⁰³ E konstrukció szerint a „nemzeti bölcső” az „Ázsia belsejében” található Szittyaország volt, itt élt a két „testvérnemzet”, a hun és a magyar. A hun nép, csakúgy, mint a magyar, egyszerű, vendégszerető, kiváló kardforgató pásztornép volt, bálványt nem imádott soha, „vezéreit fejedelemnek nevezte. Hozzájuk hű volt. Vagyonából tizedet adott nekik, s ha kellett, föláldozta értök életét, de nem áldozta föl szabadságát. A fejedelem nem volt korlátlan zsarnok. Háború és béke fölött a népgyűlés határozott. Éppen, mint a rákosi országgyűlés” – teszik hozzá.¹⁰⁴ Ugyanitt, ugyancsak Jókai nyomán, a történelemkönyvek szemléletét uraló idealizált Attila-kép is feltűnik: a fényűző udvartartás mellett is egyszerűen, szerényen élő, az ellene küldött orgyilkosnak nagylelkűen megbocsátó, a legyőzöttekkel irgalmas hun fejedelemről olvashatunk.

A honfoglalást megelőző események sorában szinte mindenütt említés történik a *vérszerződés*ről, bár nem mindig önálló olvasmányban, de azonos tartalommal: e szerint a vérszerződés a megválasztott fejedelem és a vezérek közötti kölcsönös kötelezettségvállalás volt, amelyben a vezérek esküvel

¹⁰² Vass Mátyás – Imrei Ferenc – Pósa Lajos, 1889.

¹⁰³ Bár Jókai felfogását, amely a múlttal való kritikus szembenézés helyett a történetírás mítoszteremtő funkcióját hangsúlyozta – amint azt már a szabadságharc leverése után, 1850-ben megjelent első novelláskötetében, a „Forradalmi és csataképek”-ben is megfogalmazta: „Írjunk mitológiát. Írjuk le az év eseményeit híven, valóan, mindent, ami megtörtént, minden csodálatost, emberfölöttit, nagyszerűt, amit láttunk, amit tapasztalánk, aminek szemtanúi voltunk” – számos kortársi bírálat érte, a „regényes rajzok” megjelenésétől kezdve igen népszerű volt. Számos olvasókönyv és történelemkönyv is sokat merített belőle. (<http://www.literatura.hu/irok/romantika/jokai.htm>).

¹⁰⁴ Alexander Bernát közreműködésével, 1906/A. 116. p.

fogadták, hogy mindig „Álmos vezér ivadékából lesz a vezérük”, a fejedelem pedig azt, hogy a közösen szerzett javakból valamennyien részesülni fognak, s hogy a vezérek leszármazottait nem zárja ki soha az ország irányításából. A legrészletesebben az Alexander Bernát közreműködésével készült olvasókönyv tárgyalja a témát (Anonymus és Jókai nyomán), némileg „modernizálva” és kiegészítve közli Anonymus pontjait. Beemeli a nemzeti egység, a nemzet iránti kötelezettség eszméjét is a fogadalomba, jelezve számunkra, hogy a magyarságot lényegében a kezdetektől fogva egységes nemzetnek tekinti: „Hogyha valaki utódaik közül hűtelen lenne a vezér személyéhez vagy *egyenetlenséget szítana a vezér és rokonai között*, a bűnösnek vére omoljon” – írta Anonymus; „Aki hűtlenné válnék a fejedelem iránt, vagy *viszályt támasztana a nemzetben*, annak a vére kiontassék” – áll az olvasókönyvben.¹⁰⁵

A *honfoglalást* a fehér ló monda, illetve ennek feldolgozásai alapján jelenítik meg. A közölt változatok mindegyike arra épül, hogy Árpád először megpróbálta békésen, „vásárlással” megszerezni, illetve visszaszerezni Attila örökét, de minthogy az itt talált népek vagy fejedelmeik ez elől elzárkóztak, végül harccal kényszerült megszerezni az országot. A III. osztályos olvasókönyvek többsége ezzel zárja a történelmi tárgyú olvasmányok sorát.

Szent Istvánnal és az államalapítás korával csak néhány kötet foglalkozik.¹⁰⁶ A királyá koronázást a Hartvik-legenda alapján Vass Mátyás részletezi a legalaposabban, a többiben egy-két mondatos információ szerepel csupán, minden esetben hangsúlyosan, hogy a pápától „apostoli király” címet is nyert első koronás uralkodónk. Vass Mátyás a kereszténység terjesztésében István anyjának, Saroltnak – narrációjában a „kegyes szívű fejedelemasszonynak” – tulajdonít meghatározó jelentőséget, a többi kötet István érdemeit méltatja. Szent Istvánnak a „régí valláshoz ragaszkodók” elleni harcairól is olvashatunk mindenütt, de Vass Mátyás tesz egyedül említést arról, hogy Koppányt István a felette aratott győzelem után felnégyeltette. A másik kényes pont az István-hagiográfiában, az utódlás körüli bonyodalmakkal kapcsolatos: ki is vakított

¹⁰⁵ Anonymus, 1977. 83. p.; Alexander Bernát közreműködésével, 1906/A. 123. p. – A kiemelések tőlem – F. M.

¹⁰⁶ Vass Mátyás, 1884; Komáromy Lajos – Lakits Vendel – Péterfy Sándor, 1887; Komáromy Lajos – Lakits Vendel – Luttenberger Ágost – Péterfy Sándor, 1903; Alexander Bernát közreműködésével, 1906/A.

meg az Imre herceg halála után a seniorátus öröklési rendje szerint trónvárományos Vazult? Két kötet tér ki erre ebben a korpuszban, az egyik szerint Orseoló Péter és barátai a bűnösök, a másik szerint „az udvarnál áskálódó idegenek”.¹⁰⁷

Szent István egyház- és országszervező munkáját is méltatják a szerzők, emellett az Alexander Bernát jegyezte összeállítás már törekszik Istvánt egyfajta „proto-alkotmányos” uralkodóként bemutatni: teljessé tette ugyan a királyi hatalmat, de mindig tanácskozott a főemberekkel, s csak meghallgatásuk után hozott (egyébként „bölc”) törvényeket. Várat, vármegyét alapított, rendezte a pénzügyeket, katonaságot, bíróságokat szervezett, s hatalmassá tette a nemességet, hogy erős támasza legyen az országnak: „A magyar nemesség is neki köszönheti, hogy birtokokat kapott, adót nem fizetett és hadba is csak akkor szállott, ha külső ellenség fenyegette az országot, vagy ha jószántából ajánlotta fel a királynak szolgálatát.”¹⁰⁸ Lényegében *István megteremtette a feudális Magyarország teljes politikai struktúráját s a feudális társadalomszerkezetet.*

Részletesebben két olvasókönyv érinti a társadalom tagolódásának kérdését: a Komáromy, Lakits és Péterfy együttműködésével készült 1887-es, illetve a Kapi Gyula és Papp József által jegyzett, 1903-as olvasókönyv, az 1905 után megjelentek közül egy sem. Mindkettő műveltség, anyanyelv és vallás szerint különbözteti meg az állampolgárokat. Egyrészt vannak képzetesebb és kevésbé képzett emberek, a képzetesebbekből lesznek a papok, tanítók, ügyvédek, bírák, orvosok, gazdatisztek, mérnökök, katonatisztek, hivatalnokok stb., a kevésbé képzetesebbekből a földművesek, ami „nagy tiszteletben álló foglalkozás” (hiszen királyok, fejedelmek, főurak is szívesen foglalkoznak földműveléssel!), vagy iparosok, kereskedők, akik ugyancsak „sok hasznot hajtanak”. Ahol az ipari munkát gépekkel végzik, azok a gyárak. A tanulság, amit minden tanulónak jól meg kell jegyeznie: minden munkából élő embernek megvan a maga rendeltetése, s minden munka egyaránt becsülésre méltó.

A másik szempont az anyanyelv szerinti tagolódás, azaz figyelmet érdemel, hogy élnek az országban a magyarok mellett, akik a legtöbben vannak,

¹⁰⁷ Komáromy Lajos – Lakits Vendel – Péterfy Sándor, 1887; Alexander Bernát közreműködésével, 1906/A.

¹⁰⁸ Alexander Bernát közreműködésével, 1906/A. 135. p.

németek, „tótok”, szerbek, „oláhok”, horvátok, rutének és örmények, de magyar és nem magyar ajkúak egyaránt a haza polgárai és a magyar nemzet tagjai. A többször megfogalmazott figyelmeztetés szerint „okos ember anyanyelve miatt senkit sem néz le”. Az olvasókönyvekben a nemzetiségek közül külön a szlovákok jelennek meg, számos feldolgozásban találkozhatunk a szorgalmas és nehéz sorsú drótos tótokról, illetve tutajos tótokról szóló történetekkel.¹⁰⁹

A vallás szerinti különbözőség sem lehet ellenségeskedés okozója a hazában, hiszen mind a keresztények, mind a zsidók „az Istent” imádják. Isten pedig az embertársak szeretetét parancsolja. Az ország „lakosai különféle vallásfelekezethez tartoznak, többféle nyelven beszélnek, de hazájukat mindannyian szeretik, s ha kell, az ellenség ellen meg is védelmezik” – hangzik a konklúzió.¹¹⁰

Talán túldimenzionálnak tűnhet a csekély arányú történelmi jellegű olvasmányt tartalmazó III. osztályos olvasókönyvek ilyen részletes bemutatása, de úgy gondolom, első, megragadható csírájukban már itt kimutathatók bizonyos, előzményekkel is rendelkező és a felsőbb osztályokban is továbbélő toposzok. Ilyennek tűnik a hun–magyar azonosság tézise, Attila idealizálása, valamint az, hogy a magyar nemzeti lét és az „alkotmányos” irányítás, a „fejedelemnek” való engedelmesség a szabadság megőrzésével egészen „Szittyországig” vezethető vissza, ilyen továbbá a nemzetiségi és társadalmi konfliktusok elhallgatása.

IV. osztályos olvasókönyvek

A IV. osztályos olvasókönyvek első pillantásra szembetűnő sajátossága a III. osztályosokhoz képest, hogy hasonló terjedelmükön belül *megnő a történelmi olvasmányok aránya*, nagyjából 18 és 34 % között mozog. A pontosabb behatárolást nehezíti, hogy több olvasókönyvben nem különülnek el a tematikák, egyszerűen olvasmányokat, közöttük történelmi jellegűeket is közölnek,

¹⁰⁹ A szlovákokkal kapcsolatos népi előítélet tűnik fel, tagadó formában a Gyulai Ágost, Radnai Rezső, Thótt Rezső szerkesztette olvasókönyvben. A burgonya jelentőségéről, „krumpli pajtás” fontosságáról elmélkedve, ezzel a versikével indul az olvasmány: „Talyiga nem székér/ Tót nem ember/ Krumpli nem étel” – hozzátéve gyorsan, hogy ez nagyon igaztalan felfogás, „rút hálátlanság. Hiszen ha a krumpli nagy jótévedője is a tótnak, de a magyar embernek se ellensége.” (Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső, 1908. 7. p.)

¹¹⁰ Kapi Gyula – Papp József szerk., 1912. 163. p.

esetenként még Kronosz istenséget sem tisztelve.¹¹¹ Más esetekben a nem magyar népekkel kapcsolatos információk nem a történeti fejezetekben, hanem a népeletről vagy a földrajz területéről közölt olvasmányok között jelennek meg¹¹², s még sorolhatnánk a specifikumok sorát. Ami bizonyosan megállapítható, hogy arányuk megnövekedett.

A *történelem tanításának, tanulásának fontosságát* is érinti Gööz József, Schön József és Trájtler Károly 1899-es „nemzeti” olvasókönyve, a tanítómester funkciót hangsúlyozva: „A történetírás az élet tanítója és a világ bírója. Magyarország története a magyar nép legjobb oktatója. Nemzetünk történetéből ismerjük meg őseink dicső tetteit s tanuljuk meg szeretni hazánkat. Lelkesüljünk a vitézség dicső példáin, s kövessük őseinket nagy erényeikben. Tanuljuk meg a bölcs óvakodást azokból a nagy veszedelmekből, melyekbe nemzetünk gyakran beleesett.”¹¹³

Szembetűnő, hogy *csökken a versek*, ezen belül a hazafias versek aránya. A kommunikálni kívánt értékek, információk inkább prózai formában jelennek meg. Változatlanul előfordulnak a harmadik osztályos olvasókönyvek népszerű költői (főleg Pósa Lajos és Majthényi Flóra), de újak is feltűnnek. Gyakran találkozhatunk Tóth Kálmán („A magyar nemzet”, „Árpád sírja”, „Szilágyi Erzsébet”, „Ki volt nagyobb”), Czuczor Gergely („Hunyadi”, „Mátyás király”), Vörösmarty Mihály („Magyarország címere”, „Szózat”), Arany János („Toldi párbaja a cseh vitézzel”, „Mátyás anyja”), Dalmady Győző („Csak magyarok legyünk”), Tompa Mihály („Szent László királyról”), Eötvös József („Mohács”), Szász Károly („Hazámhoz”), s 1905 után már Petőfi verseivel is („Szülőföldemen”, „Nemzeti dal”, „Ki volt Árpád”, „Honfidal”). Különösen a „Nemzeti dal”¹¹⁴ közlése jelez fontos tartalmi-szemléleti változásokat.

A *történelmi időhatár* is *kitágul*. Jellemzően Szent István korától találunk történeteket, ugyancsak jellemzően a kiegyezésig, illetőleg Ferenc József királlyá

¹¹¹ Például: Faludi (Fuchs) János – Szép József, 1886; Gáspár János – Sebesztha Károly, 1907/A; Gáspár János szerk., 1918.

¹¹² Gyertyánffy István – Kiss Áron – Radó Vilmos, 1890.

¹¹³ Gööz József – Schön József – Trájtler Károly szerk. 1899. 106. p.

¹¹⁴ Lásd: Alexander Bernát közreműködésével, 1906/B; Gáspár János – Farkas Sándor – Úrhegyi Alajos, 1918.

koronázásáig.¹¹⁵ Az akkori jelenkor viszont teljesen hiányzik, legfeljebb az alkotmánytani részek adnak némi tájékoztatást az állampolgári jogok és kötelességek ismertetésével a történelmi jelenről.

Általános jellemzőjük e tankönyveknek, hogy szinte kizárólagosan a magyar történelem korszakait érintik¹¹⁶, továbbá, hogy változatlanul az időben távolabbi korszakok bemutatása részletesebb, annak ellenére, hogy a Mohács utáni magyar történelem és a 19. század valamivel nagyobb teret kap, mint a III. osztályos olvasókönyvekben. A történetek királyokról és a nemzeti történelem kiemelkedő, dicsőséges vagy tragikus történéseiről szólnak.

Valamennyi olvasókönyv foglalkozik, több-kevesebb részletességgel, a királyok sorában Szent Istvánnal, Szent Lászlóval, Nagy Lajossal és Hunyadi Mátyással. A további királyok esetében már vannak szóródások. Könyves Kálmán és IV. Béla a vizsgált korpuszban négy esetben jelenik meg, az utóbbi általában nem külön olvasmányként, hanem a tatárjárás kapcsán. A korszak elején még szólnak II. Andrásról és IV. (Kun) Lászlóról.

Az egyértelműen pozitívan megítélt uralkodók: Szent István, Szent László és Hunyadi Mátyás. A Szent Istvánról alkotott képről később, a nemzeti problematika tárgyalásánál részletesebben szólok. Ami *Szent Lászlót* illeti, egyértelműen a legnagyobb királyok körébe sorolják, főleg keresztény és lovagi erényeit, valamint a Horvátország megszerzésében tanúsított érdemeit emelik ki. A források gyakran mondák, illetve a Szent László-legenda részletei. A nyolcvanas évektől terjedő toposz szerint Európa tiszteletét is oly mértékben kivívta, hogy a kereszties hadak vezetőjüknek¹¹⁷, a németek pedig uralkodójuknak hívták meg¹¹⁸. Az elsőt elutasította, mert nem vágyott másra, mint a magyar koronára, a másodikat viszont elfogadta, de halála megakadályozta ennek teljesítésében.

¹¹⁵ Kivétel: Gyertyánffy István – Kiss Áron – Radó Vilmos, 1890, amelyben a mohácsi csatavesztéssel ér véget a történelmi olvasmányok sora, Benedek Elek, 1913/B, ahol Mátyás királlyal, illetőleg Gööz József – Schön József – Trájtler Károly, 1899, ahol 1848-cal.

¹¹⁶ Az egyetlen kivétel Faludi (Fuchs) János és Szép József (1886) olvasókönyve, amelyben olvashatunk a középkori lovagokról és Gutenbergről is.

¹¹⁷ Gyertyánffy István – Kiss Áron – Radó Vilmos, 1890; Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerk., 1909; Benedek Elek, 1913/B.

¹¹⁸ Benedek Elek, 1913/B.

Mátyás király sok mese és monda övezte alakjával az igazságos, a népet védelmező, az országot gazdaggá tevő, művelt uralkodóként találkozunk minden olvasókönyvben. Ez a kép az 1890-es évektől egészül ki, egy esetben, a török elleni harcokkal és Bécs bevételével.¹¹⁹ A török elleni harcokat némileg részletezi még egy 1818-as olvasókönyv, de Mátyásnak a német császárral kapcsolatos konfliktusa ebben már nem szerepel.¹²⁰

A szinte mindenütt ismertett Nagy Lajos megítélése is általában pozitív. „Apjának még nagyobb fia”, „bölcse uralkodott, a nemzet minden osztályáról atyai gondoskodott”, „tudós, bőkezű és vitéz fejedelem”, „tisztá jellem”, „szeretett király” volt – ezek a visszatérő minősítések.¹²¹ Némi kritikával egészülnek ki a fentiek a korszak elején, két olvasókönyvben. Vallási kérdésekben tanúsított intoleranciáját említi Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. 1884-es olvasókönyve: „Vallás dolgában Lajos igen türelmetlen volt s csak a róm. katolikusokat pártolta, holott ő zsidónak, görögnek egyaránt királya volt.” Ugyanez a tankönyv a területi hódítások tekintetében is kritikus: „Lajos örökösödés, diadalmas hadjáratok s egyéb szerencsés körülmények által lassanként sok ország urává lett... De a sok ország bírása sok teherrel s gyakran miattuk a magyar nemzet vallotta a kárt.”¹²² A hódítások terheit, a vér- és pénzáldozatot érzékelteti egy 1888-as olvasókönyv is, de ebben már a kritikai elem és a területszerzések miatti nemzeti büszkeség érzése keveredik: végül is Nagy Lajos korában „három tenger mosta” Magyarország határait.¹²³ Ezt követően ez a toposz visszatér, esetenként a hódításoknak, idegen országok megszerzésének, új szokások megismerésének a magyar műveltséget emelő hatásaival kiegészülve.¹²⁴

A ritkábban megjelenített királyok között említettem a korábbiakban Könyves Kálmánt, II. Andrást, IV. Bélát és IV. (Kun) Lászlót.

¹¹⁹ Gyertyánffy István – Kiss Áron – Radó Vilmos, 1890.

¹²⁰ Gáspár János – Farkas Sándor – Úrhegyi Alajos, 1918.

¹²¹ Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. szerk., 1884; Barna J. – Hajnal A. – Sretvizer Lajos – Szőke István szerk., eng.: 1888; Gööz József – Schön József – Trájtler Károly szerk., 1899; Alexander Bernát közreműködésével, 1906/B; Gáspár János – Sebesztha Károly, 1907/A; Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerk., 1909; Gáspár János – Farkas Sándor – Úrhegyi Alajos, 1918:

¹²² Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. szerk., 1884. 142. p.

¹²³ Barna J. – Hajnal A. – Sretvizer Lajos – Szőke István szerk., eng.: 1888.

¹²⁴ Gáspár János – Sebesztha Károly, 1907/A.

A vizsgált korpuszban *Könyves Kálmán* négy tankönyvben szerepel, érdemlegesen azonban csak háromban találunk róla.¹²⁵ Érdemként említik, hogy tengerpartot szerzett Magyarországnak, s hogy enyhítette Szent László szigorú törvényeit. Álmos megvakíttatását csupán egy olvasókönyv említi, mint Kálmán életművére árnyékot vető epizódot.¹²⁶

IV. Béla a vizsgált korpuszban ugyancsak négy esetben jelenik meg, általában nem külön olvasmányként, hanem a tatárjárás kapcsán. Mindegyik részletesen bemutatja az ország elszenvedett kataklizmáját, érzékelteti a veszteség nagyságát, a pusztítás szörnyűségeit. Az okok elemzése kapcsán viszont érdemes megjegyezni, hogy három olvasókönyvben a „gögös” főurak hatalmát megtörni akaró *IV. Béla* és a főurak konfliktusára is kitérnek, a felelősséget a nemzeti tragédiáért egyértelműen a főurakra hárítva,¹²⁷ az 1918-as olvasókönyvben azonban már nincs szó belső ellentétektől.¹²⁸

A korszak elején még szólnak *II. Andrásról* is, a *rossz királyok* példájaként, két olvasókönyvben,¹²⁹ később elmarad ez a téma. Az egyértelműen konzervatív és aulikus szemléletű, Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J.-féle 1884-as olvasókönyvben még az Aranybulla ellenállási záradéka is rossz minősítést kap: „Ez a pont sok visszaélésre adott okot és sok vérontást okozott.”¹³⁰ Ezzel szemben a másik említés egyértelműen pozitívumként említi az Aranybullát és annak „ellenállási záradékát”, mint amely biztosította a nemzet és a köznemesség jogait, valamint ezek megsértése esetén az ellenállás jogát.¹³¹

IV. (Kun) László uralkodásának egyetlen érdemleges említett mozzanata összekapcsolódik a Habsburg-ház felemelkedésének kezdeteivel s a magyarok ebben játszott szerepével: Habsburg Rudolf „a magyarok segítségével megnyert Ausztriát fiának, Albertnek adta – ennek sarjaiból kerültek ki a máig is uralkodó

¹²⁵ Értékelhető említései: Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. szerk., 1884; Barna J. – Hajnal A. – Sretvizer Lajos – Szőke István szerk., 1888; Gyertyánffy István – Kiss Áron – Radó Vilmos, 1890. Csak a területszerzésekkel kapcsolatban ad információt: Benedek Elek, 1913/B.

¹²⁶ Barna J[ónás] – Hajnal A[dolf] – Sretvizer Lajos – Szőke István, 1888

¹²⁷ Gyertyánffy István – Kiss Áron – Radó Vilmos, 1890; Gööz József – Schön József – Trájtler Károly szerk., 1899; Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerk., 1909.

¹²⁸ Gáspár János – Farkas Sándor – Úrhegyi Alajos, 1918.

¹²⁹ Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. szerk., 1884; Barna J. – Hajnal A. – Sretvizer Lajos – Szőke István szerk., eng.: 1888.

¹³⁰ Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. szerk., 1884. 137. p.

¹³¹ Barna J. – Hajnal A. – Sretvizer Lajos – Szőke István szerk., eng.: 1888.

magyar királyok” – olvashatjuk a Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. szerkesztette olvasókönyvben.¹³²

Csupán ebben az olvasókönyvben szerepelnek még további királyok is. Károly Róbert, akinek érdekéért a törvénykezés javítását, a tüzes vas- és forró víz-próba eltörlését emelik ki, a Zách családon állt bosszút viszont elítélik. Rudolf, a rossz király, aki fejedelemhez méltatlan dolgokkal töltötte az idejét, miközben idegen tisztviselői és hadai sanyargatták az ország népét. II. Mátyás, akinek az uralkodása alatt „emelkedett a műveltség”, de árnyékot vet a korra a vallási ellentétek eszkalálódása. I. Lipót uralmának idején is az ország nehéz helyzetét az idegen zsoldosok garázdálkodásának és a magyar alkotmányosság megsemmisítésére törő miniszterek káros működésének tulajdonítják. III. Károly alatt fogadta el az ország a Pragmatica Sanctiót, s ekkor történik említés idegenek betelepítéséről is. V. Ferdinánd nagy érdeme pedig az, hogy belátta: nem lehet visszatartani a magyarokat a fejlődés útján, ezért teljesíteni kezdte a nemzet „méltányos” kívánságait.

Érdekes az aktuális uralkodó, Ferenc József szerepeltetése. Őt olvasókönyvben is találkozhatunk vele.¹³³ Két esetben az ifjú király érző szívéből olvashatunk megható történetet, nevezetesen arról, hogy pénzt ajándékozott egy őrt álló katonának, hogy ne legyen többé szegény,¹³⁴ valamint egy harmadikat, amely azt idézi fel, hogy egy alkalommal, amikor Gödöllőn egy parasztházban tűz ütött ki, a király maga irányította az oltási munkálatokat.¹³⁵ A Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J.-féle olvasókönyv még kiemeli kiváló neveltetését, azt, hogy elsajátította a birodalomban élő főbb nemzetiségek nyelvét, s felidézi, hogy Ferenc József főherceg, mint királyi biztos, 1847. október 15-én magyar beszéddel iktatta be István főherceget Pest megye örökös főispáni székébe. Egyúttal érdekes kísérletet tesz arra, hogyan lehetne Ferenc Józsefet Kossuthtal legitimálni. Idézi Kossuth 1848. március 3-i országgyűlési beszédéből az alábbiakat: „A múlt kor emberei egy két nap után sírba szállanak, de Habsburg

¹³² Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. szerk., 1884. 138. p.

¹³³ Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. szerk., 1884; Barna J. – Hajnal A. – Sretvizer Lajos – Szőke István szerk., eng.: 1888; Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerk., 1909; Gáspár János – Farkas Sándor – Úrhegyi Alajos, 1918.

¹³⁴ Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. szerk., 1884; Barna J. – Hajnal A. – Sretvizer Lajos – Szőke István szerk., eng.: 1888.

¹³⁵ Faludi (Fuchs) János – Szép József, 1886.

ház nagy reményű ivadékára, Ferenc József főhercegre, ki első föllépésekor e nemzet szeretetét magáévá tette, egy fényes trónus öröksége vár, melyet számára a népek azon ragaszkodásával, mely erejét a szabadságból meríti, ősi fényében megőrizni, a bécsi politika szerencsétlen mechanizmusával bajosan lehet. A nép örök s öröknek kívánjuk e nép hazáját, s öröknek ama dinasztia fényét, melyet uralkodónknak ismerünk.”¹³⁶

A többi említett esetben többnyire a királykoronázás pompázatos leírásával, vagy Erzsébet királyné magyarok iránti szeretetének, elkötelezettségének bemutatásával találkozunk.

*

A történelmi olvasmányok nagyobb aránya és a kitágult időhatár lehetővé teszi, hogy a továbbiakban a bennünket kiemelten érdeklő kérdések tematikus taglalására vállalkozzam. Ezért a nemzeti, a nemzetiségi és a szociális problematika mentén tárgyalom a továbbiakban a kitapintható narratívákat, megkísérelve az 1905-ös új tanterv előtt és után készült tankönyvek közötti különbségeket, illetve a felekezetspecifikus jegyeket is érinteni.

A felekezeti hovatartozás szerinti tipizálás meglehetősen ingoványos talaj. Az első nehézséget az okozza, hogy az olvasókönyvszerzők többsége, ismételten kénytelen vagyok hozzátenni, hogy a vizsgált korpuszban (csakúgy, mint később látni fogjuk, a történelemkönyvek esetében is), az egyetemesség, a minden iskolafenntartó számára elfogadható összeállítás igényével lép fel, azaz munkájuk nem kifejezetten katolikus vagy protestáns iskolák számára készült. Címzetten meghatározott felekezetnek szóló megjelöléssel csak a katolikusok esetében találkoztam. A másik, hogy sok esetben nem tudtam egyértelműen meghatározni a szerzők felekezeti hovatartozását, vagy mert a lexikoncímszavak írói sem tartották ezt fontosnak, vagy mert a szerzők maguk is igyekeztek szétválasztani felekezeti hovatartozásukat olvasókönyv-írói, olvasókönyv-szerkesztői munkájuktól.

¹³⁶ Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. szerk., 1884. 164. p. – Az eredeti szöveg szerint: „A nép örök s öröknek kívánjuk e nép hazáját, s öröknek ama dynastia fényét, melyet uralkodónknak ismerünk. A múlt kor emberei egy-két nap után sirba szállanak, de Habsburg-ház nagy reményű ivadékára, Ferenc József főhercegre, ki első föllépésekor e nemzet szeretetét magáévá tette, egy fényes trónus öröksége vár, melyet számára a népek azon ragaszkodásával, mely erejét a szabadságból meríti, ősi fényében megőrizni, a bécsi politica szerencsétlen mechanizmusával bajosan lehet.” (Kossuth beszéde a pozsonyi országgyűlésen, Pozsony, 1848 március 3. In: Kossuth Lajos összes munkái, 2002.; Pajkossy Gábor szerk., 2003. 219–220.)

A *nemzeti problematika* az eredettörténet, a honfoglalás és a kalandozások, illetve az államalapítás kérdésében született konstrukciókon, illetve a nemzetkarakterológián keresztül ragadható meg első szinten. Második szinten a nemzeti függetlenségért vívott, *török és Habsburg-ellenes küzdelmekben*, harmadik szinten pedig a *nemzeti felemelkedésért, a modernizációért* folytatott harcokban.

Az *eredettörténet* már csak egy-két olvasókönyvben tűnik fel, ezekben vagy a harmadikos, a mondákra épülő kép él tovább,¹³⁷ vagy érzékelhető némi továbblépés az „ismeretterjesztő” jellegű szövegek irányába. Tartalmilag erőteljesebben jelenik meg a hun–avar–magyar azonosságot, a szittya népek háromszori honfoglalását hirdető toposz. E szerint a hunok után megjelentek és birodalmat alapítottak a térségben az avarok, egy újabb „szittya népfaj”, de miután Nagy Károly legyőzte és szétszórta őket, „Attila országa megint uratlan leve. De csak rövid időre, mert megjelent a harmadik honfoglaló szittya nép: a *magyar*, s újból elfoglalta, meghódította a földet.”¹³⁸

Uratlan „leve” ez a föld, de nem lakatlan! Hiszen harccal kellett megszerezni! Nem kerülhető meg tehát a kérdés, hogy mi is lett az itt talált, harcban legyőzött népek sorsa. A rövidebb magyarázat és egyben általánosnak tekinthető felfogás szerint: „Az önkényt meghódoló földnép iránt Árpád emberséges bánásmódot tanúsított.”¹³⁹ A legrészletesebb és legszuggesztívebb interpretációt e tárgyban Benedek Elek 1913-as olvasókönyvében találjuk, összekapcsolva egyfajta „nemzetkarakterológiával”. „Árpád maroknyi népe” (félmillió körüli lélekszámról és 20.000–25.000 kardforgatóról beszél) azért lehetett sikeres a honszerzésben és a haza megtartásában, természetesen vitézsége mellett – vallja Benedek Elek –, mert Árpád, bár már Levédiában a kezében volt a „fő vezetés”, mégsem uralkodott zsarnoki módon, mindent megtanácskozott a „nemzet főbbjeivel”. Továbbá, mert „nem ábrándozott világhódításról, más népek elnyomásáról”, mint Attila vagy az avarok, hanem „hazát, állandó hazát akart szerezni az ő népének”. Árpád meglátta „e földnek fekvésében az állandó

¹³⁷ Barna J[ónás] – Hajnal A[dolf] – Sretvizer Lajos – Szőke István, 1888. – A kiadvány használatát a fővárosi tanács valamennyi elemi községi iskola számára kötelezően rendelte el.

¹³⁸ Szirmai J.– Vöröss S. – Szilágyi J., 1884. 126. p.

¹³⁹ Ugyanott, 126. p.

megtelepedésnek s az egységes nemzeti állam alkotásának feltételeit”. Nagyságát mutatja, hogy „nemcsak meghódította az itt talált népeket... de szeretettel testvéreinek is fogadta [öket], s megvetette a ma már ezeréves állam alapját”. „Államalkotásra termett nép volt Árpád népe”, amely visszaszerezte Attila földjét. Más helyütt, még ugyanebben az olvasókönyvben, Benedek Elek továbbépíti ezt a gondolatrendszert, hangsúlyozva, hogy mindez az itt talált népek számára is örömdolog és hasznos dolog volt: „A honalapító Árpád nem irtotta ki az új hazában talált népeket, s ezek örömmel születtek a magyarhoz, vegyültek közéjük, majd lettek szívvel-lélekkel magyarrá, mert a magyar urak türelmesebben bántak az alsó néposztállyal, mint a morva és német urak. Sorsuk jobbra fordult. A magyar uralom megkönnyebbülés volt nekik a régihez képest.” A pogány magyarok keresztény vallásuk miatt sem háborgatták a meghódolt népeket, mert „a magyarnak vele született jelleme a türelmesség”.¹⁴⁰

Később megemlíti, hogy István alatt érkeztek újabb idegenek is az országba, minthogy István királynak a fiához intézett „Intelmeiben” is megfogalmazott meggyőződése szerint „az egynyelvű és szokású ország gyöngé és törékeny”, ám az akkori jövevények ugyancsak beolvadtak a magyarságba, „s ha később bevándorolt népek megmaradtak nemzetiségük, nyelvük, szokásaik mellett – teszi hozzá –, ez a tény az államalkotó magyar faj türelmességének, hagyományos szabadelvűségének bizonyossága. Annak a bizonyossága, hogy a magyar sohasem erőszakolta rá a maga nyelvét a más nyelvű magyarokra, viszont azonban módot nyújtott arra, hogy az uralkodó, államalkotó faj nyelvét, boldogulásuknak egyik legfőbb eszközét, megtanulják.”¹⁴¹

A *kalandozások* korának mondái közül a „Lehel kürtje” és a „Botond vezér” mondával találkoztam, és csupán egy olvasókönyvben, ugyancsak Benedek Eleknél. Itt sem a nemzeti büszkeség lehetséges formája interpretációban, hanem valamiféle eltévelyedésként. Mint megállapítja, a magyar vitézségnek a honfoglalás után „szűk volt a haza földje”, ezért „átcsapott” más országokba. Nyomában mindenütt pusztulás járt, de pusztultak a magyarok is, ezért „a

¹⁴⁰ Benedek Elek, 1913/B. 21–24. p.

¹⁴¹ Ugyanott, 34. p.

magyarok Istene megelégette az idegen földön való kalandozást. Közéjük küldte a Balszerencsét, hogy észre térítse és visszaterelje Árpád földjére.”¹⁴²

A kereszténység felvétele, az államalapító munka során szerzett érdemek bemutatása esetenként terén kitapinthatók hangsúlyeltolódások a különböző felekezetű szerzők között és az 1905 előtt és után megjelent munkákban, annak ellenére is, hogy nem foglalkoznak a szerzők, összeállítók részletesebben ezzel a korszakkal és ezzel a problematikával: a kereszténység felvétele, Szent István és az államalapítás kora néhány olvasókönyvben csak érintőlegesen jelenik meg. A Gööz József – Schön József – Trájtler Károly szerkesztette 1899-es kiadványban csak a koronázásról esik szó, csakúgy, mint Gáspár János – Farkas Sándor – Úrhegyi Alajos 1918-as feldolgozásában. Faludi (Fuchs) János – Szép József 1886-os olvasókönyve csak Gizella királyné áldozatkészségéről szól, az Alexander Bernát közreműködésével 1906-ban megjelent kötet pedig elsősorban a kereszténység felvételének, az Európába való beilleszkedésnek a fontosságát hangsúlyozza.

A többi szerzőnél kissé részletesebb a kép. Szinte valamennyiben szerepel, hogy István volt „a magyar nemzetnek” első koronázott, egyben apostoli királya¹⁴³, aki nagy érdemeket szerzett a kereszténység elterjesztésében. Ennek kapcsán megjelenik egy újabb kényes mozzanat kezelési kísérlete: hogyan lehet a nemzeti egység és összefogás folyamatos hangsúlyozása mellett a 9-10 éves tanulókkal megértetni, elfogadtatni, hogy az új renddel szembeszegülők engedelmességre kényszerítése során István nem hátrált meg a belharc elől, a régi és az új rend küzdelmében magyarok kerültek szembe magyarokkal. Két példát is találtam a megoldási kísérletre: a katolikus és izraelita szerzők együttműködésével készült Barna J. – Hajnal A. – Sretvizer Lajos – Szőke István szerkesztette kötet szerint, bármily szép és tiszta lehetett is az ősi vallás¹⁴⁴, István kénytelen volt, tisztán keresztényi meggyőződésből, de nemzeti érdekből is „a kereszténységet támogatni, sőt népe megtérítésére törekedni”.¹⁴⁵ A református Benedek Elek szerint István kénytelen volt a saját népe ellen harcba szállni, mert az ország

¹⁴² Ugyanott, 25. p.

¹⁴³ Kivétel: Gáspár – Sebesztha, 1907/A.

¹⁴⁴ Ebben a konstrukcióban: őseinket pogánynak szokták ugyan nevezni, pedig a vallásuk „tiszta egy-istenhívés volt”. A régi magyarok is, mint a zsidók, saját nemzeti istent hittek.” (68. p.)

¹⁴⁵ Barna J. – Hajnal A. – Sretvizer Lajos – Szőke István szerk., eng.: 1888. 68. p.

érdeke volt a kereszténység elterjesztése. Ellenpontként Benedek Elek kiemeli, hogy az európai befogadtatásért, a koronáért nem kellett feláldoznia a magyar függetlenséget, hiszen a pápa felsőbbségét csak egyházi ügyekben ismerte el, s más királyoktól sem került függésbe.¹⁴⁶ Ebben a specifikus helyzetben végül is a nemzeti érdek kívánta meg a nemzet ezt fel nem ismerő részével a fegyveres leszámolást.

A kereszténység felvétele és elterjesztése kérdésében azonban Géza fejedelem érdemei is megjelennek szinte minden kötetben. Géza alatt lettek a magyarok keresztényekké, bár művét a fia teljesíti be (lásd a legendabeli álom) a református és izraelita szerzők közös munkájaként készült Gyertyánffy – Kiss – Radó-féle 1890-es kötetben. Ez a kötet beszél Koppány felnagyeltetéséről, illetve az István ellen megkísérelt orgyilkos merényletről s a trónöröklés kérdéséről is. A bűnösök a legközelebbi rokonok. Ők álltak az orgyilkos felbujtása mögött, Vazul pedig Gizella királyné vakítottatta meg, hogy megakadályozza Istvánt Vazul utóddá nevezésében.

Az 1905 után készült kötetekben új elemek is megjelennek. Gyulai Ágost, Radnai Rezső és Thótt Rezső 1909-es nemzeti olvasókönyve még együtt említi Géza fejedelem és István érdemeit: Géza belátta, hogy be kell szüntetni a kalandozásokat, alkalmazkodni kell a szomszéd, műveltebb népekhez, ezért felvette a kereszténységet, de a nagy térítő munka fiára várt: István volt az, aki püspökségeket, templomokat alapított, majd koronát kért és kapott a pápától. És bár Benedek Elek (1913) szerint is Géza alatt kezdődött a kereszténység elterjedése, ő ezt részben a meghódolt keresztény népek hatásának, nagyobbrészt pedig a hittérítő papok munkájának tulajdonítja. A papság „a vallás eszközeivel művelte a művelődésre fogékony magyart, szelídítette a sok hadakozásban durvult erkölceit”. Nehezítette az új hit terjedését a hagyományokhoz való ragaszkodás, illetve, hogy a papság nem tudott magyarul: „Ha a magyar gyöngye jellemű nép, könnyen elveszíthette volna magyarságát; ám a magyar fölvette az új hitet, de magyarságát nem adta cserébe. Ha a papság kereszténnyé tette, ő meg magyarrá a papságot. Így vált tökéletes áldássá a keresztény vallás.”¹⁴⁷

¹⁴⁶ Benedek Elek, 1913/B.

¹⁴⁷ Ugyanott, 30–31. p.

1905 után a hangsúly inkább az állam- és társadalomszervező munkán, illetve a „demokratikus” kormányzáson van. István osztotta fel a nemzetet nemességre, papságra, polgárságra és szolgákra,¹⁴⁸ illetve bár nagy volt a hatalma, nem uralkodott korlátlanul, hallgatott a főpapok és a világi országnagyok tanácsaira.¹⁴⁹

Második szintnek tekintem a nemzeti problematika tárgyalása kapcsán az ország függetlenségének megvédéséért vívott harcok megjelenítését, kiemelten a török elleni küzdelmeket és Habsburg–magyar viszony történeti alakulásának bemutatását.

A *török elleni harcok* valamennyi olvasókönyvben szerepelnek s egy kivétellel¹⁵⁰ valamennyiben Hunyadi János nagyságának méltatásával kezdődnek. Visszatérő jelzői: a „Gondviselés küldte nagy férfiú”, „ragyogó csillag”, „a magyar nemzet egyik legnagyobb hőse”, „a magyar nemzet és a kereszténység nagy hőse”. Amennyiben érintik származását, szegény nemesi vagy erdélyi nemesi családról szólnak. Egy kötet említi a román gyökereket: „oláh eredetű, de magyar nemes családból származott” – áll Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső „nemzeti” olvasókönyvében.¹⁵¹ Az 1905 előtt készült olvasókönyvekben sikerei és nagy győzelmei mellett olvashatunk vesztes csatáiról is (Várna, Rigómező). A kudarcok okaként a várnai vereségnél a királynak a szegedi „hamis” békével kapcsolatos ingatag viselkedése, illetve a csatában tanúsított meggondolatlansága szerepelnek, a rigómezei csatavesztésnél az árulás.¹⁵² A későbbiekben már csak a győzelmek, kiemelten a nándorfehérvári diadal szerepelnek.¹⁵³

A mohácsi csatavesztés kapcsán, általában Jókai nyomán, előadják a csata előkészületeit, az elszánt küzdelmet, az áldozatok nagyságát, a fiatal II. Lajos

¹⁴⁸ Gáspár János – Sebesztha Károly, 1907/A.

¹⁴⁹ Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerk., 1909.

¹⁵⁰ A kivétel: Faludi (Fuchs) János – Szép József, 1886. Ebben nem történik említés Hunyadi Jánosról.

¹⁵¹ Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerk., 1909. 104. p.

¹⁵² Például: Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. szerk., 1884; Barna J. – Hajnal A. – Sretvizer Lajos – Szőke István szerk., eng.: 1888; Gyertyánffy István – Kiss Áron – Radó Vilmos, 1890.

¹⁵³ Például: Alexander Bernát közreműködésével, 1906/B; Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső, 1908; Gáspár János – Farkas Sándor – Úrhegyi Alajos, 1918.

király tragédiáját.¹⁵⁴ A tragédiához vezető okokról, a belső viszályokról viszont ez esetben is inkább csak az 1905 előtti olvasókönyvekben olvashatóak fejtegetések.¹⁵⁵ A marakodó, az országgal nem törődő főurak kárhóztatása mellett Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. olvasókönyve erősen elítéli Szapolyait, mert hatalomvágyból nem sietetett a király segítségére, mert a királyságra tört, s azt el is érte, legalábbis a nemzet egy része őt választotta királlyá.

A törökellenes végvári harcok, a hősiesség helytállás példái szerepelnek e tárgyban a továbbiakban, főleg a Kőszeg, Drégely, Eger, Szigetvár megvédéséért vívott harcok, illetve Buda visszafoglalása.

A *Habsburg–magyar kapcsolatrendszer* megítélése kapcsán van néhány, a korabeli olvasókönyvek alapján is elkülöníthető problémakör.

Az első *a Habsburg-ház felemelkedése* és IV. (Kun) László ebben játszott szerepének jelzése, illetve értékelése. A vizsgált korpuszban két olvasókönyv említi a magyar király szerepét, de egyikben sem hangsúlyos, hogy a dinasztia végső soron a magyaroknak köszönheti felemelkedését.¹⁵⁶

A második a *16–17. századi Habsburg-ellenes küzdelmekkel* kapcsolatos. Néhány olvasókönyv egyáltalán nem érinti, mintegy átugorja ezt a korszakot. 1905 előtről és utánról egyaránt találunk erre példát.¹⁵⁷ Ahol viszont szerepel a probléma, ott igen szignifikáns különbségekkel szembesülünk.

A legnagyobb terjedelemben a Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J.-féle kötet foglalkozik a korszakkal. Közöl olvasmányokat Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György felkeléséről, a Wesselényi-féle összeszövésről, megemlíti Zrínyi Ilonát és Thökölyt, de „megfeledekzik” a Rákóczi-szabadságharcról. A szervezkedések, felkelések okaként egyértelműen a nemzetet ért sérelmeket jelölik meg, a vallási küzdelmek ehhez képest elsikkadnak. A török ellen itt tartott idegen hadak sanyargatásai, a „rossz” Rudolf király idegen

¹⁵⁴ Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. szerk., 1884; Barna J. – Hajnal A. – Sretvizer Lajos – Szőke István szerk., eng.: 1888; Alexander Bernát közreműködésével, 1906/B; Gáspár János – Farkas Sándor – Úrhegyi Alajos, 1918.

¹⁵⁵ Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. szerk., 1884; Gyertyánffy István – Kiss Áron – Radó Vilmos, 1890; Gööz József – Schön József – Trájtler Károly szerk., 1899.

¹⁵⁶ Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. szerk., 1884; Gyertyánffy István – Kiss Áron – Radó Vilmos, 1890.

¹⁵⁷ Faludi (Fuchs) János – Szép József, 1886; Gyertyánffy István – Kiss Áron – Radó Vilmos, 1890; Gööz József – Schön József – Trájtler Károly szerk., 1899; Gáspár János – Sebesztha Károly, 1907/A; Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerk., 1909.

tisztviselői által elkövetett igazságtalanságok váltották ki ebben a narrációban Bocskai felkelését. Nem tesz említést a protestánsok sérelmeiről, bár a bécsi béke kapcsán megjegyzi, hogy az garantálta azt is: vallása miatt senkit nem fognak üldözni. Bethlen Gábor viszont már egyfajta békebontó, buzgó protestáns és éles eszű, nagyra törő férfiúként jelenítődik meg, aki bekapcsolódott a harmincéves (vallás-) háborúba, annak ellenére, hogy II. Mátyás alatt emelkedett a műveltség. I. Rákóczi Györgyöt pedig kapzsisága vitte a Ferdinánd király elleni lázadás útjára, az, hogy a magyarok megsértett polgári és vallási szabadságát akarja helyreállítani, csak ürügy volt számára. Nem pozitívabb a Wesselényi-féle összeesküvés mozgatóinak megítélése sem. A vasvári béke okozta elkeseredés, Lipót császár idegen zsoldosainak fosztogatásai, a magyar alkotmány megsemmisítésére törő miniszterek akciói ugyan adtak okot új utak keresésére, de a szervezkedő urakat „csakhamar elragadta hevük, gyűlölségük és nagyravágyásuk, s ahelyett, hogy törvényes úton törekedtek volna a haza javát elősegíteni: összeesküdtek, és az országot a szultán véduraságába ajánlották”.¹⁵⁸ A szigorú megtorlás iránti elkeseredésükben s az ezzel összekapcsolódó protestánsüldözések hatására „sokan Erdélybe menekültek, ott szervezkedtek”, s végül „ellenségképpen törtek hazájukba” – ők voltak a kurucok, a király ügyéért harcolók pedig a labancok. Ebben az összefüggésben tesz említést Thökölyről és Zrínyi Ilonáról, s ezzel be is fejeződik a problémakör taglalása.

A kérdéssel foglalkozó további három könyvben viszont szinte kizárólagosan II. Rákóczi Ferenc és szabadságharca áll a középpontban. Az 1905 előtti olvasókönyvek közül Barna J. – Hajnal A. – Sretvizer Lajos – Szőke István munkája méltatja Rákóczi érdemeit. A török kiűzése után sem állt helyre a béke hazánkban, olvashatjuk ebben, mert Lipót tanácsosai, ahelyett, hogy most már az alkotmányos kormányzást követték volna, meghódított tartományként kezelték az országot. A nemesség látta, hogy a tatárnál, töröknél is nagyobb veszély fenyegeti az országot, a megsemmisülés veszélye, így fegyvert fogott „szent jogai, szabadsága védelmére”. Rákóczi Ferencet a családi hagyomány is predesztinálta, hogy élükre álljon. Nem győzhetett, mert a kimerült nemzet erői kevesek voltak, s mert külföldi szövetségesei is cserbenhagyták. Kísérlete, elszántsága ennek

¹⁵⁸ Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. szerk., 1884. 155. p.

ellenére méltó az utókor tiszteletére: „Mi, kik, szabad fiai vagyunk e hazának, kegyelettel tartozunk Rákóczi Ferenc emlékének, mert az ő hazafias küzdelme volt előkészítője annak a függetlenségnek és szabadságnak, melyet ma hazánk és nemzetünk élvez s melynek ma dicsőségesen uralkodó királyunk az első és leghatalmasabb biztosítója és oltalmazója.”¹⁵⁹

A legnagyobb elismerés hangján, s immár a Rákóczit a „ma dicsőségesen uralkodó királyunkra” történő utalással szalonképessé tenni kívánó konstrukcióval szemben az Alexander Bernát közreműködésével 1906-ban megjelent kötet keményebben fogalmaz. Igaz, közben a politikai közhangulat is megváltozott. A nemzeti koalíció 1906-os választási győzelme után országos ünnepek keretében került sor II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatalára, s újratemetésére a kassai dómban, amit a korabeli propaganda a nemzet és a király közötti újabb megbékélés jeleként értékelt. A fenti olvasókönyv szerint tehát a bécsi kormány célja az volt, hogy megfossza az országot minden szabadságától, a kipusztult lakosság helyére szerbeket és németeket telepített. Emellett a protestánsok sérelmei és a súlyos adók miatt kezdett háborogni az elkeseredett magyarság. Jelzi egyúttal, hogy a küzdelem itt nem ért véget: „A szatmári béke biztosította valamennyire nemzetünk szabadságát, de nem úgy, mint Rákóczi remélte... Nemzetünk szabadságharcának nem volt lelkesebb, önzetlenebb s dicsőbb bajnoka, mint ő. Hona üdvéért áldozta fel mindenét: fejedelmi vagyont s családi boldogságát. S nemzetünk még most is, két század múlva, kegyeletes hálával csügg dicső emlékének.”¹⁶⁰

Ugyancsak méltatja a „vezérlő fejedelem” érdemeit a Gáspár János – Farkas Sándor – Úrhegyi Alajos-féle 1918-as olvasókönyv, ebben azonban jóval kevesebb a konkrétum, inkább érzelmi töltete és üzenete fontos: ügyesen összekapcsolja a fejedelem és a magyar szabadság ügyét a feltétlen királyhűség követendő eszményével. A narráció szerint Rákóczit „megkínálták” a koronával, de ő jobban szerette hazáját, mint önmagát, előtte szent volt, „mint minden magyar előtt, a koronás király... Visszautasította hát a koronát, és kész volt letenni a diadalmas fegyvert, ha megadják hazájának függetlenségét, nemzetének a szabadságot... Nem az igazság győzött, a nemzetnek tovább kellett még

¹⁵⁹ Barna J. – Hajnal A. – Sretvizer Lajos – Szőke István szerk., eng.: 1888. 120–121. p.

¹⁶⁰ Alexander Bernát közreműködésével, 1906/B. 186–187. p.

szenvednie... Magyar fiúk, ha nagy szív példáján akartok lelkesedni, e névre gondoljatok: II. Rákóczi Ferenc.”¹⁶¹

Elvértve, két olvasókönyvben történik említés a Pragmatica Sanctiőról, ugyanabban az interpretációban: biztosította a Habsburg-dinasztia nőági örökösödését, egyúttal garanciát adott Magyarország függetlenségének és szabadságának megőrzésére.¹⁶²

A nemzeti kérdés harmadik szintjének a *polgári és független Magyarországért* a reformkorban, illetve 1848–1849-ben vívott küzdelmek terepét tekintem. A vizsgált korpusz olvasókönyvei tekintetében e szempontból az 1905 utáni korszak jelentős eltérést mutat a korábbiakhoz képest.

Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. 1884-es olvasókönyve közöl egy olvasmányt Széchenyiről az „Oktató és szívképző olvasmányok” fejezetben, majd a történelmi részben ugyancsak egy olvasmányt „A nemzet ébredése” címmel, végül egy összefoglalóban, a kötet végén megint visszatér a témára.

A Széchenyiről szóló olvasmány jórészt életrajzi adatokat, neveltetését, gyakorlati alkotásait sorolja fel (ez jellemző vele kapcsolatban a többi kötetben is). A másik olvasmány szerint Mohács után rengeteg viszontagság éri a nemzetet, féltő volt, hogy már nem is fog felébredni, hiszen főuraink elnémetesedtek, a nemzettel nem törődtek, így az idegen tanácsosok elérkezettnek látták az időt, hogy megfosszák a hazát függetlenségétől és szabadságától. De akadtak kiváló hazafiak (Kazinczy és követői. Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty, Kisfaludy és sokan mások), akik felébresztették a nemzetet, s támadtak a nemzeti mozgalomnak olyan kiváló vezetői, mint Deák Ferenc, Széchenyi István, Batthyány Lajos és Kossuth Lajos. Az eredmény nem is maradt el, mert „végre maga V. Ferdinánd is belátta, hogy a magyarokat a haladás útján visszatartani többé nem lehet s teljesíteni kezdé nemzetünknek méltányos kívánatait. Így történt egyebek között, hogy a latin nyelv helyett a magyar lón a hivatalos nyelv, s 300 év után megint magyarul szolt trónjáról a király nemzetünk képviselőihez.” Sem a forradalomról, sem a szabadságharcról, sem az önkényuralom koráról nincs

¹⁶¹ Gáspár János – Farkas Sándor – Úrhegyi Alajos, 1918. 153–154. p.

¹⁶² Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. szerk., 1884; Gööz József – Schön József – Trájtler Károly szerk., 1899.

említés. A kötet végének történelmi összefoglalója legfeljebb annyit tesz ehhez hozzá, hogy „V. Ferdinánd idejében a magyar nemzet új életre támadt. Lendületet nyert az ipar, a kereskedelem és az irodalom. Független minisztérium, Kossuth Lajos. Uralkodása végén gonosz tanácsadói zavart támasztottak hazánkban. A jelenleg dicsőségesen uralkodó I. Ferenc József javára leköszönt a trónról (1848).”¹⁶³

Széchenyiről, Eötvösről, Deák Ferencről közöl olvasmányokat Faludi (Fuchs) János – Szép József 1886-os és Barna J. – Hajnal A. – Sretvizer Lajos – Szőke István 1888-as olvasókönyve. A kiemelt szereplő Deák, ifjúságáról, önzetlenségéről olvashatunk, s legnagyobb érdeként arról, hogy a királyt a nemzettel kibékítette. Csak egy villanásnyira, de az elsőben megjelenik a szabadságharc is, Bajza József Damjanichról és a szolnoki csatáról írt versével. A Barna J. – Hajnal A. – Sretvizer Lajos – Szőke István-féle kötetben pedig történik utalás a szabadságharc leverését követő önkényuralmi korszakra is. A „szomorú napok”-nak Deák bölcsessége és a kiegyezés vetett véget.

Gööz József – Schön József – Trájtler Károly századfordulón megjelent „magyar nemzeti” olvasókönyve viszont már 1848-at, az áprilisi törvények megszületését, illetve a szabadságharc hőseit állítja a középpontba „A magyar nemzet rövid története” című, közel 6 oldalnyi összefoglalásában olvashatjuk: „1848 volt az az esztendő, amikor a magyar újra feléledt. V. Ferdinánd alatt hozattak meg ui. az örökké emlékezetes 1848-ki magyar törvények. Ezek biztosították az ország alkotmányát s külön kormányzatát, valamint egyéb nagy jelentőségű országos ügyek életbeléptetését, minők pl. a vallásszabadság s a jobbágyság eltörlése stb.” De a nemzet öröme nem tarthatott soká, mert először a horvátok, szerbek, oláhok stb. lázadtak fel, majd az osztrákok és a segítségül hívott oroszok ellen is küzdeni kellett. „A szabadságharc, honvédeink világra szóló hősiessége dacára is, végtére elbukott 1849-ben.”¹⁶⁴ Lényegében erről, a nemzeti hadsereg megszületéséről, Gábor Áronról, „a legvitézesebb honvéd” nevet kiérdemlő Földváry Károly ezredesről, csatákról szólnak még olvasmányok. A nagy férfiakra szóló összefoglalásban még József nádor, Széchenyi István,

¹⁶³ Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. szerk., 1884. 162., 214. p.

¹⁶⁴ Gööz József – Schön József – Trájtler Károly szerk., 1899. 111. p.

Kossuth Lajos és Deák Ferenc szerepelnek mint a szabadság előharcosai, a nemzet felébresztői.

A bekövetkezett politikai változások és az új tanterv megjelenése fordulópontot hoz ebből a szempontból is. Az eddig meg sem említett *március 15-e és Kossuth érdemei* több olvasókönyvben a figyelem középpontjába kerülnek.

„Illő dolog, hogy [március] 15-ikén megemlékezzünk azokról, akik a szabadságért éltek, haltak” – olvashatjuk az Alexander Bernát közreműködésével készült 1906-os kötetben. Méltatják az összeállítók Petőfit, a lánglelkű költőt, a márciusi ifjakat és a „magyar nemzet édes apját”, Kossuth Lajost.

Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső olvasókönyvének „A szabadság hajnala” című olvasmánya ugyancsak március 15-ről szól. A „forradalom” szóval 1848 kapcsán a vizsgált korpuszban csak náluk találok. A narráció szerint 1848-ban a jobbagyfelszabadítás ügye állt a középpontban, amit leginkább Kossuth szorgalmazott. Bár a nemesség önként lemondott kiváltságairól, a felsőtábla nehézségeket támasztott, s a főurak huzavonája elkésérette az országot. „Tavaszodni kezdett, március közepe felé járt az idő és a mágnások konokságán megtört minden jóra való szándék. – Ezen segíteni kell, még forradalom árán is! – És kezébe vette az ügyet a *márciusi ifjúság*.” A nap eseményeinek részletes felsorolása után közlik a „Nemzeti dal”-t is.

A magyarság újjászületésének napjaként, a szabadság hajnalaként ünnepli március 15-ét Gáspár János – Farkas Sándor – Úrhegyi Alajos 1918-as tankönyve is. A sajtószabadság kivívása és Táncsics kiszabadítása azok a történések, amelyeket középpontba állítanak, és ugyancsak közlik a „Nemzeti dal”-t.¹⁶⁵

Emelkedett hangnemben, lelkesedéssel méltatja több olvasókönyv a korábbiakban inkább csak név szerint említett *Kossuth Lajost*.

„Ha arany trombitám lenne, akkor se tudnám elzengeni Kossuth Lajos érdemeit. Ha valamennyi ujjam elkopnák is, nem tudnám megírni, mit tett ő a hazáért. Ő volt a nemzet vezére, tanítója, serkentője, lelkesítője, őrizője, gondozója, vigasztalója, szóval: atyja. Ő vitte a nemzetet a szabadság útjára, ő lelkesítette, ha elcsüggedt. Neki köszönheti, hogy naggyá és tiszteltté lett.

¹⁶⁵ Alexander Bernát közreműködésével, 1906/B. 193. p.; Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerk., 1909. 151. p.; Gáspár János – Farkas Sándor – Úrhegyi Alajos, 1918.

Tűzoszlop volt ő, mely a nemzet élén lángolt és meleget, lángot adott annak is. Azután pedig, amikor elborult egünk, ő volt a nemzet reménycsillaga, mely felé bízva tekintett” – áll az Alexander Bernát közreműködésével készült olvasókönyvben.

A Gáspár János – Sebesztha Károly-féle összeállítás szerint Kossuth „történelmünk nagy embere”, a 19. században „a legmélyebb nyomot hagyta nemzetünk történetében”, ő tette a magyar népet e hazában szabaddá, erőssé, s az utódoknak megmutatta a követendő utat a haza felvirágoztatásához”. Az ő javaslatára foglalták törvénybe a jogegyenlőséget, a közteherviselést, a jobbágyfelszabadítást, a sajtószabadságot és a felelős kormányt.

Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső azt hangsúlyozzák, hogy március 15-én az egész nemzet magyar lett, büszkeség fogta el az embereket, hogy magyarnak születtek, ám „ez a büszkeség nem fajult dölyffé. A magyar igaz szeretettel ölelte szívére az összes nemzetiségeket”. A nagy öröm azonban nem tartott soká: zavarok keletkeztek, mert a délvidéki szerbek külön Szerbországot akartak csinálni, az oláhok külön Oláhországot, a horvátok is el akartak szakadni, és az osztrákoknak sem tetszett az új rend, a szerbek felkelésével azután megindult a lavina, és „csak egyetlen férfinak volt bátorsága szembeállni a rémületes zivatarral. Ez a férfiú Kossuth Lajos volt.” És csak e kötet szerzőinek volt bátorságuk, legalábbis a korpuszban, hogy a nemzetiségeknek a magyar forradalom ügyével való szembefordulását önálló nemzeti törekvéseik megvalósítási kísérleteként interpretálják.

A Gáspár János – Farkas Sándor – Úrhegyi Alajos szerkesztette olvasókönyv szerint a korban a nép elnyomott, de a nemeseknek is volt okuk panaszra a szabadság hiánya miatt. Kossuth ezen akart változtatni, az ő javaslatára fogadja el az országgyűlés az áprilisi törvényeket.¹⁶⁶

A *szabadságharc* hőseiről, csatáiról, a fényes győzelmekről majd a vereségről is olvashatunk több kötetben.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Alexander Bernát közreműködésével, 1906/B. 194. p.; Gáspár János – Sebesztha Károly, 1907/A. 48–51. p.; Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerk., 1909. 172–174. p.; Gáspár János – Farkas Sándor – Úrhegyi Alajos, 1918.

¹⁶⁷ Például: Alexander Bernát közreműködésével, 1906/B.; Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerk., 1909.

Széchenyiről is megemlékeznek természetesen az 1905 utáni olvasókönyvek, bemutatása, értékelése azonban nem tér el a korábbiaktól. A korábban is kiemelten szereplő Deák tevékenységének megítélése viszont kiegészül egy új elemmel. A kiegyezés megszületése természetesen mindenütt az ő érdeme, de már azt sem hallgatják el, hogy az osztrák udvar kedvezőtlen külpolitika helyzete is fontos szerepet játszott.

Deák Ferenc, aki a szabadságharc leverése, alkotmányunk felfüggesztése, a megtorlások idején, amikor csak „íróink és költőink vigasztalták a nemzetet” (Arany, Tompa, Vörösmarty, Jókai, Gyulai Pál), a nemzet vezetője lett. Deák ragaszkodott 1848-hoz, és többet a porosz–osztrák háború után sem követelt, jóllehet akkor kitűnt, „hogy az osztrák császár csak akkor erős, ha mint magyar király hűséges magyar nemzetére támaszkodhatik” – olvasható az Alexander Bernát közreműködésével készült kötetben. Az osztrák fél külpolitikai helyzetének romlása, az olaszoktól, poroszoktól elszenvedett vereség másutt is hangot kap. A Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerkesztette kötet még azt is megjegyzi, hogy a kiegyezéssel perszonáluniós állapot jött létre Ausztria és Magyarország között.¹⁶⁸

Az ellentétek feloldódásának jeleként a királykoronázás pompájáról, a magyarokért sokat tevő Erzsébet királyné nagyságáról, illetve a millenniumról olvashatunk zárásként. A mérleg az Alexander Bernát közreműködésével készült kötet szerint így vonható meg: „Árpád előtt zagyva népek tanyája, gazdátlan tájék volt ez a föld... Árpád volt az első, aki itt meg tudta vetni a lábát, hadverő seregével, országalkotó bölcsességével. Akik nem hódoltak meg neki, azokat elsöpörte. Akik felajánlották neki hűségüket, azokkal kegyesen bánt, népébe fogadta, s megalkotta a Tisza–Duna táján nagy Magyarországot. Az ő rendszabó alkotása az idők folyamában változáson ment keresztül, de azért megmaradt annak, aminek Árpád apánk akarta: *országfenntartó nemzetnek.*” A hazája és Európa védelmében folytatott harcok századai lelassították fejlődését, „hanem

¹⁶⁸ Alexander Bernát közreműködésével, 1906/B. 202–203. p.; Gáspár János – Sebesztha Károly, 1907; Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerk., 1909; Gáspár János – Farkas Sándor – Úrhegyi Alajos, 1918.

azért az újabb korban rövid idő alatt többre ment, mint más nemzetek századokon keresztül”.¹⁶⁹

A vizsgált korpuszban három olvasókönyvben foglalkoznak Magyarország nem magyar ajkú lakóival, de ezekben sem a történelmi olvasmányok között, hanem inkább a hazai népelet bemutatása keretében.¹⁷⁰ Míg a Gyertyánffy István – Kiss Áron – Radó Vilmos-féle kötet magyarországi megjelenésükről, foglalkozásaikról, szokásaikról, hagyományaikról szól csupán, az Alexander Bernát és a Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerkesztette kötetek igyekeznek a magyar nemzethez való viszonyulásukra, asszimilációjuk okaira valamiféle ideológiai magyarázatot is adni.

Az Alexander Bernát közreműködésével készült kötet szerint *a betelepültek asszimilációja* a jellemző, aminek elsősorban *természetföldrajzi okát* látják a szerzők: sokszor elnéptelenedett az ország, ám mindig újratelepült, „s az újra megtelepedett nép mindig magyarrá lett... a különféle tájakról jött népségeket az égalj és a foglalkozás csakhamar egészen átalakította. A magyarországi éghajlat e tekintetben csaknem csodálatos hatású... megváltoztatja a másnunnan ide települt népeknek legelőször szokásait, azután erkölcsseit, majd egész lelkük világát... Csodálatos hatása a magyar földnek, hogy a letelepült idegent is igaz jó magyarrá alakítja át.”¹⁷¹ Részletesebben azonban csak a dél-magyarországi szerbekről, sokácokról és bunyevácokról szólnak.

A Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerkesztette kötet viszont *a magyar nép toleranciájában* látja az idegenek asszimilációjának okát. Különbséget tesz eredetüket tekintve: a honfoglaláskor legyőzött vagy meghódolt népek és a később betelepülők között, de közös jellemzőként említi: „A magyar az idegen népekkel mindig emberségesen bánt, meghagyta nyelvüket, szokásaikat, műveltségüket. Testvérekül fogadta őket és csak azt kívánta tőlük, hogy hű fiaik legyenek az új hazának. Mert Magyarország a *magyar nemzet* állama, és lakosai, akár velünk egy nyelven beszélnek, akár más anyanyelven szólnak, mindnyájan

¹⁶⁹ Alexander Bernát közreműködésével, 1906/B. 212–213. p.

¹⁷⁰ Gyertyánffy István – Kiss Áron – Radó Vilmos, 1890. 167-180. p.; Alexander Bernát közreműködésével, 1906/B. 115–121. p.; Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerk., 1909. 89–96. p.

¹⁷¹ Alexander Bernát közreműködésével, 1906/B. 115–117. p.

*magyar állampolgárok. Közös törvények oltalma alatt élnek és e törvényeknek kivétel nélkül engedelmeskedni tartoznak.*¹⁷²

Ami a nem magyar népek jellemzését illeti.

Mindhárom említett kötet ír a *szlovákokról, a szerbekről és a németekről*.

A „*tótok*”, ahogy a korban emlegetik a szlovákokat, e narrációk szerint régóta itt laknak, a magyarokkal a legnagyobb egyetértésben, örömeit dolgoznak, kitartóak a munkában. Szegényes körülmények között élnek, jámborak, szelídek és alázatosak, szeretik a pálinkát, részben katolikusok, részben evangélikusok, de hazafias érzelműek, magyaroknak vallják magukat.

A *szerbekről* szólva megállapítják, hogy a törökök szorították ki őket Szerbiából, s hogy a magyar királyok barátságosan befogadták őket. Földművesek, marhatartók, kereskedők, szívesen mulatoznak, s mesélnek-hallgatnak történeteket a szerb nép régi harcairól, hőseiről. Bátor és harcias, szabadságszerető emberek, szeretik a kényelmet, de tudnak dolgozni is.

A *németek* bemutatása különböző, de minden esetben egyértelműen pozitív. Az *erdélyi szászokat* és a *bánsági németeket* jellemzi a Gyertyánffy István – Kiss Áron – Radó Vilmos szerkesztette kötet. Az erdélyi szász 800 éve, királyaink hívására jöttek az országba, termővé tették a földet; mindmáig megőrizték nyelvüket és szokásaikat; falvaik rendezettek; dolgoznak, a szász asszony a mezei munkában is részt vesz. Összességében: szorgalom, takarékoság, jólét. A török kiűzése után betelepített bánsági németek termővé tették a vidéket, a magyar haza sokat köszönhet nekik: „már nem idegenek, hanem velünk jóban, rosszban osztozó testvéreinkké lettek”.¹⁷³

Az Alexander Bernát közreműködésével készült kötet inkább asszimiláltságukról szól, megjegyezve, hogy az *elmagyarosodott német* (akárcsak a „*tót*”) jelleme különbözik némileg a magyarétól. „Csendesebb, rendszeretőbb, beszédesebb, mint a magyar... a német serényebb a munkában, mégis legmunkabíróbb a magyar.”¹⁷⁴

A Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerkesztette kötet a „*svábokról*”, illetve a szászokról emlékezik meg. A svábok szorgalmasak,

¹⁷² Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerk., 1909. 89. p.

¹⁷³ Gyertyánffy István – Kiss Áron – Radó Vilmos, 1890. 179. p.

¹⁷⁴ Alexander Bernát közreműködésével, 1906/B. 117. p.

takarékosak, gyarapodnak, földművelők és szőlősgazdák. A szászok szorgalmas földművelők, ügyes iparosok és kereskedők, valamennyien műveltek, tiszták és evangélikusok.

A *románokat* csak két kötet jellemzi.¹⁷⁵ Mindkettő cáfolja, hogy az „oláhok” dákorománok lennének, s hangsúlyozza, hogy később kerültek Erdélybe, mint a szászok. Többnyire ma is az ősök hagyományos foglalkozásait (nyájörzés, marhatartás) űzik. Többnyire szerény életkörülmények között élnek, túlnyomó többségükben görögkeleti vallásúak. Nyelvéhez, fajához és vallásához nagyon ragaszkodó, jószívű, háládatos, alázatos, de „amellett olykor bosszúálló, nem őszinte és igen babonás nép”.¹⁷⁶

A *ruténekről* egyetlen könyvben olvashatunk. E szerint jóra való, szelíd erkölcsű, becsületes, csendes, szegény, vallásos és babonás nép. Nem törik magukat, egykedvű megadással tűrik nyomorúságos sorsukat. Öltözetük szegényes, táplálkozásuk sovány, nagyon szeretik a pálinkát és műveltségük alacsony fokú.¹⁷⁷

A fentiek mellett a székelyekről olvashatunk a Gyertyánffy István – Kiss Áron – Radó Vilmos szerkesztette kötetben, a csángókról a Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső jegyezte olvasókönyvben s a bunyevácokról, sokácokról az Alexander Bernát közreműködésével készült munkában.

Ez utóbbi szerzők minden általuk bemutatott nemzetiségben utalnak az éppen jellemzett nép magyarsághoz való viszonyára is – vagy beszédesen hallgatnak róla. A „tótok”-ról megállapítják, hogy hazafias érzelműek, magyarnak vallják magukat; a szerbek „már sok jeles embert adtak a hazának”; a rutének a magyar hazához őszinte szeretettel ragaszkodnak; a svábok ugyancsak őszintén ragaszkodnak a hazához, fiaikat szívesen járatják magyar iskolába, a szászok pedig mindig is jó hazafiak voltak. Egyedül a románok esetében nem találnak semmi említésre méltót e tárgyban.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Gyertyánffy István – Kiss Áron – Radó Vilmos, 1890. 167-180. p.; Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerk., 1909. 89–96. p.

¹⁷⁶ A negatívumot is tartalmazó megállapítást lásd: Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerk., 1909. 92. p.

¹⁷⁷ Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerk., 1909.

¹⁷⁸ Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerk., 1909. 90–98. p.

Végül nézzük, hogy mindezek mellett vagy mindezekkel szemben milyennek is látják, láttatják a *magyar embert*! A Gööz József – Schön József – Trájtler Károly szerkesztette kötet lényegileg a más olvasókönyvekben fellelhető értékelések mintegy kvintesszenciája: „A magyar ember sok jeles testi és lelki tulajdonsággal dicsekedhetik. Középnagyságú, izmos testalkata, szép maga tartása, nyugodt, méltóságos járása, nemes büszkesége, bátorsága szembeötlőek. Megjelenése általában kellemes hatással van a szemlélőre. Nyíltszívűség, nagylelkűség, haza- és vendégszeretet a magyarnak kiválóbb jellemvonásai. Egész valóján méla gyász vonul keresztül. S ez nem is csoda, hiszen ezredéves története annyi gyászt, szenvedést foglal magában. Még mulatságát is ünnepies komolysággal nyitja meg, s ha a bor, zene, tánc fölhevíti, egyszerre sír és nevet. Innen ered ez a közmondás: »Sírva vigad a magyar!« De nemcsak mély fájdalomra, hanem a legmagasabb fokú öröme és lelkesedésre is képes. Megtörhetetlen életkedve, hite jobb jövőben megóvják a kétségbeeséstől... Hazájához való ragaszkodását vérével is kész megpecsételni.” Vendégszeretetéből fakad, hogy barátságosan fogadja a letelepedő idegeneket: „Európának egyetlen nemzete sem tanúsít az idegen nemzetiségek iránt annyi kíméletet, mint a magyar... Vallásos is, noha se nem vakbuzgó, se nem türelmetlen más felekezetűek iránt. Értelmi fejlettségre nézve nem áll más művelt népfajok mögött.”¹⁷⁹

A korproblémák közül a szociális kérdéssel foglalkoznak a legkevésbé a IV. osztályos olvasókönyvek. A legnagyobb általánosságban sokszor történik ugyan utalás arra, hogy a nemzet válságos időszakában a „szegény nép” is sokat szenvedett, hogy 1848, a jobbágyfelszabadítás előtt sanyarú volt a jobbágyság sorsa, egyetlen konkrétan megfogható történelmi eseményként a Dózsa-féle parasztháború jelenik meg, az is mindössze két összeállításban.

A Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. szerkesztette 1884-es olvasókönyv szerint a török ellen meghirdetett kereszties háborúra „tömérdek gyülevész nép gyűlt össze. Volt köztük sok munkakerülő mesterember, tékozló, tolvaj és több ezer jobbágy, kik mind engesztelhetlen gyűlölettel viseltettek földesuraik iránt, mert ezek bizony nagyon embertelenül bántak akkor velük... Látni való volt,

¹⁷⁹ Gööz József – Schön József – Trájtler Károly szerk., 1899. 66–67. p.

hogy a többség nem azért nyúlt fegyverhez, hogy a hazáért harcoljon, hanem oly célból, hogy büntetlenül lophassanak, rabolhassanak, gyilkolhassanak.” A legyőzött parasztok sorsa rosszabb lett, valóságos „rabszolgákká lettek”. A tanulság már az elnyomás elleni erőszak mindenféle formájának alkalmazását elutasító általánosítást is magában foglal: „A nép vétkezett, midőn rossz sorsán erőszak és bosszúállással akart javítani; mind az egész néposztályok, mind az egész nemzet csak törvényes úton-módon javíthatják meg állapotukat és segíthetnek bajukon.”¹⁸⁰

Némileg részletesebb és árnyaltabb a kép a Barna J. – Hajnal A. – Sretvizer Lajos – Szőke István szerkesztette kötetben. Bár jórészt megegyezik az előző értékeléssel, vannak különbségek. Egyrészt Dózsát nem paraszti, hanem polgári vérből származónak mondja, másrészt jelzi, hogy az összegyűlt elégedetlen tömeg haragjának elszabadulása, az urak ellen fordulásának okai között szerepelt, hogy az utóbbiak megpróbálták akár erőszakkal is megakadályozni jobbágyaik csatlakozását a keresztes sereghez. A kezdetben magát „úgy-ahogy megbecsülő” sokaság saját hazája ellen fordult, gyújtogattak, raboltak, kegyetlenül gyilkolták a nemes urakat, asszonyokat, gyerekeket. „Nem lehet csodálkoznunk, hogy a sokat sanyargatott parasztság ily szörnyű módon állott bosszút szenvedéseiért; de a nemességet sem lehet teljesen kárhoztatnunk, mert abban a korban egyebütt is csak úgy úri hatalom alatt volt a köznép, mint mi nálunk.” A tanulság, a következtetés azonban szóról szóra ugyanaz: csak törvényes módon és eszközökkel lehet a problémákon javítani.¹⁸¹

*

Összegezve a IV. osztályos olvasókönyvek narratíváit, levonható néhány következtetés. Először is, hogy csak magyar történelmi témákkal foglalkoznak. Másodsor, hogy az erkölcsi nevelés célja változatlanul a legdominánsabb, ezen belül a nemzet egysége, a haza szeretete, az alkotmányosság, a törvényesség tisztelete és a királyhűség a legfőbb kommunikálni és interiorizálni kívánt értékek. A magyar történelem nehéz korszakaiban a legfőbb baj mindig az egyenetlenség, a pártoskodás volt. Ez okozta a hunok vesztét, a tatárjárás és a mohácsi elbukás tragédiáját. A nemzet, a „demokratikus” kormányzás, az alkotmányosság tisztelete

¹⁸⁰ Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. szerk., 1884. 149–150. p.

¹⁸¹ Barna J. – Hajnal A. – Sretvizer Lajos – Szőke István szerk., eng. 1888. 103–106. p.

egészen „ősi”, gyakran Szkítiáig visszavezethető nemzetspecifikus értékek. A tragédiák mindig akkor következtek be, amikor ezeket az értékeket valakik (többnyire a főurak, néha a „rossz” királyok) megszegették.

További következtetés, hogy a „belső”, a nemzeten belüli konfliktusok a korszak elején jelentősebb teret kapnak, 1905 után, az akkori új tanterv instrukcióinak megfelelően halványulnak. Fordított a helyzet a nemzet „külső”, főleg Habsburg–magyar konfliktusa esetén. A korszak elején jellemző elhallgatást 1905 után bátrabb kritikai hang váltja fel. Mindazonáltal gondosan ügyelnek a szerzők a „status quo”-ból fakadó elvárások betartására, amint azt jól jelzik Ferenc József elfogadtatását Rákócziival és Kossuthtal legitimálni kívánó kísérletek. Ha ez kevés, maradnak a szentenciák: „a király személye szent és sérthetetlen, s aki róla rosszat mond, vagy aki a nevét káromolja, fogsággal lakol” – ahogy a népiskolák IV. osztálya számára 1907-ben kiadott olvasókönyv megfellebbezhetetlenül leszögezi.¹⁸²

A korszak robbanásveszélyt is hordozó konfliktusai sorában a nemzetiségi problematika banalizálódik: a nem magyar nyelvű vagy más vallású országlakosokkal a magyarság mindig rendkívüli toleranciát tanúsított, s többségük ezt értékelve lelkiileg is asszimilálódott a magyarsághoz. Ugyancsak banalizálódik a társadalmi kérdés. Voltak ugyan esetleg a múltban a jobbágyság alávetettségéből, jogfosztottságából fakadó konfliktusok, mára azonban mindez a múlté, hiszen az 1848-as törvények a kiegyezési törvényben is szentesítetten megvalósították a különböző néposztályokhoz és nemzetiségek közötti állampolgári egyenlőséget. Az uralkodó népe boldogulásáért munkálkodik, az egyének felelőssége, hogy éljenek alkotmány biztosította jogukkal, saját boldogulásuk kovácsai legyenek.

Történelemkönyvek

Azok a tanulók, akik feljutottak az V. és VI. osztályba, az olvasókönyvekből szerzett ismereteiket már történelemkönyvekből gazdagíthatták. A korpuszban vizsgált történelemkönyvek, *terjedelmüket* tekintve, érthetően, jóval rövidebbek,

¹⁸² Gáspár János – Sebesztha Károly, 1907/A.

mint az elsősorban az olvasási készség fejlesztését célzó, emellett több tantárgy alapismereteit előkészíteni hivatott, s főleg erkölcsi értékeket megalapozni szándékozó olvasókönyvek. Általában a közepes terjedelmű (50–100 oldalas) kiadványok kategóriájába tartoznak. (Akad azonban egy mindössze 15 oldalból álló is közöttük, Balaton Géza több magyar és német nyelvű kiadást megért összefoglalója.) Az oldalszámok persze nem adnak egyértelmű eligazítást a terjedelemtől, részben a formátum, részben a használt tipográfia miatt. Különösen az 1905-ös tantervi reform előtt találkozhatunk gyakran az V. és a VI. osztály számára készült, összevont kötetekkel. Ez esetekben a szerzők változatos (előszóban megmagyarázott) eszközökkel próbálják a napi használatot megkönnyíteni. Tipikus megoldás, hogy az V. osztályosoknak szánt tananyagot nagyobb, a VI. osztályosoknak szántat kisebb betűkből szedik. 1905 után már igyekeznek külön kötetekbe rendezni az anyagot, de megmarad az összevont forma is.

Tartalmukat tekintve érdemi változás az olvasókönyvekhez képest, hogy a kötetek majdnem felében az *egyetemes történelemre* is kitérnek. A korpuszban vizsgált 45 kötetből címe szerint 21 foglalkozik világtörténelemmel is, az arányok azonban nagyon változóak, 10 és 30% között mozognak. A tárgyalt témákról ugyanez mondható el. A legrészletesebb az ókori népek bemutatása, ezen kívül a keresztes háborúk, a találmányok, felfedezések, a reformáció, ritkábban az észak-amerikai függetlenségi háború vagy a francia forradalom szerepelnek. Ezek a jellegzetességek a korszak egészére érvényesek, nincs különbség az 1905 előtt vagy után megjelent tankönyvekben.

A *magyar történelem* tárgyalása az eredettörténettel kezdődik, s tipikusan a kiegyezéssel zárulnak a tankönyvek, némi kitekintéssel a boldog és bizakodást keltő akkori jelenre. Ennek a „jelennek” az akár vázlatos bemutatásával is csak néhány esetben találkozunk. A *belső arányok* azt mutatják, hogy az olvasókönyvekhez hasonlóan jóval bővebben, részletesebben szerepelnek a Mohács előtti korszak eseményei, általában az 1526 utáni időkkel foglalkozó elemzések másfélszeresét teszik ki.

Tartalom és *tagolás szerint* találhatunk közöttük tisztán és vállaltan *életrajzi alapú* feldolgozásokat, ilyenek főleg a korszak elején készültek, de

számos kiadást megértek és hosszasan használatban voltak.¹⁸³ A vizsgált korpuszban három példa van erre a típusra: Bárány Ignác 1870-ben megjelent, „Magyarország története elbeszélésekben”, Ebenspanger János „Hazai történelem jellemrajzokban” 1877-ben-ben kiadott munkája (mindkettőben, mint címük is jelzi, csak magyar történelmi eseményeket, személyeket, nagy alakokat mutatnak be), illetve Mayer Miksa eredetileg ugyancsak a magyar történelem szereplőivel foglalkozó, 1877-es tankönyve, amelynek Márki Sándor által átdolgozott, egyetemes történelmi alakokkal kiegészített változata volt forgalomban 1889-től. Rövid, két-három oldalas összefoglalókat tartalmaznak

A másik, a legjellemzőbb típust, a történelmet *királyok vagy dinasztiák* és ezen belül királyok szerint tagoló történelemkönyvek jelentik. Peregriny Elek magyarázatot is ad erre a felfogásra: „a történet közönségesen a fejedelmek sora szerint beszéli el a viselt dolgokat, minthogy a főhatalom ezek kezeiben lévén, az ország valamennyi lakosára befolyással vannak”. Mert ki is a király? „A király azon fölséges személy, ki a törvények végrehajtója lévén, valamely kisebb tartományon uralkodik... nem vak eset szerzé... a fejedelmek lételet, de a kényszerítő szükség, vagyis inkább a józanész, az égne e megbecsülhetetlen ajándéka megkívánta az oly személy választását, ki az emberi csapongó indulatokat féken tartsa.”¹⁸⁴ Ezek is részben életrajzi alapúak, de az egyes uralkodók alatt bekövetkezett fontosabb történésekről is képet adnak.

Ebbe a típusba tartozik a korpusz legtöbb történelemkönyve. Általában négy nagy egységre tagolva tárgyalják a magyar történelmet: a fejedelmek (más variációkban: vezérek) kora, az Árpád-házi királyok (esetleg: Árpád nemzetségéből származott királyok, Árpádok) kora, a vegyes (idegenházi, különböző nemzetségekből származó) királyok kora, a Habsburg-házi (osztrák, Habsburg-családból, Habsburg–Lotaringiai házból való) királyok kora. Ez utóbbi megnevezése Jókainál: „a Habsburg–Árpád házból való királyok kora”; indoklása szerint azért, mert az 1526-ban a nemzet egy része által megkoronázott I. Ferdinánd „az Árpád-házból való III. Endre király leányának volt az utódja és így

¹⁸³ Bárány Ignác „Magyarország története elbeszélésekben” című „családi és iskolai olvasókönyve” például 1870-ben jelent meg, az általam használt példányt 1911-ben kapta jó magaviseletéért Koncsik Gyula, a pecsét szerint a kiskőrösi iparos tanonciskola növendéke.

¹⁸⁴ Peregriny Elek, 1862. V–VII. p.

anyai ágon az Árpád-ház sarjadéka”.¹⁸⁵ Ballagi Károly munkáiban ezeken túl, külön fejezetként szerepel „Erdélyország”.¹⁸⁶ Ezen belül felsorolja annak lakóit (a rendi „három nemzet” felfogásnak megfelelően először a magyarok, székelyek, szászok, majd az oláhok s a kisebb számban ott élő örmények, görögök, rutének, bolgárok, zsidók, cigányok szerepelnek), de nem szól sem politikai képviselési lehetőségeikről, sem egymáshoz való viszonyukról. A továbbiakban Erdély közjogi helyzete szerint tekinti át a történetet, viszonylag részletesen taglalja az erdélyi fejedelmek vallási és alkotmányos harcairól.

A századforduló körül válik jellemzőbbé, de korántsem általánossá a tartalom történelmi korszakok, témakörök szerinti tárgyalása. „A magyar nemzet”, „a kereszténység elterjedése”, „az ország süllyedése”, „háborúk a törökkel”, „Magyarország fénykora”, „az ország rohamos hanyatlása”, „törökvilág Magyarországon”, „vallásért és szabadságért küzdő erdélyi fejedelmek”, „küzdelmek az alkotmányért és a vallásszabadságért”, „németesítő törekvések hazánkban”, „a nemzet fölébredésének kora”, a későbbiekben „az alkotmány helyreállítása”, „az 1867. évi kiegyezés és az ország mai állapota” – ilyen és hasonló fejezetcímek tagolják a narrációkat.¹⁸⁷

A történelemkönyvek mintegy felében találkozunk *bevezetésekkel, előszókkal*, amelyek nem csupán az adott kötetek használatához adnak instrukciókat, többen foglalkoznak a történelem fogalmával, értelmezésével és azzal, miért is kell ismernie a magyar történelmet minden honpolgárnak.

A *történelem* értelmezése többnyire sablonos: az emberi tevékenység hiteles előadása, jeles cselekedeteket, azok okait, folyamatát, eredményeit ismerhetjük meg belőle; a népek és nemzetek nevezetesebb eseményeinek foglalata, a magyarok története „a nemzet nevezetesebb cselekményeinek és időnkénti állapotának leírása”; a megtörtént dolgok és nevezetes események hiteles elbeszélése, amely egyetemes és nemzeti történelemből áll; a nemzetek életének eseményeit idézi fel stb.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Jókai Mór, 1884. 48. p.

¹⁸⁶ Ballagi Károly, 1868; Ballagi Károly – Nagy László, 1878. 81–86. p.

¹⁸⁷ V. ö. például: Gaál Mózes, 1890; Vargyas Endre, 1900; Tergina Gyula, 1906; Kiss Áron – Úrhegyi Alajos, 191. stb.

¹⁸⁸ Peregriny Elek, 1862; Visontay János, 1871; Szauter Antal – Bokor Ferencz, 1891; (Kiss Áron – Úrhegyi Alajos, 1913.

Tanításának-tanulásának *célját* erőteljesen *erkölcsi nevelési célokhoz* kötik a szerzők. Nézzünk erre is néhány példát! Ballagi Károly szerint azért kell történelmet tanítani, mert tudatosítani kell a gyermekben, hogy a hazától nemcsak védelmet remélhetünk, de iránta kötelezettségeink is vannak. „Ezek együtt jelentik a hazafias érzelmeket, amelyeket már kisiskolás korban el kell ültetni mindenki szívébe.” „Szent kötelesség a hazát szeretni, nagyobb sikerrel szeretjük pedig hazánkat, ha múlt viszontagságait ismerjük” – fogalmazza meg felfogását Visontay János. Schwicker János Henrik előszavában a tantervi direktívák köszönnek vissza. A cél: „Megadni a történelmi ismeret alapját, képezni a kedélyt s a gyermek lelkében az isteni gondviselés iránt bizalmat és hálát, az erény iránti szeretetet, a bűn iránti undort s utálatot, a haza és nemzet iránti meleg ragaszkodást s lelkesítő szeretetet, a törvények iránt kegyeletet...” A vallásos és polgári erények felébresztésére, ápolására helyezi a hangsúlyt Orbán József: ha jól megválasztott módszerekkel tanítunk, akkor lesz „a történelem a vallásos és polgári nevelés alapjává... oly képző tudománnyá, mely a hazaszeretet, a nemzeti érzelem, szabadságvágy s törvénytisztelet nemes erényeit fogja a gyöngye gyermeki szívekbe beoltani, ápolni és nevelni”. „A történetírás az élet tanítója, s Magyarország története a magyar ember legjobb oktatója.” A hazát okosan szeretni tanít. „Lelkesüljenek már a gyermekek őseink dicső példáján, hogy követhessék őket nagy erényeikben; ellenben tanulják meg a bölcs óvakodást azokból a nagy veszedelmekből, amikbe nemzetünk gyakran beleesett... Isten nevelje minden jóra a mi gyermekeinket” – figyelmeztet Jókai. Úrhegyi Alajos szerint a magyarok történetét minden gyereknek meg kell ismernie, ez „tárja fel előttünk, hogy őseink hogyan szerezték meg, s hogyan tartották fenn ezer évig ezt a szép hazát, s ez tanít meg bennünket arra, hogy mit kell tennünk nekünk, hogy ez a szép haza gazdag, független, szabad haza legyen”.¹⁸⁹

E vázlatos áttekintés után, néhány tankönyv részletesebb bemutatásával, a kitapintható toposzokat kívánom feltárni. Először egy életrajzi alapú történelemkönyvet elemzek, majd a katolikus és a protestáns narratívák

¹⁸⁹ Ballagi Károly, 1868; Visontay János, 1871; Schwicker J[ános] H[enrik], 1875; Orbán József, 1876; Jókai Mór, 1884; Kiss Áron – Úrhegyi Alajos, 1913.

specifikumait igyekszem jelezni, végül az újszerűség, a továbblépés irányába történő kísérleteket.

Egy tisztán életrajzi alapú történelemkönyv

Az ebbe a típusba tartozó történelemkönyvek közül Mayer Miksa munkájának Márki Sándor által átdolgozott változatát választottam elemzésre. A Márki Sándor által „közkezdvelt” tankönyvként aposztrofált munka, Mayer Miksa műve az átdolgozás során – a tantervhez igazodva – kiegészült a világtörténelem néhány nagy alakjával, olyanokéval, akiknek ismerete „a hazai történet szempontjából is kívánatos”.¹⁹⁰ A görög történelemből Lükurgosz és Leonidász, Szolón és Démoszthenész, valamint Nagy Sándor, a római korból Cincinnatus, Hannibál, Iulius Caesar, Nagy Konstantin érdemesülnek méltatásra. A sor, a kronológiát követve Attilával, Mohameddel, Nagy Károllyal, Bouillon Gottfrieddel, Habsburg Rudolffal, Husz Jánossal, az Orléans-i Szűzzel, II. Mohameddel, Gutenberg Jánossal, Kolumbusz Kristóffal, Szulejmán császárral, Lotaringiai Károllyal, Savoyai Jenővel, Caraffa Antallal, Nagy Péterrel, George Washingtonnal, Bonaparte Napóleonnal folytatódik és végződik.

A bemutatás során nem válik külön a hazai és az egyetemes történelem: „azon voltam – olvashatjuk Márki bevezetőjében, amelyet eredetileg a kilencedik kiadáshoz írt –, hogy a politika és hadi történelem legjellemzőbb alakjai együtt legyenek” (1. p.). Valóban, a történelem szinte megszakítatlan elbeszélésfolyamként jelenik meg, az egymás után következő életrajzok az összekötő szövegeknek köszönhetően a folyamatosságot, a kapcsolatot hangsúlyozzák, néha némileg erőltetetten (ugyancsak nagy szónok volt, ebben az időben élt, ugyanolyan érdemeket szerzett), ami a stílus elbeszélő, meseszerű elemeivel kiegészülve olvasmányos, az érdeklődés felkeltésére mindenképpen alkalmas tankönyvet eredményez. A *cél*, jól nyomon követhetően, valamilyen *erény, érték kiemelése*, a jó példa követésére buzdítás. A legfontosabbnak ítélt tanulságokat dőlt betűvel közli.

¹⁹⁰ Mayer Miksa – Márki Sándor, 1890. 1. p. – A kötetből vett idézetek oldalszámait a továbbiakban a szövegben közlöm, zárójelben.

Kétségkívül a *nemzet* áll a középpontban, ennek meghatározása már az első oldalon szerepel. Az emberiség eredetéről szólva, a *Bibliára* hivatkozva leírja, hogy az abban említett népek valamennyien Ádámtól és Évától, azok ivadékaitól erednek, először családok, majd nemzetségek, később törzsek, végül nemzetek alakulnak belőlük. „A nemzet már sok ezer emberből állt, kik megfogadták egymásnak, hogy minden ügyükben segítik, megtámadók ellen pedig védelmezik egymást.” (5. p.) A kritériumok tehát a *közös eredet*, illetve az egymás megvédésére és segítésére tett *vállalás*. Az összetartozó közösség minden tagjának jogait és kötelességeit rögzítik a törvények. A nemzet nagyságát biztosító legfőbb erények ily módon: *az összetartás, a törvények tisztelete*. A hunok pusztulását például az okozta, hogy halála után fiai egymás ellen fordultak, s „a szomorú testvérharcnak az lett a vége, hogy a hunok birodalma végleg megsemmisült” (13. p.); a hét magyar törzs, amíg egyszerre „hét vezérük volt”, sokszor vesztett csatát, mert nem értettek egyet, ezért azután végül egy fejedelmet választottak (15. p.); a viszálykodás, a király iránti engedetlenség vezetett a mohácsi csatavesztéshez, a függetlenségért és a szabadságért vívott harcok oka viszont az, hogy a „király nem mindig tisztelte a törvényeket”. A *hazaifüi önzetlenség* példáiról is olvashatunk (Cincinnatus története kapcsán nem mulasztja el kiemelni: Róma nagyságának oka, hogy polgárai éltek-haltak érte, s nem keresték saját hasznukat). További kiemelt értékek: a *nemzeti függetlenség* védelme (I. Béla korának legfőbb érdeme, hogy függetlenségünket megvédték Henrik császárral szemben, Thököly és II. Rákóczi Ferenc érdemei); *az uralkodó iránti önfeláldozó szeretet* (például Károly Róbert, Nagy Lajos és Hunyadi János bemutatásakor is szerepel az a történet, amely szerint valamely csata halálos veszedelmei közepette az egyik hű vitéz ruhát-fegyvert cserél a királlyal, életét feláldozva megmenti uralkodóját).

A tárgyyszerűség, a „*tudományosság*” *kritériumai* ehhez képest *háttérbe szorulnak*, feláldoztatnak a morális célok, az olvasmányosság, az érdekesség oltárán. Jól mutatja ezt a különböző történeti forrásértéket képviselő műfajok (ismeretterjesztő szövegek, mondák, legendák, krónikák) kritikátlan összemosása, azonos értékűként kezelése. Különösen szembetűnő ez a magyar történelem korai századai esetében (a vérszerződés pontjainak leírásában például szinte szó szerint

Anonymus „Gesta hungarorum”-ának információit látjuk viszont, I. Bélát a Vértes, a Búvár Kund vagy a Korona és kard mondájából ismerjük meg; Szent László alakjának megrajzolásához a róla készült legendák szolgálnak alapul stb.).

A magyar történet röviden így rekonstruálható e narráció alapján: Nagy Károlynak a keresztény nemzetek összefogása érdekében tett kísérletei után „az európai népeket egy újabb, hatalmas nép kezdte háborgatni, tudniillik a magyar” (15. p.). A magyarok Ázsiából jöttek, egy fejedelmük volt, Árpád, őt és népét a kölcsönös hűséget, a kötelezettségeket és a jogokat egyaránt tartalmazó alaptörvény, a *vérszerződés* kapcsolta össze. Érdekes, hogy a hun–magyar azonosság vagy rokonság századokon át uralkodó gondolata említést sem nyer, csupán arra történik utalás, Attila kapcsán, hogy a halála után szétszóródott, ill. megsemmisült hun nép maradványai térségünkben a székelyek. A honfoglalás leírásának Anonymus alapján rekonstruált változatát ismerteti ezután, jelezve, hogy amit közöl, nem „tudósok írják”, csak a hagyomány tartja. Árpád fejedelem érdeme a honalapítás mellett, hogy a *pusztaszeri országgyűlésen* a vérszerződés pontjainak megerősítése mellett egyéb jó és hasznos, például a „rabló hadjáratokat” tiltó törvényeket is hoztak. A továbbiakban Szent István (a kereszténység elfogadtatása, a koronázás aktusa, államszervező tevékenysége, törvényei, az ellene megkísérelt orgyilkos merénylet kapnak hangsúlyt), I. Béla (a függetlenség megvédése) szerepelnek kiemelten. A kereszties háborúk tárgyalásába épül be a legendák Szent Lászlója és a tudós, művelt Könyves Kálmán „portréja”. (Megemlíti Álmos és fia megvakítását, enyhítő körülményeket is keresve: a korban más népeknél is találunk hasonló kegyetlen példákat, ám Kálmánt mindezek ellenére olyannyira bántotta a dolog, hogy az emiatti bánat vitte sírba. Az Orléans-i Szűz történetének tárgyalásakor is utal Kálmán királyunkra, mondván, a Johannát rabul ejtő angolok boszorkányság vádjával elítélték és megégették, „pedig Kálmán magyar király már háromszáz esztendővel előbb hirdette, hogy boszorkányok nincsenek. Az angolok azonban ekkor még igen babonások voltak...” (43. p.).

A következő nagyobb egység a *magyarok fejlődése* címet viseli, ezen belül III. Béla, Imre és II. Endre, a gyenge és rossz uralkodó szerepelnek. Az utóbbi hibái megmozdulásra készítették a nemzetet, ami az *Aranybulla* elfogadását, a

törvényesség továbbélését eredményezte. A tatárjárás viszontagságait, IV. Béla király erőfeszítéseit, Szent Margit életét, Julianus barát kutatásait, ill. az Árpád-ház kihalását és az új dinasztia, az Anjouk megjelenését taglaló események tárgyalását megszakítja a Habsburgok felemelkedésének, *Habsburg Rudolfnak*, az istenfélő, eszes és vitéz, az érdemeiért a német birodalom élére választott uralkodónak a bemutatása. Az Anjou-kor taglalása kapcsán Károly Róbert esetében a bárókkal folytatott küzdelmek állnak a középpontban (Csák Máté, Zách Felicián merénylete, ill. a király életét megmentő Szécsi Dezső története), Nagy Lajos viszont már mint a bölcs, a kitűnő, a nemzet minden osztályát felemelő uralkodó jelenik meg, aki felvirágoztatta a városokat a céhek pártfoglalásával, álruhát öltve igyekezett az ország bajairól ismereteket szerezni és azokat orvosolni. Velük szemben Luxemburgi Zsigmond „magyar király és német–római császár” „állhatatlan, pazarló, kegyetlen, ám tevékeny és művelt, a magyarok által nem szeretett” uralkodó. Jellemhibáit jól illusztrálja a Husz Jánosnak tett ígérete és annak megszegése. Gyengeségeinek, a széthúzásnak egyenes következménye, hogy a terjeszkedő török birodalom mind nagyobb étvággal és eredményességgel támad hazánkra. Érdemei ellenére (a magyar büszkeséget táplálja német–római császári pozíciója) egyértelműen negatív hős. A magyar nemzet szerencséjére azonban támad egy kivételes ember, egy ragyogó csillag, Hunyadi János, aki hősi küzdelmeivel (esetenként az érte életüket áldozó hősök – Kemény Simon – önfeláldozásának köszönhetően képes eredményesen szembeszállni a törökkel. Fia, Mátyás, az igazságos, a főúri mesterkedések ellenére képes folytatni apja művét, a török elleni harcokat, ezzel párhuzamosan ugyanakkor a tudomány, a művészetek felvirágoztatására is jut ideje. Kiemelt szerepet kap Mátyás, az igazságos király alakjának megjelenítése. Uralma alatt a rend, a virágzás jellemezte Magyarországot.

A következő fejezet azonban már a *Magyarország hanyatlása* címet viseli. Ekkor, a Mátyást követő királyok alatt veszítette el szabadságát a magyar parasztság is. A háttérben az áll, hogy a török veszedelem ellen indított keresztes háborúkba az urak, a mezőgazdasági munkák halaszthatatlanságára hivatkozva, nem akarták elengedni jobbágaikat, így azok ellenük fordultak és könyörtelen pusztításokra ragadtatták magukat (tanulság nincs).

A török hódítás ideje címet viselő fejezet elsősorban a veszedelemmel szemben ellenállást kifejtő hősökkel (Jurisich Miklós, Szondi György, Zrínyi Miklós, Dobó István stb.) foglalkozik.

A harcok a függetlenségért és a szabadságért fejezet a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok és a török elleni felszabadító háborúk némileg önkényes összehasonlásával Thököly Imrét, Lotaringiai Károlyt, Savoyai Jenőt, Caraffa Antalt, Zrínyi Ilonát, II. Rákóczi Ferencet összefogóan tárgyalja. Kiemelt szereplők: Zrínyi Ilona és II. Rákóczi Ferenc, akit a szabadság szeretete, ill. a nemzet sorsáért érzett aggodalom vitt a nemzet jogos kívánalmaiért harcba. A szatmári békekötés az adott körülmények között a legjobb megoldás. A Habsburg-Lotaringiai ház kapcsán Mária Terézia és II. József említendők. Az előbbi a jószágos, a trónja megmentéséért hálás uralkodó, akinek az előrehaladás szempontjából számos reformot köszönhetünk, hibája mindazonáltal, hogy ez összekapcsolódott nála is bizonyos, elsősorban a főnemességet érintő elnémetesítési törekvésekkel, a dicséret dominál mindazonáltal – szemben a kitűnő eszű, jót akaró II. Józseffel, akinél az elnemzetlenítésre törekvés kap nagyobb hangsúlyt.

Magyarország legújabb kora – amely az értelmezés szerint a reformkortól a kiegyezés koráig tart – történetének eseményei mindössze 4 oldalba sűrítődnek. A kiemelt személyek: *Széchenyi István*, aki naggyá tette – főleg gyakorlati – alkotásaival a nemzetet, *Kossuth Lajos*, akinek a szerepét főleg 1848–1849 kapcsán méltatja, minthogy jórészt az ő szónoklatai bírták rá a bécsi kormányt, hogy teljesítse a magyar nemzet kívánalmait, s hogy elfogadja azokat a törvényeket, amelyek „összefoglalják és bővítik a nemzet eddigi jogait és szabadságait”. (72. p.) Ám a nyomában kirobbant, főleg a nem magyar ajkú népek forrongása következtében előálló viszálykodás miatt a törvényeket szentesítő V. Ferdinánd lemondott, s a helyére lépett Ferenc József, hallgatva „magyarellenes tanácsadóira”, meg akarta fosztani a nemzetet szabadságától, a nemzet pedig nem tehetett mást, fegyvert fogott jogai védelmében. A bukást bosszú és kivégzések követték, ám a birodalmát fenyegető nehézségek hatására végül belátta „a bölcs fejedelem”, hogy az „országok ereje csak a népek elégedettségében rejlik”,

elfogadta tehát *Deák Ferenc* javaslatait, s uralkodó és nemzet között megtörtént a kiegyezés. A kötet a „Szózat” egy részletével zárul.

Katolikus és protestáns narratívák

A *katolikus szerzőkre* jellemzőnek tekinthető történelemkonstrukciókat Győrffy Iván alapján mutatom be részletesebben, a további katolikus szerzők (Bokor Ferenc, Brunowszky Rezső, Faludi János, Győrffy Iván, Győrffy János, Gyurits Antal, Huszár Károly, Kuttner Sándor, Peregriny Elek, Schwicker János Henrik, Seidel Pál, Szauter Antal, Vargyas Endre, Visontay János) munkái esetében a hasonlóságokat és a különbségeket jelzem csupán.

Győrffy Ivánra azért esett a választásom, mert a Magyarország történetét bemutató tankönyveit a hetvenes évektől folyamatosan használták az elemi népiskolákban, számos kiadást, újryomást és átdolgozást értek meg, s mert főleg a Dunántúlon rendkívül népszerűek voltak. A konzervatív felfogást, az egyszer kialakított toposzok következetes továbbéltetését illusztrálják.

Az alapmunka, a „Magyarország története rövid kivonatban” 1878-ban jelent meg Esztergomban, ahol Győrffy 1867 óta primási főtanító volt. 1895-ig 22 kiadást ért meg ez a könyve. Később világtörténelmi kiegészítésekkel bővített változata volt forgalomban a katolikus iskolák számára kiadott „Győrffy-féle népiskolai tankönyvek” sorozatban. Győrffy Iván 1883-ban meghalt. A világtörténelmi kiegészítéseket tehát nem ő készítette, legalábbis nem találtam nyomát, hogy még életében jelent volna meg ilyen változat, mindazonáltal a kiadványok ezt nem jelzik. Az 1911-es kiadáson is azt olvashatjuk, hogy írta: Győrffy Iván, hogy ez a 32. kiadás, s hogy „a n[agy]m[éltóságú] püspöki kar által kinevezett és a katolikus Tanügyi Tanács kebelében működő tankönyvbíráló bizottság a katolikus iskolák számára elfogadta”. Összevettem több kiadást, aminek alapján megállapítottam, hogy a magyar történeti részek szóról szóra megfelelnek az 1878-as kiadásnak, a változás mindössze annyi, hogy a későbbiek

kiegészültek az eredeti szöveghez képest a világháború kitörését és IV. Károly trónra kerülését közlő mintegy féloldalmi terjedelmű szöveggel.¹⁹¹

Győrffy Iván történelemkonstrukciójának bemutatásánál a legbővebb, az 1911-es jelzésű kiadást használom. Ez a történelem *királyok szerinti* tárgyalásának egyik tipikus példája, valamennyi uralkodó szerepel benne, az Árpád-házi, a vegyes házbeli és a Habsburg-házbeli királyok szerinti bontásban.

A teljes 47 oldal terjedelmén belül az *egyetemes történelem*, a „világtörténelem főbb eseményei” rendkívül elnagyoltak. Tartalmaz egy rövid, 4,5 oldalas áttekintést a „régiekről”, egy alig kétoldalas betétet a keresztes háborúkról és a magyarok és Habsburgok régre visszanyúló kapcsolatáról, majd ugyancsak 2 oldalon a találmányokat és felfedezéseket, valamint a reformációt „ismerteti”.

Az emberiség eredetét *bibliai* alapon magyarázza: Ádám és Éva elszaporodott utódaiból származnak a más-más népek és nemzetek. A legrégebbi idők népei közül néhány sorban a zsidókat, a kínaiakat, az indiaiakat, a perzsákat, a föníciaiakat, az egyiptomiakat, kicsit részletesebben a görögöket (Lükurgosz, Leonidász, Szolón, Nagy Sándor), a rómaiakat, ezen belül Jézus Krisztust, a keresztényüldözéseket, végül a birodalom keresztény hitre térítését említi.

A *keresztes háborúk* a Szentföld felszabadításáért vívott, részben sikeres hadjáratok voltak, hasznuk, hogy a kereskedelem és a földrajztudomány lendületet kaptak.

A *találmányok* közül a könyvnyomtatás, a puszkapor és az iránytű érdemesülnek említésre méltóaknak, mely utóbbinak nagy szerepe lett abban, hogy a bátor hajósok csakhamar új világrészeket fedeztek fel. Konkrétan Kolumbusz Kristófról és Amerika, illetve Ausztrália felfedezéséről tesz említést.

A *reformációról* lakonikusan szól: „Luther Márton németországi szerzetes a katolikus vallás némely tanítását nem akarta elfogadni; emiatt a pápa az egyházból kiátkozta”, ezt követően ő új vallást alapított (példáját követte Kálvin János). Az új vallások kezdtek lassan elterjedni, ebből fakadtak a vallásháborúk.

¹⁹¹ Bár az 1911-es évszám szerepel a borítón s a belső címlapon is, a tartalomról nyilvánvaló, hogy a legkorábban 1917-ben jelenhetett meg, hiszen még említést tesz IV. Károly 1916. december 30-i koronázásáról és békekísérleteiről is. Talán a csekély változtatások miatt nem tartották érdemesnek új borító és címlap készítését.

De „ma már békésen megférnek egymás mellett a különböző vallású emberek, kölcsönös türelemmel és felebaráti szeretettel viseltetvén egymás iránt” – fűzi hozzá. (37. p.) Magyarország vonatkozásában inkább a reformáció negatív hatásait említi: terjedése a Mohács után választott két király harcában legyengült országot vallásilag is különböző pártokra darabolta, így tovább rontotta.

A magyar történelem tárgyalása *Magyarország régi lakóival* kezdődik. A rómaiak, a hunok és Attila, az avarok, a frankok és Nagy Károly kapnak némi figyelmet. A *rómaiak* alatt a műveltség „igen nagy előrehaladást tett”. A nomád *hunok* voltak „a magyaroknak első honfoglaló ősei”. Európai birodalmuk Attila, a „világhírű hadvezér” alatt élte fénykorát. Halála után birodalma az ellene fellázadt népek lázadása miatt elenyészett, a hunok Erdélyben visszamaradt utódai a székelyek. A magyarokkal szintén rokon „harcias népfaj”, az avarok is erős birodalmat alkottak, de folytonos harcban álltak a szomszéd népekkel, végül Nagy Károly legyőzte és szétszórta őket, nyom nélkül elenyésztek. Ezt követően, párszáz év után jöttek be őseink, a magyarok, Ázsiából.

A magyar történelem narratíváját a továbbiakban a IV. osztályos olvasókönyveknél alkalmazott tematizálás szerint mutatom be.

A *nemzeti problematika* első megközelítése, az eredet, a honfoglalás, a kalandozások, az államalapítás kérdésében Györffy Iván általában szűkszavú. A magyarság eredetéről nagyon kevés információt közöl: a magyarok Ázsiából jöttek, a hunokkal, avarokkal, kunokkal rokon „népfaj”. Már a honfoglalás előtt nemzetet alkottak, *Álmos* nevű vezérük vezetése alatt. Vele indultak a hun ősök által birtokolt európai ország visszafoglalására, egy új, állandó haza megszerzésére. Az agg Álmos nem tudta véghezvinni a tervet, ám fia, *Árpád*, folytatta és beteljesítette azt. Őt a *vérszerződéssel* fogadták a magyarok vezérükké. A vérszerződés egyéb vonatkozásairól nem történik említés.

A *kalandozások* témakörét ugyancsak lakonikusan kezeli. A sikeres honfoglalás után a magyarok, „a megszokott harckedvtől ösztönözve”, a szomszédos országok ellen kezdtek hadjáratokat intézni, és többnyire gazdag zsákmánnyal érkeztek haza. Ám az európai nemzetek idővel „kitanulták” a magyarok harcmodorát, s így kezdtek veszteségeket szenvedni, végül Géza fejedelem véget vetett ennek. Az ő uralkodása alatt, „már régóta buzgó

keresztény” feleségének köszönhetően kezdődött meg a kereszténység terjedése hazánkban, Géza fejedelem fektette le a kereszténység alapjait. Munkáját fia, István először fejedelemeként, majd koronás királyként folytatta. Életművének hangsúlyozott eleme a kereszténység elterjesztése, az ezzel ellenszegülők (Koppány) legyőzése. Ír még az ellene elkövetett merényletről, amit az „elégületlenek” készítettek elő, valamint szentté avatásáról.

A nemzeti függetlenség témakörében szó esik az egyes királyok alatt a törökök ellen vívott sikeres és sikertelen harcokról (Habsburg Albert, a hős Hunyadi János, a mohácsi csata, Kőszeg, Temesvár, Drégely, Eger ostroma, Buda visszavívása).

A Habsburg-ellenes küzdelmek bemutatása viszont nagyon visszafogott, esetenként elismeri indokoltságukat, de inkább elítélő. A kapcsolat genezise ebben a narrációban is IV. László korába vezetődik vissza. A bemutatás ellentmondásos. Egyrészt a IV. László uralkodásáról szóló néhány sorban ezt olvashatjuk: „Mint Habsburgi Rudolf szövetségese, fényes győzelmet nyert a cseh Ottokár fölött, s ezáltal a Habsburg-család uralmát Ausztriában megszilárdította.” (26. p.) A következő oldalon viszont a világtörténelmi események sorában külön olvasmány szerepel „A magyarok és a Habsburgok címmel”, ugyanerről a témáról. Itt is olvashatjuk, hogy a „jámbor és vitéz” Rudolf gróftól Kun László seregei segítettek a renitens cseh Ottokár legyőzésében, ám azt is, hogy ezt követően Rudolf volt az, aki megszilárdította és megalapította a Habsburg-család hatalmát, „amely [család] később a magyar királyi trónt is elnyerte”. (27–28. p.)

A mohácsi csatavesztés, a kettős királyválasztás utáni események bemutatásánál az uralkodóház, a Habsburgok iránti lojalitás dominál. Folyamatosan polgárháborús helyzetekről beszél, amelyek megosztották a nemzetet. Mohács után: „a két király pártján magyar magyar ellen viselt véres harcot”. És ebben a harcban „Zápolya a magyar nemzet halálos ellenségét, a törököt hívta segítségül”. (37. p.) Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, akik „polgár- és vallásháborúkat támasztottak”, ugyancsak török hadakat hoztak az országra. Akad persze mentségük is: Rudolf erőtlensége és lanyha uralkodása alatt az ország bajai súlyosbodtak, sok törvénytelenység fordult elő az országban, ez okozta Bocskai szövetségét a törökkel és „beütését”

Magyarországba. A vallási sérelmekről csak indirekt módon szól. A Bocskaiival kötött bécsi béke megszüntette a törvénytelenégeket, s egyben megígérte, hogy a protestánsok szabadon gyakorolhatják vallásukat.

A vasvári béke okozta elkeseredés vitte a magyarokat az uralkodóház elleni összeesküvésre (Wesselényi-féle összeesküvés). A Lipót „magyargyűlölő hivatalnokai” alatt elkövetett törvénysértések vezettek Thököly Imre felkeléséhez, illetve az ország török alóli felszabadulása után a nemzet szabadságának és törvényeinek eltörlésére tett uralkodói törekvések a II. Rákóczi Ferenc által kiváltott „belháborúhoz”, „felkeléshez”.

Magyarok és Habsburgok sokat vitatott kapcsolatát rendezte végül e narrációban a III. Károly idején elfogadott Pragmatica Sanctio, amely elfogadta a Habsburg-ház leányági örökösödését Magyarország vonatkozásában, tartalmazta, hogy mindig közös legyen Ausztria és Magyarország uralkodója, azzal a kikötéssel, hogy Magyarország független ország, saját törvényei szerint kormányozandó, s törvényei betartására az uralkodók koronázásuk alkalmával esküt is tesznek.

Az öt követő uralkodók közül nagyon pozitív megítélést kap Mária Terézia. A kritikus kérdésben, a németesítés kérdésében úgy foglal állást, hogy ő nem németesítette el a magyar főurakat, csak szívesen látta őket udvarában, „akik nagy számmal telepedvén le Bécsben, magyar nyelvüket és szokásaikat elfelejtették, szóval elnémetesedtek, s ekként elvesztek a magyar nemzetre nézve”. (43. p.) Egyértelműen negatív viszont II. József megítélése, aki e narrációban nagymérvű és erőszakos újításokba kezdett, ami kiváltotta a nemzet elégedetlenségét. Nem említi sem a türelmi, sem a jobbágyrendeletet.

A reformkor és 1848–1849 történései nem egészen két oldalba sűrítődnek. A „buzgó törekvések az ország anyagi és szellemi haladásának előmozdítására” I. Ferenc korában, a napóleoni háborúk végét követően kezdődtek, s ebben a „halhatatlan emlékű” gróf Széchenyi István szerzett kiemelkedő érdemeket (név szerint rajta kívül a reformkori szereplők közül csak néhány író említ meg). Ez a haladási folyamat folytatódott V. Ferdinánd „békés, szelíd kormánya” alatt. „Végre 1848-ban a magyar nemzetnek több rendbeli békés óhajításai királyi szentesítés mellett teljesültek.” (45. p.) Fontosabb eredményeként említi a felelős

minisztérium létrehozását, az évenkénti, választáson alapuló országgyűlést Pesten, Erdély és Magyarország egyesítését, a nemesek adómentességének eltörlését és a sajtószabadságot, nem említi a felekezeti egyenjogúságot.

A szabadságharc mindössze 15 sor. Kicsit tanácstalannak tűnik a megfogalmazásban, először „véres belháborúnak” nevezi, amelyben a nemzet pontosabban meg nem nevezett „ellenségei” ellen védekezve a magyarok fegyvert ragadtak, s „Kossuth Lajos lelkesítő buzdítására mindenütt diadalmaskodtak”. Csak a segítségül „hívatott” (így, szenvedő szerkezetben, nehogy folt essen Ferenc József tekintélyén) „muszkák császára” rettentő hadaival „sikerült nagy nehezen a magyar szabadságharcnak elfojtása”. (45–46. p.) Végül mégis leírja a szabadságharc szót, mégpedig kurziválva – feltételezem, ez későbbi betoldás.

I. Ferenc József a „belzavargások kezdetén” lépett a „lemondott” V. Ferdinánd helyére. Ebből sejtették a tanulók, hogy nevéhez kapcsolódnak a „szomorú idők” eseményei. A véres megtorlásokról nem tesz említést, az alkotmány felszámolásáról, az ország területi egységének megbontásáról és az idegen jövevények idegen nyelven osztogatott parancsairól beszél. A nemzet pedig túrt, várta a jobb időket, s végül ez jó taktikának bizonyult, mert Deák Ferenc bölcs tanácsára és közbenjárására a magyar alkotmányt helyreállították. Ferenc Józsefet „a nemzet örömrivalgása” mellett megkoronázták, s azóta „bölcs és dicső uralkodása alatt az ország lakosai békén munkálkodhatnak az anyagi jólét és szellemi műveltség előbbrevitelében”.

Nyilván későbbi betoldás, hogy „majdnem 50 évig tartó uralkodása alatt hazánk a békés fejlődés áldásait élvezte. Tudomány, ipar, kereskedelem, földművelés magas fokra jutott s a nemzet művelt és gazdag lett... A békeség királya volt, sohasem akart háborút. S a világ eddig legnagyobb háborúja mégis az ő uralkodása végén tört ki, melynek végét nem érhetette meg. 1916. november 21-én, ötvenévnvi uralkodás után, a nemzet nagy bánatára meghalt.” (46–47. p.)

Az öt követő uralkodó az 1916 végén, Budán nagy pompával megkoronázott IV. Károly. „Adja Isten, hogy szeretett királyunk hosszú időközön át viselhesse Szent István koronáját, s tartós békében vezesse nemzetét a gyarapodás és dicsőség útjain!” (47. p.)

A *nemzetiségi kérdés* egyáltalán nem jelenik meg, még 1848-ban is csak a nemzet ellenségeiről beszél, akik irigységből vagy féltreértésből fegyvert ragadtak a magyar nemzet ellen.

A *szociális kérdés* vonatkozásában említi a Dózsa vezette népi megmozdulást. Eszerint „a dölyfös és féktelen főurak a szegény, védtelen népet annyira zsarolták és sanyargatták, hogy végre [értelme: végül] Dózsa György vezérlete alatt a köznép az urak ellen fellázadt, amiből véres polgárháború keletkezett, mígnem Zápolya János a szegény felkelő népet legyőzte, vezérüket kegyetlen kínzások között kivégeztette.” (34. p.)

Direkten megfogalmazott erkölcsi tanulságok nincsenek a kötetben. Középponti értéke a királyhűség és a birodalom iránti elkötelezettség. A királyok bemutatásánál alig találunk negatívumot. Ha jót nem tud, vagy nem akar mondani róluk, inkább hallgat, nem jellemez. Kivétel ez alól talán csak II. András, Luxemburgi Zsigmond, némileg I. Lipót és II. József.

A *további katolikus szerzők*¹⁹² narratívája nagyon hasonló. Az alábbiakban csak a fontosabb eltérésekre hívom fel a figyelmet.

A *hun–avar–magyar toposzt* egyedül Schwicker János¹⁹³ haladja meg, amennyiben jelzi, hogy a kérdésben nincs teljes bizonyosság, de a nyelvtudomány bizonyítékai szerint a finn rokonság megalapozottnak tekinthető. Ő sorolja fel a legrészletesebben a magyarok előtt a Kárpát-medencében élt népeket, a pannonokat, a dákokat és a szlávokat is bemutatva. A hunok és avarok viszont az apró betűs, azaz a kötet tagolásában a polgári iskolák számára készült részbe kerülnek.

A *honfoglaló magyarok jellemzésére* is találunk példákat: ezek visszatérő eleme, hogy harcias, pogány nép voltak, de nem bálványimádók, tisztelték a hadurat, szent volt számukra a tűz, a föld, a víz, a levegő és a nap. Peregriny Elek ehhez még hozzáteszi, hogy papjaik a táltosok voltak.¹⁹⁴

¹⁹² Vargyas József munkáit, minthogy a katolikus és protestáns álláspont közötti átmenetet is tükrözik, a protestáns narratíva bemutatása után elemzem.

¹⁹³ Schwicker J[ános] H[enrik], 1875. – A kötet nép- és polgári iskolák számára készült, nagyobb betűkkel közli a népiskolai, apró betűvel a polgári iskolai feldolgozásra javasolt részeket.

¹⁹⁴ Például: Visontay János, 1871; Schwicker J[ános] H[enrik], 1875; a legrészletesebben: Peregriny Elek, 1862. 17–19. p.

Az *államalapítás* kapcsán Visontay János hozzáfűzi a Győrffy által vázolt képhez, hogy István király hozta létre a főispán, a nádor és az országbíró intézményét, Schwicker János pedig leszögezi: István tette le az alapját Magyarország polgári törvényeinek és intézményeinek, s hogy a társadalom az ő idején szabadokra, szolgákra, papságra, főnemességre, köznemességre és „vendégekre” oszlott. Szinte egyedüliként vallásinak álcázott hatalmi harcnak tekinti Koppány és Gyula lázadását. Míg a többi szerző inkább csak említi az Aranybullát, nála az alkotmány alapköve, amely tartalmazta az ellenállás jogát is.

A *Habsburg–magyar történelmi kapcsolat* megítélésében is akadnak különbségek. Visontay János IV. László és Habsburg Rudolf kapcsolatáról szólva leszögezi: „a magyar nemzetnek alkalma nyílt a fenséges Habsburg-család fényes jövőjének megalapításában közreműködni”.¹⁹⁵ Habsburg Albertről megjegyzi, hogy ő volt az első „a fenséges Habsburg-házból” királyaink közül. A további Habsburg-uralkodók esetében főleg a török elleni harcokat részletezi. Szép szavakkal méltatja Pázmány Pétert: Magyarország legdicsebb főpapja... hatalmas ékesszólása által a magyar főurakat nagyrészt visszavezette a kath. anyaszentegyházba. E bíboros érsek mint magyar író is tündökölt... a tudományok érdekében tett nagyszerű áldozatait a magyar egyetem, a bécsi papnövelde és tömérdek jótékony alapítvány maiglan hirdetik.”¹⁹⁶

A *reformáció* és annak magyarországi vonatkozásai tekintetében egészen más álláspontot foglal el Schwicker János: „A keresztény egyházba az évszázadok alatt több oly visszaélés csúszott be, melyek Krisztus tanát meghamisították. Nevezetesen a papság közt nagy erkölcstelenség, türelmetlenkedés és uralomvágy kezdett meggyökeresedni... Magyarországon is süllyedésnek indult az egyház; a püspökök leginkább világi ügyekkel foglalkoztak, a nemesség gyűlölte a papságot, ez nagyobbára tudatlan volt s az elnyomott népnél sem talált támaszt.” A vallási viszályok zavargásokhoz, háborúkhöz vezettek, ám ezekről ennél többet nem mond, inkább próbál pozitív tapasztalatot leszűrni: „Mindazonáltal Magyarországon és Erdélyben nyerték meg a protestánsok legkorábban vallásuk gyakorlatára a törvényes engedelmet.”¹⁹⁷ Pázmány érdemeit ő is méltatja.

¹⁹⁵ Visontay János, 1871. 30. p.

¹⁹⁶ Ugyanott, 63. p.

¹⁹⁷ Schwicker J[ános] H[enrik], 1875. 90–92. p.

Nála a történelem tárgyalása lényegében II. Józseffel befejeződik, ám itt is eltér a katolikusok többségétől. Igaz, szerinte is sok hibát követett el, mégis, értékelése szerint, „József nemes lelke jó emlékezetben él népeinél mind a mai napig”.¹⁹⁸ Ezt követően Széchenyiről közöl már csak egy olvasmányt. Tevékenységének mérlege: cselekvésre bátorított, de óvatosságra is intett, „sajnos, hogy jó tanácsa nem hallgattatott meg mindig”.¹⁹⁹

Nézzük ezután *a protestáns narratívákat!*

Talán magyarázatra szorul, hogy nem választottam precízen külön ezen belül az evangélikus és a református szerzőket, egyetlen mentségem, hogy nem találtam közöttük szignifikáns különbségeket. Nem tartom véletlennek, hogy az evangélikus Ballagi Károly és a református Nagy László 1878-ban közösen adtak ki egy történelemkönyvet, aminek törzsanyagát Ballagi Károly 1868-as, „Magyarország és Erdély története, kapcsolatban az egyetemes történelem legfőbb vonásaival” című munkája képezte, lényegét tekintve ez jelent meg később a két szerző neve alatt. Hogy nem az ő, tanterv által is ajánlott munkájukat választottam ki alapelemzésre, annak leginkább praktikus okai vannak. Szerkezetileg nagyon eltér a többi munkától, amennyiben külön tárgyalja Magyarország történetét, majd „Erdélyország” történetét, s így nehezítette volna az összehasonlítást.

A fentiek miatt részletesebb elemzésre az evangélikus *Orbán József* sárospataki akadémiai tanár „Magyarország története népiskolák számára” című munkáját választottam. Első kiadása dátumát nem sikerült megállapítanom, de 6. kiadása még a kiegyezés előtt, 1864-ben jelent meg. „Az előbbi rendszer nyomán” átdolgozott 10. és 12. kiadásokból dolgoztam.²⁰⁰ Úgy vélem, ebben a narrációban a hagyományos protestáns szemlélet korkövetelményekhez igazításának terméke érhető tetten. A további protestáns szerzők esetében, eltérve a korábbi elemzési rendszertől, a sok ismétlődés elkerülése érdekében, a tipikus eltéréseket zárójelben közlöm.

Ez a munka csak a *magyar történelemmel* foglalkozik, s egyértelműen királyok szerinti tagolásban. A *magyarok eredete* kérdésében ugyanaz a

¹⁹⁸ „József nagyszerű, de alkotmányellenes újításairól” beszél Peregriny Elek 1862-ben, lényegében hasonlóan vélekedik Kuttner Sándor 1875-ben. Másutt már általában a negatívumok kapnak hangsúlyt.

¹⁹⁹ Schwicker J[ános] H[enrik], 1875. 110., 113. p.

²⁰⁰ Orbán József, 1870; Orbán József, 1876. – Az 1870-es kiadás oldalszámaira hivatkozom.

megközelítés, mint a katolikus szerzők többségénél, a hun–avar–magyar azonosság-rokonság köszön vissza. Ami változás a katolikus narratívákhoz képest, az *Attila* bemutatása. A hun fejedelem itt már nem csak nagy hadvezér, sikeres hódító, hanem egyúttal bölcs és igazságos uralkodó is volt: „A törvényt és az igazságot szigorúan kiszolgáltatta gazdagnak, szegénynek egyaránt, de alattvalóival s hódított népeivel kegyelmesen bánt. Az érdemet méltólag jutalmazta, de a kevély és aljas hízelgő fejével játszott előtte. Szerette, ha ellenségei lábainál térdeltek, de hogy vad, vérszomjas, mértékletlen lett volna, vagy hogy magát Isten ostorának nevezette volna, mindezek csak gyáva ellenségeinek későbbi költeményei, kik nem bírván a hatalmas hősön bosszút állani, rágalomban éltek ki ellene bosszújukat.” (8–9. p.)

A *vérszerződésre* ebben a narrációban már a honfoglalás után, a pusztaszeri országgyűlésen került sor, még hozzá nem Árpád fejedelem és a vezérek, hanem Árpád fejedelem és a *nemzet* között. Ennek megfelelően az anonymusi pontok kissé átfogalmazódnak, a nemzet és a fejedelem közötti kötelezettségvállalásokká lényegülnek át. A *honfoglalás* egyértelműen harci siker: Árpád legyőzött mindenkit, aki az útjába állt. A *kalandozások* magyarázatánál új szempontként és indokként megjelenik, hogy azok „a németek” provokációjának következményei, akik a kiskorú Zolta fejedelemsége idején úgy látták, könnyen legyőzhetik a magyarokat, elfoglalhatják országukat.

Kiemeli az *államalapítás* kapcsán Géza fejedelem érdemeit az erkölcsök szelídítésében, a kereszténység elterjesztésében. Szent István csak a „legnagyobb fejedelmek” egyike minősítést kapja, bár méltatja vallásosságát, kegyességét, bölcsességét. A merényletet ellene gonosz környezete szervezte. Egyetlenként a korpuszban, negatívát is mond róla, sőt versikébe is foglalja.

„Csak egy hiba nyomja emlékét örökre,
Hogy nagyon hallgatott az idegenekre,
S elfeledte őket a köz érdekében
Egyé olvasztani nyelvben, érzeményben,
Mert édes hazánkra mai nap már átok,
Hogy több nyelvű nemzet lakja az országot.”²⁰¹

²⁰¹ Orbán József, 1870. 21. p. – az 1876-os kiadásban ez már elmaradt!

A további uralkodók esetében ő is megkülönbözteti a „jó” és a „rossz” királyokat, de kicsit árnyaltabb, megfogalmazásaiban néha kemény. határozottabban ítéli el a rossz királyokat, mert, mint II. András kapcsán megfogalmazza:

*„Átok a rossz király a hazán, nemzetén,
Kezében a jó is rossz gyümölcsöt terem.” (39. p.)*

A „jó” királyok esetében sem elnéző. Károly Róbert például „rendszerető, okos és munkás fejedelem volt”, fejlesztette a gazdaságot, jó pénzt veretett, s főleg nagy érdeme, egyenesen „legnagyobb érdeme, hogy az istenítéletet eltörlötte”. Érdemeit mégis nagyon elhomályosítja az a kegyetlenség, amellyel Zách Felicián családját kiirtotta: „Méltán nevezik tehát Károlyt kegyetlennek, mert nincs nagyobb igazságtalanság, mint egy ember bűneért az ártatlanokat büntetni.” (50. p.) Zsigmond esetében könnyelműsége, pazarlása, önkényessége mellett megjelenik, hogy „adott szava ellenére a tudós Husz Jánost” engedte megégettetni, az országra hozva a huszita támadásokat. Még a magyarok „legkedvesebb” királyával sem kíméletes, megírja, hogy hatalma megszilárdítása érdekében „nagybátyját Világoson fogságba tette”, igaz, később megbánta e csúnya tettét.

Az államiság szempontjából nem tulajdonít különösebb jelentőséget az Aranybullának, annak értelme csupán annyi volt, hogy orvosolta volna az ország sérelmeit, megerősítette a nemesség régi jogait, de nem volt erő a végrehajtására.

A *török elleni harcok* kapcsán Hunyadi János, „a világ legnagyobb hőseinek egyike” mellett Kőszeg, Temesvár, Drégely, Eger, Szigetvár védőiről és Buda felszabadítóiról emlékezik meg.

A Habsburg–magyar kapcsolatok genezisénél megemlíti, hogy IV. László megsegítette a nehéz helyzetben levő Habsburg Rudolfot, de gyorsan hozzáfűzi, hogy ebből „semmi haszon nem hárult az országra”. (46. p.)

A Mohács után megválasztott két király között nem kíván igazságot tenni: „E két versenytárs közt a sokat szenvedett ország ismét pártokra szakadt. Nem elég volt még, hogy a török dúlt, öldökölt, s ezrenként hurcolta el a haza fiait, a versengő felek egymás vérébe márták kezeiket, sőt hogy a keserű pohár csordultig teljék, a hazára hozták a német hadakat is, kik aztán amit még a török meghagyott,

azt elrabolták, felégették, elpusztították.” (79. p.) Igaz, Szapolyai megsegítésére jöttek be a török hadak, de a német hadak pusztítása sem volt kevésbé borzasztó!

A továbbiakban mind az uralkodók, mind a történeti problémák tárgyalásánál fontos mércévé válik *a protestantizmushoz való viszony*. Miksa „szabad szellemű, művelt ember és türelmes fejedelem volt”, aki „vallásáért senkit nem üldözött”. Rudolf alatt viszont felhalmozódtak a „hit- és alkotmány sérelmek”. A nemzet szabadsága és az üldözött vallás védelmében fogott fegyvert Bocskai. II. Mátyás alatt protestáns nádorai lettek az országnak, de amit ők felépítettek, „azt lerontotta híres jezsuita Pázmán (sic!) Péter esztergomi érsek, ki ügyessége, ékes szónoklata s szép magyar nyelven írt könyvei által számos családot visszatérített a katolikus hitre”. (89–90. p.) II. Ferdinánd erős akarátú, de vallási tekintetben igen türelmetlen uralkodó volt: „Szűz Mária képe előtt fogadta fel, hogy ameddig keze érni fog, a protestáns vallást kiirtja.” (90. p.) De Isten nem engedte e szörnyű tettet, támasztott ismét „egy védangyalt a protestánsoknak, a vitéz és vallásos buzgalmú Bethlen Gábor erdélyi fejedelemben, ki üldözött hitfelei mellett” nagy sikerrel harcolt. A szelíd természetű és művelt III. Ferdinánd a vallási türelmetlenséget „örökölte” apjától. A protestánsok védelmében volt kénytelen fegyvert fogni I. Rákóczi György.

A tanulság összefoglalva:

„A vallásüldözés leggonoszabb vétek,

Feldúlja a hazát s családi jólétet,

Az ellenséget is szeressük, ezt tartja

A keresztyén vallás szent parancsolatja.” (88. p.)

A vasvári béke ellen, a haza szabadságáért szervezkedő főurak összeesküvésének leleplezése ürügyet adott I. Lipótnak és minisztereinek az alkotmány felrúgására, s egyúttal a protestánsok újabb vad üldözésére. 400 protestáns lelkészt fosztottak meg hivatalától, 41-et gályarabságra hurcoltak. I. Lipót ezzel együtt nagyon ellentmondásos uralkodó, mert a sok rossz mellett „alatta szűnt meg a török uralom Magyarországon” – igaz, nagy árat kért érte. A nemzet elvesztette a szabad királyválasztás jogát. Önkénye és elnyomása ellen volt kénytelen fegyvert fogni II. Rákóczi Ferenc.

A magyaroknak hálás Mária Terézia sok jót tett, emelte a műveltséget és a gazdaságot, javított a jobbágyok helyzetén is, de mindennek mégis kevés haszna lett a hazára nézve, mert „legnagyobb fiai” e korban elnémetesedtek. II. Józsefben a „ritka lelki tehetség sok jóakarattal s nemes szívvel” párosult. Sok jeles tettet vitt véghez: türelmi rendeletet adott ki a még mindig üldözött protestánsok védelmében, a „fölösleges zárdákat” feloszlatta, s Orbán szerint megengedte a jobbágyoknak a szabad költözést is, eltörölte a céheket stb. Nagy „tévedése” volt viszont, hogy hazánkat alkotmányától meg akarta fosztani, s hogy hivatalos nyelvvé tette a németet. Ennek is volt azonban pozitív hozadéka: „Egyébiránt Józsefnek ezen alkotmányellenes intézkedései nagy hasznára voltak az országnak, amennyiben felrázták a nemzetet tétlen álmából... Isten úgy intézi a nemzetek sorsát, hogy gyakran a legnagyobb csapás a legnagyobb áldást hozza létre!” – véli Orbán. (103. p.)

A felébredés I. Ferenc alatt, a napóleoni háborúk után következett be. A háború idején a magyarok mindvégig kitartottak uralkodójuk mellett, Napóleon csábító ígéreteinek is ellenállva. A hosszú béke idején azonban olyannyira feléledt a nemzetben a haladás vágya, hogy már semmiféle (nem részletezett) akadály nem állhatott ennek útjába. Az eredmények V. Ferdinánd alatt értek be, az 1848-as törvények elfogadásával, Deák, Kossuth, Batthyány és Teleki László küzdelmeinek köszönhetően. Nem mulasztja el megemlíteni, hogy „minden vallás egyenlővé tétetett”. A szabadságharc önvédelmi harc volt, melyre a magyarok az ellenük támadó „idegen nyelvű népek” miatt kényszerültek. A lemondott V. Ferdinánd helyébe lépő Ferenc József azután „egy tollvonással” eltörölte az alkotmányt, így nyílt háború tört ki nemzet és uralkodó között. A magyar honvédek hősiiesen harcoltak, s a nemzet kimondta függetlenségét: Kossuth Lajos kormányzó lett. Szorongatott helyzetében az uralkodó orosz segítséget kért, s ezzel a túlerővel szemben már nem volt elég a hősi elszántság. Magyarország alkotmányát elvesztette, beolvasztották a birodalomba. Mára azonban vége a megpróbáltatásoknak, ma ismét magyar kormány vezeti az országot, s nemzeti életünknek egy új korszaka nyílt meg. Ferenc József megkoronázását meg sem említi, s nem az uralkodónak, csak az Istennek ad hálát a dolgok kedvező kimeneteléért.

A *nemzetiségi kérdés* egyáltalán nincs említve, megjegyzem, a többi kötetben sem, a *szociális problematika*, Dózsa felkelése pedig nagyon elítélően. Százezernyi „csőcselék nép szállt táborba, parasztok, szolgák, csavargók, gonosztevők”, s mert uraik vissza akarták őket tartani, dühükben ellenük fordultak. Végül Szapolyai szétverte „a csőcselék hadat”, s Dózsát szörnyű kínok között kivégeztette. „Jó keresztény ember megborzad az ily iszonyú kegyetlenségen” – teszi azonban hozzá. (72. p.)

A *további református szerzők* (Kállay István, Békési Péter, Jókai Mór, Ballagi Károly és Nagy László, Kiss Áron) narratívái nemigen térnek el ettől. Az egyik pont, ahol eltérnek, az *alkotmányosság* kérdése. Kállay szerint az alkotmány alapját a pusztaszeri országgyűlés rakta le, Szent István pedig lényegében nyugati mintára berendezett királyi udvart teremtett. Jókai és Kiss Áron már egyértelműen leszögeznek, hogy Szent István idején lett az ország alkotmányos királysággá. Mindegyikük említi azt is, hogy István Vazult szerette volna fia halála után örökösének jelölni, de Kállay és Békési szerint István Gizella nevű nővére, Jókai szerint Gizella királyné mesterkedései miatt hiúsult meg ez a terv. Kiss Áron 1906-ban már csak „pártosokról” beszél. Az Aranybulla ellenállási záradékát Kállay pozitívan, Kiss Áron fenntartásokkal kommentálja, mondván, „sok visszaélésre” adott okot.

A középkori Magyarország *területgyarapodásait*, nevezetesen Nagy Lajos hódításait is eltérően ítélik meg. Egyrészt a nemzeti büszkeség hangján, mint Kállay Istvánnál:

*„Adja Isten a magyarnak, mint a nagy király alatt
Három tengerpart virányi vessenek határfalat!”*

Vagy éppen Jókai Mórnál:

*„Lajos koronánkhoz csatolt tíz országot,
Moldovát, Szerbiát és a Bolgárságot.*

Lengyelország önként jött Lithvaniával.

Oláhország hódolt; – elbánt Boszniával.

Vissza lett szerevezve Horvát, Tót, Dalmáthon.

S boldog és szabad volt a magyar nép otthon.”

Másutt, például Kiss Áronnál inkább ennek terhei a dominánsak: „a sok ország bírása sok teherrel járt s gyakran miattuk a magyar nemzet vallotta a kárt”.²⁰²

Vitatott a *mohácsi csatavesztés*, a kettős királyválasztás és *Szapolyai megítélése* is. Kállay szerint Tomori Pált terheli a felelősség Mohácsért, mert Szapolyai üzenete ellenére nem várta be ez utóbbi hadait, Jókainál viszont Szapolyai a hibás, engedte a sereget Mohácsnál a vesztébe rohanni, nem sietett a segítségére. Igaz, ismeri el Jókai, először Szapolyait koronázták királlyá, de nem tekinthetünk el attól, hogy Ferdinánd anyai ágon az Árpád-házból származik. A trónviszályokért mindkettejüket hibáztatja a többi szerző.

Részletesebben beszél a *reformációról*, főleg annak kulturális hasznáról Ballagi Károly és Nagy László: „A Krisztus által alapított szent vallásba sok hiba csúszott be, melyeket időről időre jeles emberek kiigazítani igyekeztek. legsikeresebben tette ezt Luther Márton... A reformáció igen jótékony hatású volt. Mindenféle iskolák keletkeztek, a felvilágosodás elterjedt és a rabszolgaság eltűnt. A reformáció ellenei pusztító háborúkat is idéztek ugyan elő, mint például a német pórlázadást, a 30 éves háborút: de az isteni gondviselés jeles férfiakat támasztott védelmére, például Gusztáv Adolfot, Bethlen Gábort stb., kik a vallásszabadságot hitsorsosaik számára kivívták, fenntartották.”²⁰³

Jókainál egyedül olvashatunk a Martinovics-féle összeszövésről is. „Idebenn, Magyarországon, a francia szabadság eszméitől elragadtatva, Martinovics és társai a nép felszabadítására titkos társulatot alapítottak, mely azonban elárultatván, a társulat öt vezére halálra ítéltetett, tizenegyen pedig várfozságra vitettek, s ezzel a szabadelvű irány elnyomatott.”²⁰⁴

A *szabadságharc* kudarcánál az európai nagyhatalmi politikát is említi Jókai, s ugyanő ad magyarázatot a megtorlás, az önkényuralom visszafogott megjelenítésére: „Az erre következett Haynau korszak szomorú eseményeire a magyar nemzet 1867-iki országgyűlésén ünnepélyesen »fátyolt vetett«. Ugyanez fátyol takargatja a Bach korszak és a Schmerling éveinek elfeledtetésre méltó

²⁰² Kállay István, 1877. 35. p., Jókai Mór, 1884. 29. p.; Kiss Áron, 1906. 35. p.

²⁰³ Ballagi Károly – Nagy László, 1878. 90–91. p.

²⁰⁴ Jókai Mór, 1884. 70. p.

keserű próbatételeit.”²⁰⁵ A kegyetlen kivégzésekről, a száműzöttek és emigránsok nehéz sorsáról, a bebörtönzésekről viszont már nyíltan beszél Kiss Áron 1906-ban.

A *kiegyezés* is némileg részletesebb mindenütt, mint Orbán Józsefnél volt. Többen említik, hogy a külpolitikai kudarcok kezdték „jobb belátásra” bírni az uralkodót (Kállay, Békési Péter, Kiss Áron). S mindenütt szerepel Ferenc József megkoronázása is, de csak tényként, nem kíséri sehol „a nemzet üdvivalgása”. Az azóta eltelt időben pedig felvirágzott az ország, az ipar, a kereskedelem, a művészet, a tudomány fejlődött.

A szociális kérdés, a jobbágyság helyzetének megítélése, Dózsa felkelése mindenütt negatív. Orbánhoz hasonlóan „csócselékről” beszél Ballagi Károly és Nagy László is, de azért hozzáfűznek a jobbágyság büntetésének megítéléséhez egy lábjegyzetet is: „A jobbágy idővel rabszolgai állapotra jutott; de ez mind megváltozott, miután a nagylelkű magyar nemesség 1848-ban ingyen szabadította fel a jobbágyokat s most már a paraszt vagy földműves is szerzhet földbirtokot és ha esze s tudománya van, a legfőbb hivatalokra is feljuthat.”²⁰⁶ Nagyobb súllyal említik mások (Kállay, Jókai, Kiss Áron) a jobbágyok elnyomását, a hatalmaskodó főurak bűneit. A konklúziót Kiss Áron vonja le: „A nép hibás volt, hogy rossz sorsát bosszúállás által akarta jóvátenni, de Szapolyai és az urak kegyetlensége is büntetésre való méltó.”²⁰⁷

Szembetűnő jellegzetessége valamennyi protestáns munkának, hogy nagyon direkt módon fogalmazzák meg az erkölcsi tanulságokat. A már idézett példákhoz lássunk még néhányat! A görög történelemnél hívja fel olvasói figyelmét Ballagi Károly és Nagy László a súlyos hibákra: „De utoljára a görögökből is kihalt a honszeretet. A régi egyszerűség és jó erkölcs elenyészett. Kiki csak önhasznát kereste, a mulatságot és élvezetet hajhászta, nem emlékezve egy görög bölcs szavára, hogy az egyes embereknek csak akkor van jólétük, ha a közjó virágzik.” A rómaiak azért lehettek a világ urai, mert a köztársaság véget vetett a belső viszályoknak, a nemesség jogokban részesítette a népet. A bűnök, a fényűzés, a pazarlás, a keresztények üldözése vezetett bukásához: „Ily erkölcsi

²⁰⁵ Ugyanott, 76. p.

²⁰⁶ Ballagi Károly – Nagy László, 1878. 59. p.

²⁰⁷ Kiss Áron, 1906. 44. p.

megbomlás a birodalom felbomlását és végveszedelmét okozta. E felbomlást sietette az, hogy egy császárijok, N.-Konstantin, ki élete vége felé keresztyénné lett és Rómából Konstantinápolyba tette át uralkodói székét, a birodalmat fiai közt osztotta fel. Ezek egymással mindig dühös háborút folytattak, míg végre is a birodalom végképpen két részre szakadt.”²⁰⁸

A haza iránti kötelezettségek mellett a személyes, emberi kapcsolatokban fontos értékekre is figyelmeztetnek: „A szőszegés nagy bűn, sok bajt hoz fejedre,/ Tanítja szomorú példájában Endre”; „A rossz tanácsadó és hízelgő barát/ Mindig jégre vezet, ha hallgatod szavát;/ Ne hallgass hát az ily ember tanácsára/ Késő megbánásnak bánkódás az ára”; „A gonosz tetteket Isten megítéli,/ A bűnt a büntetés mindenkor eléri.”

De mindenekfelett álló tanítások:

*„Mert a vallás és törvény azon két őrszellem,
Mely védi a hazát az enyészet ellen.”*

továbbá:

*„Az olyan országot elveszti az Isten,
Melynek fiai közt egyetértés nincsen.”²⁰⁹*

A katolikus és protestáns narratíva közeledése

A továbbiakban egy olyan katolikus szerző, Vargyas Endre munkáit mutatom be, aki nagy rugalmassággal már a nyolcvanas években igyekezett valamiféle konszenzust teremteni a katolikus és protestáns narratíva között. Úgy tűnik, a kortársi megítélés szerint sikerrel, mert legalább egyik történelemkönyvéről, a „Magyarok története és a világtörténelem nevezetesebb eseményei” címűről tudjuk, hogy használták budapesti községi iskolák, továbbá katolikus, evangélikus és református iskolák is.²¹⁰

A „Magyarok története. Tekintettel a művelődés fejlődésére” című, 1877-ben megjelent könyve volt esetében az alapmunka, amelynek 1879-től már

²⁰⁸ Ballagi Károly – Nagy László, 1878. 12., 14. p.

²⁰⁹ Orbán József, 1870. 25., 29., 53., 21., 6. p.

²¹⁰ V. ö.: Vargyas Endre, 1890/A. Előszó.

világtörténelmi eseményekkel kiegészített változatát is forgalmazták. Ennek kilencedik, javított kiadása az elemi népiskolák V. és VI. osztálya számára 1890-ben jelent meg. Ugyanez életrajzi és korszaki képekben a több tanítóval bíró falusi népiskolák V. és VI. évfolyamai számára második kiadásban ugyancsak 1890-ben. Az „Elemi népiskolai tankönyvek” sorozatban 1882-ben napvilágot látott „Magyarok története korszaki képekben” 1910-ig tíz kiadást ért meg. Az új népiskolai tantervet követően, annak instrukciói szellemében átdolgozott, „A magyarok története az elemi népiskolák V. és VI. osztályai számára” 1906-ban került forgalomba. Vargyas tankönyvei Szinnyei József adatai szerint összesen 154 kiadásban és 242 változatban összesen több mint hárommillió példányban terjedtek el az ország különböző iskoláiban.

Vargyas Endre, mint említettem, rugalmasabb, több esetben átfogalmazza, újrafogalmazza saját korábbi értékeléseit. A vizsgált négy kötetből a két 1890-es foglalkozik világtörténelmi eseményekkel is, az 1882-es és az 1906-os nem. A két 1890-es között tartalmilag lényegében annyi a különbség, hogy az egyik általában a népiskolák számára készült, a másik viszont falusi népiskolák számára, ezért valamivel rövidebb.²¹¹ Az 1906-os kötetben kiemelt figyelmet fordít a kulturális eredmények bemutatására is.

Az *egyetemes történelmet* minden eddig ismertett kötetnél bővebben tárgyalja. Az V. osztályban „életrajzi jellemképek olvashatók a világtörténelem nagy alakjairól. A VI. osztályos anyag világtörténelmi vonatkozásai az emberiség eredetének bibliai magyarázatával kezdődnek, majd az ókori népekkel folytatódnak. A továbbiakban a magyar történelmi korszakok végére beiktatott világtörténelmi összefoglalókat találunk. A tematika bővebb, az angol és francia történelem eseményei is szerepelnek. Különösen érdekes, hogy a világtörténelem 17–19. századi eseményeivel is viszonylag részletesen foglalkozik: a harmincéves háborúval, Gusztáv Adolf és XII. Károly svéd királyokkal, Nagy Péter orosz cárral, szerepel Nagy Frigyes porosz király, Lengyelország felosztása, Washington és Franklin, a francia forradalom, Bonaparte Napóleon. A legújabb világesemények között pedig Olaszország létrejötte, a porosz–osztrák, a francia–

²¹¹ Vargyas Endre, 1890/A; Vargyas Endre, 1890/B.

porosz háború és a Német Császárság megszületése; a berlini kongresszussal zárul ez a rész. A „találmányok” sorában sem csupán a mindenütt jellemző könyvnyomtatás, puskapor, iránytű szerepel, említ újabbakat is: Torricelli, James Watt, Fulton, Stevenson, Daguerre találmányait.

Magyarország *legrégebb lakói* sorában kezdetben csak a rómaiakról, a hunokról és az avarokról tesz említést, 1906-ban már a kelták, a dákok, a németek és a szlávok is szerepelnek. (A katolikus szerzők közül Schwicker Jánosnál találkozunk hasonló bőségben az itt talált más népekkel.) *Attila* megítélése esetében közeledik a református narrációhoz, amennyiben szükségesnek tartja megemlíteni, hogy nem csupán nagy és pusztító hadvezér volt, hanem egyben bölcs és igazságos, szelíd, szerény, az alattvalókkal igazságos fejedelem is.

A *magyarság eredéről* 1906 előtti könyveiben a hun–magyar–avar rokonság és a háromszori honfoglalás nézetét képviseli, az 1906-os kiadásban viszont már a *finnugor* népcsaládhoz tartozás mellett érvel. Röviden jellemzi is a honfoglaló magyarságot: a korábbi kötetekben a már jól ismert toposz köszön vissza: pogányok voltak, de nem bálványimádók, az 1906-os változatban ez kiegészül az ősi magyar erények, a vitézség, szövetségesi hűség, eskü és adott szó megtartása, bajnoki becsület, vendégszeretet méltatásával. Igaz, becsülettel hozzáteszi: „voltak a nemzetnek hibái is, melyek azonban az akkori nyers élet viszonyainak voltak kifolyásai”.²¹² A hibákat, ellentétben az erényekkel, nem részletezi. Revideálja véleményét abban a kérdésben is, mióta tekinthető *nemzetnek* a magyarság. Az 1881-es kiadásban még a pusztaszeri országgyűléshez köti a nemzet megalakulását, az 1906-osban korábbra teszi, a vérszerződéshez kapcsolja, de kitart amellett, hogy az a fejedelem és a vezérek közötti kötelezettségvállalás volt. A *kalandozások* kapcsán azok pusztító, kárt okozó jellegét emeli ki, de itt is finomít és változtat. Kezdetben, egyfajta mentségként, az okok között felsorolja, hogy Zolta idején, minthogy fejedelemmé választása idején még kiskorú volt, a németek úgy vélték, könnyen elfoglalhatják az országot, mintegy provokálták a magyarokat, az 1906-os változatból ez kimarad, ebben a kalandozások okaként a határok kiterjesztésének célját jelöli meg.

²¹² Vargyas Endre, 1906. 65. p.

Az *államalapítás* előzményei nála is Gézához nyúlnak vissza, a honalapító azonban Szent István, az igazi vallásosság, kegyesség, kormányzói bölcsesség vezérelte apostoli király. Az 1906-os kiadás annyival tér el a korábbiaktól, hogy abban a kereszténység terjesztésében szerzett érdemei, szigorú törvényei mellett szerepel az is, hogy létrehozta a legfőbb országos tisztségeket, a nádorispán, az országbíró és a tárnokmester intézményével, illetve, hogy elrendelte a tized fizetését, továbbá emelte a műveltséget. Koppány és Gyula legyőzése minden variációban szerepel, lázadásukat egyértelműen vallási eredetűként interpretálva. Koppány haláláról szemérmesen annyit mond, hogy „a harcmezőn maradt”, az István ellen elkövetett merényletről pedig annyit, hogy „gonosz környezete” állt a háttérben. Vazul megvakíttatását nem említi, mint ahogy azt sem, rendelkezett-e a trónutódlás kérdésében.

A *nemzeti függetlenség védelme* témakörben említi a német császársággal folytatott küzdelmeket, amelyek Orseoló Péter trónharcaival kezdődtek, azzal, hogy hűbérként ajánlotta fel az országot a német császárnak, illetve a görög császárság beavatkozási kísérletei elleni harcokat. Az egyes királyok megítélésénél erőteljesebb a kritikai hang, s gyakran találkozunk közvetlen megfogalmazott erkölcsi tanulságokkal is, ami inkább a protestáns szerzőkre emlékeztet. Orseoló Péter kapcsán írja: megvakítják „örök tanúságául annak, hogy amely fejedelem a nemzet jogait nem tiszteli, előbb-utóbb meglakol bűneiért”, (1906, 12. p.) Kun László kapcsán pedig: „László élete szomorú tanúsága annak, hogy mire viszi az embert a rossz nevelés és a rossz társaság.”²¹³ (25. p.)

A *török elleni harcok* egyértelműen kiemelt hősről, Hunyadi Jánosról az 1906-os kiadásban megjegyzi, hogy egyszerű „oláh” családból származott, s ugyanitt nagyon részletesen ismerteti sikeres és sikertelen hadjáratait, csatáit. A mohácsi csatavesztésért, ugyancsak a protestáns szerzőkhöz hasonlóan, Tomori Pált hibáztatja, amiért nem várta be Szapolyai segédhadait, egyúttal részletesen ismerteti az elszenvedett veszteségeket: 7 főpap, 15 zászlósúr, 500 főnemes, 20.000 közvitéz vesztette életét, s persze a király. A kettős királyválasztás okozta helyzet megítélésénél is elnézőbb Szapolyaival az 1906-os változatban, mint általában a katolikus szerzők: az V. osztályos tananyagban nem is említi, hogy

²¹³ Ugyanott, 12., 25. p.

János király a törököt hívta segítségül, de a VI. osztályosban már igen, hozzáfűzve: „Ennyire viheti az embert a nagyravagyás!” (72. p.)

Ugyancsak az 1906-os változatban, címében is figyelmet érdemlő („Nemzeti fölkelések az alkotmány és a vallásszabadság védelmére”) külön fejezetet szentel a Habsburg-ellenes megmozdulásoknak. Előzményként röviden, tényszerűen szól a reformációról: Luther és Kálvin összeütközésbe kerültek a katolikus egyház hitelveivel, attól elszakadtak s új egyházakat alapítottak, vallási dolgokban csak egy tekintélyt ismertek el, a Bibliát, illetve arról, hogy a protestantizmus már Mohács előtt kezdett terjedni Magyarországon, Miksa, Rudolf és II. Mátyás alatt pedig nagyon megerősödött. A magyar alkotmányt és a szabad vallásgyakorlatot ért sérelmek vezettek a belviszályokhoz, ezek ellen fogott fegyvert Bocskai, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György.

Megpróbál kiegyensúlyozott lenni a vallási küzdelmek két nagy ellenfele, Bethlen Gábor és Pázmány Péter bemutatásában. „Pázmány Péter és Bethlen Gábor, kik kortársak voltak, a magyar történelemnek legkiválóbb férfiai közé tartoznak. A *protestáns* Bethlen egyike volt Erdély legnagyobb fejedelmeinek. Erdélyt a virágzás magas fokára emelte és Magyarország alkotmányát is biztosítá. Eszes ember és ügyes hadvezér volt. A tudományokat kedvelte és saját vallása ügyében sokat fáradott; iskolákra sokat költött; igazságos, takarékos és a munkában fáradhatatlan volt. Azonban tevékenységének minden irányban legnagyobb ellensúlyozója *Pázmány Péter*, esztergomi érsek volt, aki, ha föl nem lép a cselekvés terére, a katolikus egyház ügye vajmi nehezen emelkedett volna túlsúlyra. Pázmányban a magyar katolikus egyház méltán tiszteli helyreállítóját.” (81. p.)

A török kiűzésért nagy árat kellett fizetni, le kellett mondani az ellenállási és a szabad királyválasztási jogról, s ettől kezdve a királyok, I. Lipót és I. József, folyamatosan nyirbálták a nemzet jogait. A nemzetet ért sérelmek és a vasvári béke miatti elégedetlenség mozgatta a Wesselényi-féle összeesküvés résztvevőit, a nem szűnő törvénytelenések ellen fogott fegyvert II. Rákóczi Ferenc.

Jókaihoz hasonlóan megemlékezik a Martinovics-féle összeesküvésről is: „Magyarországon is voltak némelyek, kik a francia elvek nyomán jogegyenlőséget, polgári és szellemi szabadságot óhajtottak, szabad alkotmánnyal,

hogy elveiket valósíthassák, egy társaságot alakítottak, amelynek feje, vezére, Martinovics Ignác volt, aki Ferenc-rendi szerzetesből tanár s később apát lett... A titkos társulatot azonban a rendőrség felfedezte s az összeesküvők főbjeit a budai Vérmezőn lefejezték.”²¹⁴

Az *ország modernizációjáért* vívott harcok kérdésében a katolikus szerzőkhöz képest nagyobb szerepet tulajdonít Kossuthnak: a reformok élharcosai: Széchenyi, Deák, Kossuth és József nádor, rossz szelleme pedig Metternich voltak. Kossuth életének főbb mozzanatait is elbeszéli az 1906-os változatban, de tapintatosan hallgat bebörtönzéséről. A nagy áttörést az 1847–1848-as országgyűlés hozta, s ebben is Kossuthnak volt nagy szerepe. A király örömmel megadta szeretett nemzete követeléseit, szentesítette a törvényeket, amelyekben érvényesült a szabadság, egyenlőség, testvériség elve, megvalósult a közös teherviselés, a vallási egyenjogúság, a népképviselő, megtörtént Erdély és Magyarország egyesítése, s az egyesült országot immár felelős kormány igazgatta. Az 1906-os kiadásban említi, hogy az eredmények elérésében szerepe volt a második francia és a bécsi forradalomnak is. Ezek hatására „Március 15-én a pesti ifjúság is tüntetést rendezett a szabadság mellett” (94. p.) s az események izzó hatása alatt nevezte ki a király a felelős minisztériumot és szentesítette az áprilisi törvényeket.

A szabadságharcban, amelynek kiváltói a nemzet ellenségei, a bécsi udvari környezet és az általuk fellázított nemzetiségek voltak, sok fényes siker született. Ez jórészt Kossuth lelkesítésének és a kiváló hadvezérek: Görgei, Klapka, Perczel, Bem tehetségének, odaadásának köszönhető. Mind a katolikus, mind a protestáns narratívát meghaladóan szót ejt a véres megtorlásról is, de csak röviden. A kiegyezés Deák bölcsességének, az uralkodó belátásának és a birodalom romló külpolitikai helyzetének együttes eredménye.

Végül visszatér a katolikus narratívához, miszerint a nemzet határtalan öröme Ferenc József 1868-ban megkoronáztatta magát. „Ettől az időtől fogva eltűnt a régi bizalmatlanság király és nemzet között s szebb, boldogabb idők reményében ringatódzott a nemzet... A magyar nemzet ugyancsak I. Ferenc József és még Erzsébet királyné idejében ünnepelte meg 1896. évben a

²¹⁴ Vargyas Endre, 1890/A. 78. p.

honfoglalás 1000. esztendejét. Hogy a magyar, mint nemzet, a további századok viharait is túlélhesse, arra van szükség, hogy a nemzet és király egyetértsenek, s közös erővel törekedjenek a nemzeti jólét gyarapítására. Az alkotmányos jog védelme alatt így lesz künn hatalmas, benn virágzó és boldog az ország.”²¹⁵

A *nemzetiségi problematika* az 1906-os kötetben kap némi szereplési teret, ebben már a befogadó nemzet toposz tör utat: „A magyar nemzet kebelébe fogadta a bevándorlókat, akik szokásaikat s nyelvüket, ha megtartották is, a magyarokkal egységes nemzetet alkottak.” (67. p.)

A *társadalmi feszültségek* mércéjének tekintett Dózsa-féle parasztháború kérdésében az alaphangot az 1882-es kiadás adta meg: Dózsa a felbujtogatott parasztsereggel iszonyú pusztítást végzett, igaz, a főurak önkényeskedése okot is adott erre. De végeredményként a nép sorsa még rosszabb lett, elveszítette a szabad költözés jogát. Az 1890-es kiadásban bővebben foglalkozik a kérdéssel, s itt kialakított felfogása már nem változik. Dózsa egyszerű, székely születésű, derék katona volt, akit a török elleni kereszties hadak élére neveztek ki. A pónép tömegesen tódult, „sok kasza-kapakerülő csócselék csődült így össze, akik ahelyett, hogy a törökök ellen mentek volna, földesuraikra rohantak, mivel azok velük azelőtt rosszul bántak, avagy mert nem akarták őket elereszteni, nehogy földjeik műveletlenül maradjanak... Csakhogy »amennyit a kerék föl, annyit alá«. Szapolyai János és Báthori Istvánnak sikerült ezt a gyülelést népet szétrobbantani. Dózsát elfogták s eljött a számadás bosszuló napja. Mivel rövidlátó elkapatottságában király akart lenni, izzó vastrónra ültették; fejére tüzesített vaskoronát nyomtak s kezébe izzó vaspálcát adtak, testét pedig fogókkal csipdesték s azután ráeresztették kiéhezett cinkostársait, akik rettenetes étvággal falták a reájuk iszonyú kínok között nevető »kuruckirályt«. Iszonyúan kegyetlen volt a föld népe, de uraik sem voltak különbek.” Sajnos a bűnökért ártatlanok is szenvedtek: „A pórokat ezután terhes rabszolgaság alá vetették. A robotot és a dézsmát megszaportították, a jobbágnak egyik helyről a másikra költözni nem volt szabad s jobbágy ember gyermeke hivatalra nem juthatott.”²¹⁶

²¹⁵ Vargyas Endre, 1906. 59. p.

²¹⁶ Vargyas Endre, 1890/A. 53. p.

A történelemkönyvek megújítási kísérletei

Mind a katolikus, mind a protestáns, illetve a közöttük való egyeztetés szándékát mutató történelemkönyvek ismertetésénél láthattuk, történetek elmozdulások az 1905-ös tanterv követelményeinek való megfelelés irányában.

Mégis, mind forrásai szempontjából, mind a tárgyalás szemléletével új szint hoz a tankönyvirodalomba a *Marczali Henrik és Földes Géza*²¹⁷ által írt, az elemi iskolák V. és VI. osztálya számára készült, 1906-ban engedélyezett rövid történelemkönyv²¹⁸. Elsősorban is szakít a mondai alapozású, meseszerű elemeket tartalmazó hagyománnyal. Sajátos eddig nem megszokott szerkesztési módszer szerint építkezik: párhuzamosan, kronologikus rendben tárgyalja a magyar és az egyetemes történeti eseményeket, jórészt, de nem egyértelműen csak magyar megközelítésből, a Kárpát-medence régi lakóinak bemutatásától az akkori jelenkorig. Könnyebb és nehezebb szövegek váltakoznak benne, a könnyebbeket és a magyar történetet bemutatókat az V., a nehezebbeket, elemzőbbeket, egyetemes vonatkozásúakat a VI. osztály számára tervezve.

Emelkedett hangvétele, a nemes nemzeti erények hangsúlyozása, az egyes eseményekből, korokból levonható erkölcsi tanulságok direkt megfogalmazása szembetűnővé teszi, hogy a történelem tanítását elsősorban *morális-nemzetnevelő* szempontból tartja fontosnak. A magyarokra jellemző erények között kiemelten szerepel a bátorság, a vitézség, a haza védelmében tanúsított harci szellem, az állhatatosság, az adott szó megtartása, a hősi önfeláldozás. A tanulságok pedig abban összegezhetők, hogy amikor összetartás, egyetértés jellemezte részben a nemzetet, részben uralkodó és nemzet kapcsolatát, a magyar történelem fényes lapjait írta, a széthúzás, az egyenetlenség pedig szomorú következményekkel járt. „Egy bölcs ember azt mondta: a történet az élet tükre. Aki ebbe beletekint, azért nézi a múltat, hogy a jövőt lássa benne. Belenézünk mi is ebbe a tükörbe s megláttuk, hogy amikor a nemzet a törvényt tisztelte, amikor a király és nemzet egyesült erővel igyekeztek a hazát szolgálni, boldog volt ez az ország, amikor viszálykodtak, pártoskodtak, s a törvénynek nem engedelmeskedtek, bűnhődés,

²¹⁷ Marczali Henrik – Földes Géza, 1906.

²¹⁸ A történet kis tükre az elemi iskolák V. és VI. osztálya számára. Írta dr. Marczali Henrik és Földes Géza. Engedélyezve elemi népiskolák számára a 28 628/1906. számú miniszteri rendelettel. Bp. é. n.

szenvedés várt a nemzetre. S aki ezt látta, vésse szívébe jól, hogy a jövőendő boldogságát úgy készítjük elő, ha tiszteljük a törvényt és bízunk az Isten jóságában” – olvashatjuk a kötet záró soraiban. (125. p.) Hangvétele optimista, a haladás, a folyamatos fejlődés 19. századi mély hite tükröződik benne: „A nagy alkotmányos küzdelmek 1867-ben befejeződtek. Ipar, kereskedelem fellendült s a magyar ma már egészen mívelt nemzet, amelyik folyton halad tovább-tovább.” (124. p.)

Az V. osztályos tananyag Attilával kezdődik, de hun–magyar rokonságra, népazonosságra csupán a székelyek estében utal. Nem foglalkozik részletesen az eredetproblémával, csupán annyit közöl, hogy a magyarok Ázsiából jöttek, és a honfoglalás közvetlen kiváltó okaként a „vitéz” besenyők támadását jelöli meg. A „kalandos háborúk” és a letelepedés után a magyarok, hasonlóan Európa más népeihez, „nemzeti államot” alapítottak. „A történetben nagy fontosságú a nemzeti államok alakulása, mert a közös nyelven beszélő emberek jobban megértették egymást, s ha védeni kellett hazájukat, lelkesebben védelmezték, mert többé nemcsak a királyért küzdöttek, hanem az egész nemzetért és a hazáért.” (15. p.) Az általában korábban is pozitívan megítélt királyok mellett elismerően szól Kun Lászlóról: „Kun László uralkodása pedig arról a legemlékezetesebb, hogy Ausztria hercegségét magyar fegyverek segedelmével nyerhette el Habsburgi Rudolf”. (52. p.) Hangsúlyozza, hogy később is mindig a magyarok mentették meg az uralkodóházat a veszedelemtől (lásd Mária Terézia megsegítését vagy a kiegyezést megelőző időszak szorult helyzetét). „Magyar fegyverek segítették Habsburgi Rudolfot a Morvamezőn a német császári székbe s... az utolsó Habsburg királyné férjének is magyar fegyverek tartották meg a német császári koronát.” (96. p.) Korábról is ismert elemek térnek itt vissza, csak éppen más nézőpontból, a Habsburg–magyar viszonyban a magyarok javára billentve a mérleg nyelvét: nem a magyarok tartoznak hálával Ausztriának, hanem fordítva: az osztrákok és az uralkodóház a magyaroknak.

Ez az újszerűen értelmezett viszonyrendszer érthetővé teszi, hogy a korábbiaknál jóval bátrabban értékeli-bírálja a Habsburg uralkodókat, nem szépít, nem hárítja a felelősséget rossz tanácsadókra, bécsi kormányra stb. Nem tesz különbséget I. Ferenc és V. Ferdinánd között sem, ahogy korábban érzékelhető

volt, a reformokhoz való viszonyulásuk szempontjából felfogása szerint nem volt közöttük semmi különbség.

Érdekes újdonsága továbbá, hogy figyelmet fordít a *dolgozó osztályokra* is, többször, a megértés, a rokonszenv és az együttérzés hangján ír a szegény jobbágyokról, akik főként a főnemesek széthúzásától, ill. a zsarnok királyok túlkapásaitól „mindig a legtöbbet szenvedtek”. Sajátos módon például az Aranybullát méltatva is azt emeli ki, hogy, „az Aranybulla igazi célja az volt, hogy az urak kapzsiságától és erőszakosságától védjék meg a szegény ember birtokát és szabadságát”. (39. p.) Dózsa felkeléséről ezt olvashatjuk: „mikor azután a sereg összegyűlt, eszük ágában sem volt, hogy a törökök ellen harcoljanak, hanem valóságos irtó háborút kezdettek az urak és a főpapok ellen. Azt a sok szenvedést, amit annyi éven át tűrtek, szenvedtek a hatalmasoktól, most megbosszulták.” A retorziókról szólva pedig kijelenti: „így büntették meg a szegény parasztot. Ebben a hazában ezután a munka és szenvedés maradt csak osztályrészük, s nem volt, aki védelmezze őket.” Mária Terézia és II. József kapcsán is kiemelten méltatja a jobbágyok sorsának javításáért tett intézkedéseiket.

Úgy tűnik, általában is az elnyomottak, a jogfosztottak oldalán áll. A kötetben a *forradalmak megítélése* is bátrabb. Teljesen érthetőnek tartja például a francia forradalom során alkalmazott erőszakot: „Az a szegény nép, amelyik századokon keresztül szenvedte az urak zsarnokságát, most, hogy hatalomra jutott, igyekezett mindent visszafizetni a nemeseknek és a papoknak, s olyan rémes uralmat gyakorolt, hogy ma is borzalom róla beszélni” (108. p.) A magyar jakobinusokról is a rokonszenv hangján emlékezik meg: Párizsban „Martinovics megismerte azokat a szép gondolatokat, melyek a francia népet lelkesítették. Amint haza jött, itthon ezekről könyvet írt s az egyenlőség, testvériség és szabadság megvalósítására a magyar nemzet is mind nyíltabban és határozottabban kezdett törekedni. A kormány erőszakkal akart gátat vetni e törekvés elé, elfogatta Martinovicsot és több társával együtt hamar ki is végezték őket.” (106. p.) 1848 kapcsán is forradalomról beszél, méltatja *március 15.* és a *márciusi ifjak* szerepét, az országgyűlés magatartásának megváltozását nekik tulajdonítva, sőt a bécsi forradalomról is szól.

Az *egyház* történelmi megítélésébe is bekapcsolódnak a kritikus elemek. A hatalmaskodó főurak mellett ostromozza a hatalmaskodó főpapokat is. A reformáció okai között nem csupán az emberek megváltozott gondolkodását említi, hanem az egyházi állapotok romlását is: „Különösen bántott mindenkit, hogy értelmetlen emberek juthatnak magas hivatalokhoz, ha van pénzök, amivel vesztegessenek. Emellett a papok is nagyon elhanyagolták szent dolgaikat, s a népnek ők maguk mutatták a rossz példát.” (75. p.) Nem feledkezik el az ellenreformáció során elkövetett túlkapásokról, erőszakos cselekedetekről sem. Méltatja azt a kulturális fellendülést, amit a *reformáció* indított el: „A reformáció nagy szakadást okozott a keresztény egyházban, de azért megvolt az a nagy haszna, hogy nyomában mindenütt fellendült a nemzeti irodalom. A protestánsok mindenütt iskolákat állítottak, a népnevelésre nagy gondot fordítottak. Természetes, hogy a római katolikusok is követték a példát s nem akartak hátramaradni. Ennek a nemes versengésnek mindenütt nagy hasznát látta a nép.” (76. p.)

A korábbiaknál árnyaltabban kezeli a történelmi problémákat, jól nyomon követhető ez például a *reformkor* tárgyalása kapcsán. Ez korszak már nem mint egyfajta egységes, belső vitáktól mentes periódus jelenik meg, amelynek elindítója Széchenyi, kiemelkedő alakja 1848-ban és főként a szabadságharc idején Kossuth, s lezárója következetes 48-asságával a „haza bölcse”, Deák Ferenc, hanem a reformprogramok sokféleségét felvonultató időszak, ahol is Széchenyinek a reformok ütemét illető elképzelését többen, így pl. Wesselényi kétségbe vonják, s a reformok körét is ki akarják terjeszteni, például az ipar fejlesztésére. A *szabadságharc* kapcsán beszél ugyan a nemzetiségek szembefordulásáról, de nem bennük, hanem a bécsi politikában és a császári csapatokban látja a fő ellenséget. Nyíltan szól az önkényuralom koráról, s nem minden elégtétel nélkül említi meg, hogy 1867-ben azt az Andrássy Gyula grófot nevezték ki miniszterelnöknek, akit korábban távollétében halálra ítélték. A kiegyezés sem a „jó király” belátásának köszönhető, hanem annak, hogy a magyar nemzet nem engedett, és a magyarok nélkül meggyengült Ausztria a külpolitikai bonyodalmak következtében rákényszerült álláspontja felülvizsgálatára, az engedményekre.

Az *egyetemes történet* bemutatása is tágabb dimenziókat kap. Új, eddig nem vagy alig taglalt kérdések ismertetésére vállalkozik, mint például pápaság és császárság küzdelme, Anglia felemelkedése, a *munkásosztály megjelenése*, kezdeti – jogos – követelései, pl. a gabonavám elleni fellépése, a keleti kérdés és az orosz birodalom terjeszkedésében rejlő veszélyek mint a jövő megoldásra váró problémája. A *polgári értékrend* térnyerését jelzi, hogy kiemelten foglalkozik az ipar, a kereskedelem, a polgárság fejlődésével, a tudományok növekvő szerepével is.

Összességében árnyaltabb, nyitottabb szellemiségű, a köznemesi réteg mellett a népre is figyelő, tágabb európai perspektívákat figyelembe vevő, az elnyomottakkal szimpatizáló, a klérus bírálatától sem visszariadó tankönyv, amely a magyar nemzettudat számára új forrásokat keres: a kereszténység védőbástyája gondolat halványabb, az osztrák–magyar viszony viszont egyértelműen a magyar fél javára billenti a mérleget. A nemzetiségekről, nemzetiségi problémákról viszont egyáltalán nem beszél.

A *tudományosság* igényeinek való megfelelés fontosságát hangsúlyozza a népiskolák V., majd VI. osztályai számára írt, 1908-ban megjelent tankönyveiben *Farkas Sándor* „állami tanítónő-képezdei igazgató”²¹⁹.

A kötetekhez²²⁰ készült előszóban, amellett, hogy leszögezi: tankönyve igazodik a hivatalos tanterv irányelveihez, megfogalmazza saját vezérlő elveit is: ezek szerint kerülni kívánja a fölösleges adalékokat, törekszik a bizonytalanság, az „ingadozó tanítás” kiküszöbölésére, „határozott s igaz minden oldala”, egyúttal megfogalmazza, mire kell kiterjednie a történelem tanításának: a *politikai történetre*, mely terület felfogása szerint lényegileg az emberiség küzdelmeit, a harcokat, a háborúkat foglalja magában, ill. azt, hogy milyen erőfeszítéseket tett valamely nemzet a maga fennmaradásáért, az *alkotmánytörténetre*, azaz annak vizsgálatára, milyen jogokat tudtak maguknak biztosítani az állam polgárai a különböző korokban, de a fentiek mellett figyelembe kell vennie a *műveltség* területén elért eredményeket is.

²¹⁹ Farkas Sándor, 1908/A; Farkas Sándor, 1908/B.

²²⁰ Történelem a népiskolák V. osztálya számára. Az új tanterv szerint. Írta Farkas Sándor állami tanítónőképezdei igazgató. Bp. 1908.; Történelem a népiskola VI. osztálya számára. Az új tanterv szerint. Írta Farkas Sándor állami tanítónőképezdei igazgató. Bp. 1908.

Az V. osztály számára írt kötet tartalmilag „a törzsszerkezet korától” a kiegyezésig kíséri nyomon a magyarok történetét. A tárgyilagosságra, a biztos ismeretek közlésére irányuló szándékának gyakorlati megvalósítását jelzi, hogy mind a magyarok eredetéről, mind a letelepülés koráról szólva érzékelteti a tudás bizonytalan voltát, különválasztja egymástól, hogy mit tart a hagyomány és mit mondanak „a tudósok”.

Kiemelten szerepel az V. osztály számára készült kötetben a *magyar alkotmányosság* fejlődése. A magyar alkotmányos rend gyökerei itt is a vérszerződésig nyúlnak vissza. A keresztény királyság berendezkedése kapcsán azt emeli ki, hogy István, tiszteletben tartva a vérszerződés pontjait, a királyi tanács és a különböző tisztségviselők intézményét létrehozva, hatalmát megosztotta a nemzettel. A következő királyok alatt a nemzet területben, erőben gyarapodott, ám a gyenge kezű II. Endre királysága alatt a főurak elhatalmasodtak, a jobbágyok nyomorogtak, ínségre jutott az ország. A bajok orvoslására alkotta meg a nemzet az alaptörvényként értelmezett *Aranybullát*, amely kimondta az ellenállás jogát a zsarnok királyokkal szemben. A tatárjárás idején is a főurak ármánykodása nehezíti az ellenállást (a gyenge király mellett a későbbiekben is ők tétetnek felelőssé az ország valamennyi bajáért). Felvirágzást jelent az ország korábbi állapotához képest az Anjouk trónra kerülése (a nemzet királyválasztási jogának érvényesülése). Kiemelt érdemeik: a bárók hatalmának megtörése és a gazdasági virágzás kibontakoztatása. Különösen Nagy Lajos kap pozitív megítélést. A Zsigmond-kor csupán érintőlegesen és főként negatívan jelenik meg. E „sötét idők” tették lehetővé a török terjeszkedését, ám a gondviselés szerencsére kiváló hősokeket adott a nemzetnek Hunyadi János és Hunyadi Mátyás személyében. Uralmuk, főleg Mátyásé, a *nemzeti királyság fénykora*. Mátyás a megrajzolt kép szerint vitéz, bátor, leleményes, valamennyi háborúját a preventív önvédelem, ill. a jogos bosszú motiválja. „Nemzetünk e legnagyobb fiát” – különös módon – polgári családból származónak mondja, és felvázolt portréjában a népmesei Mátyás-kép elevenedik meg. Az újabb romlást és sötét időket megint csak a főurak pártoskodása idézte elő II. Ulászló alatt, amikor is „legtöbbet szenvedett a szegény jobbágyság”. (52. p.) Érthető ezért, hogy a török elleni kereszties háborúra gyülekezett nép legnagyobb ellenségének a

földesurát látta, ellene lépett fel a Dózsa-féle lázadás során. Szimpatizál is e mozgalommal, érzékeltetve a jogos sérelmeket, ugyanakkor el is ítéli, mondván: „de meg is bűnhődtek a pórok”, büntetésük az örökös szolgaság lett. A mohácsi csatavesztés a fentiekből következően nem más, mint az egymással meghasonlott nép büntetése, amelyben a főurak királlyal szembeni hatalmának növekedése, a főurak és köznemesek ellentéte, ill. a szegény nép sorsának romlása egyaránt szerepet játszanak. A bűnös versengés egyértelmű következménye a kettős királyválasztás és az ország három részre szakadása.

A *Habsburg–magyar viszony* értelmezése szempontjából figyelemre méltóak a következő fejezetek, amelyek kiemelik Erdély szerepét a független Magyarország védelmében. A Habsburg-ellenes szabadságharcokat az *alkotmányosság és a vallásszabadság* védelmében indított jogos nemzeti harcokként értelmezi a szerző: e célokért fogott fegyvert Bocskai, a „szabadságért élni, halni kész” férfiú (62. p.), majd Bethlen Gábor. Harcuk jogilag is megkérdőjelezhetetlen, az Aranybulla ellenállási záradékára épül. Lipót abszolutisztikus törekvései, az országot a török kiűzése után örökös tartományként kezelő jogtalanságai ellen, jóllehet a szabad királyválasztás jogával együtt az ellenállási záradékról is lemondott, megmozdult a nemzet, élére állt II. Rákóczi Ferenc, „a magyar szabadság apostola és vezére”. A küzdelmet végül is eredményesnek ítéli, hiszen a szatmári békekötéssel helyreállt az alkotmányosság és a vallásszabadság, a fegyvert fogók pedig amnesztiában részesültek.

A Pragmatica Sanctio koraként aposztrofált XVIII. századból méltatja III. Károlyt, a „jóindulatú, okos” uralkodót, aki sok bölcs törvényt hozott, tiszteletben tartotta az országgyűlés jogait, igyekvő, szorgalmas lakosságot telepített az országba, akik rövid idő alatt felvirágoztatták az ipart és a kereskedelmet. Érdekes, hogy a Pragmatica Sanctio kapcsán csak a nőági örökösödés elfogadásáról beszél, utalást sem tesz az elválaszthatatlan kapcsolatra, amiben kétségtelenül az igen kényes 19. századi problémák (szabadságharc, kiegyezés körüli viták) értelmezésének előkészítését kell látnunk. Mind Mária Terézia, mind II. József kapcsán törekszik a tárgyilagosságra, méltatja felvilágosult intézkedéseiket, bírálja az egységes birodalom megvalósítására irányuló

szándékukat – a kritikai elem természetesen erősebb II. József esetében, aki „erőszakosan rombolt és alkotott” s még a koronát is „félretette”.

A következő időszak, *1848–1849-ig a modernizációért*, ki nem mondottan a *polgárosodásért* vívott küzdelmek értékelése jegyében fogant. Kiindulópontnak az 1790:X tc.-t tekinti, ez ugyanis, részben a francia forradalom hatására belátja, hogy sok újításra volna szükség (az értelmezés szerint a francia forradalom meghirdette az egyenlőség, testvériség jelszavát, ám a francia nép gondolatait „nem lassan s mérsékelten, hanem hirtelen akarta megvalósítani” (81. p.), ami sok ember pusztulását okozta és sok bajt okozott Európában. (Óvatos megfogalmazásaiból nem a forradalom céljainak, csupán a megvalósításukra alkalmazott eszközöknek a kritikája olvasható ki). Küzdelem kezdődik nemzet és király között a modernizációért, ill. az állapotok konzerválásáért. Utal rá, konkrétumok megnevezése nélkül, hogy a nemzet legjobbjai már ekkor sem „a nemesség jogait hangoztatták, hanem egyenlővé akarták tenni a jobbágyságot is a nemességgel” (81. p.).

A reformkort és általában a *19. századot* taglaló fejezet „A királyság egységesítése. Az alkotmány átalakítása” címet viseli. A Szent Szövetség korát európai dimenzióban általában a „szomorú évek” jelzővel minősíti, ami ellen, „szerencsére” a „legtöbb helyen” megmozdult a nép. Ennek is köszönhető, hogy 1825-re I. Ferenc országgyűlést hív össze, ami értékelése szerint fordulópontot hozott a magyar történelemben, minthogy „király és nemzet ekkor kezdte meg azokat az újításokat, melyek által 1848-ra megvalósultak nálunk is a szabadság, egyenlőség, testvériség gondolatai” (82. p.)

Az utat *Széchenyi István*, a „lángeszű” főúr mutatta meg, szóval és tettel, az uralkodó reformok mellé állásában múlhatatlan érdemeket szerzett a magyarok kívánságait jól ismerő József nádor, a legnagyobb érdem mindazonáltal *Kossuth Lajosé*. Lángeszével, varázs szónoklataival vezére lett nemzetének. Hatására március 15-én nálunk is „megmozdult a nép” (a forradalom kifejezés használatától ő is óvakodik), s az események sodrának az uralkodó sem tudott többé ellenállni, elfogadta április 11-én a nemzet által elé terjesztett törvényt, amelynek hatására „egyforma lett mindenki”. „Boldog volt az ország”, ám a király hamarosan megbánta, amit adott, a „nemzet azonban nem engedett”, ez vezetett a

szabadságharchoz. Tehát nem az uralkodó rossz tanácsadói a bűnbakok, nem is a más ajkú népek, azaz a nemzetiségek, mint számos korábbi tankönyvben, utóbbiakról ezen értelmezésben szó sem esik, hanem maga az uralkodó. Határozottan elítéli az önkényuralom korát és a megtorlásokat.

A kiegyezéshez vezető folyamat kapcsán kiemeli, hogy az uralkodó a nemzet támogatása nélkül annyira meggyengült (ezt mutatja a krími háború idején tanúsított magatartása, az olasz háborúk negatív mérlege, ill. a porosz–osztrák háború kimenetele), hogy „belátta”, nem boldogul a magyar nemzet nélkül, elfogadta a magyar nemzet Deák Ferenc képviselte álláspontját, miszerint a nemzet kivívott jogaiból semmit sem enged, de újakat sem követel. A kiegyezés értelmében a két országnak közös uralkodója van, ám egymástól teljesen független, külpolitikai szempontból azonban egységet mutat, azért közös a külügy, a hadügy és a közös hadsereg költsége, a pénzügy.

Nála is kitörő lelkesedéssel koronázta királlyá a nemzet Ferenc Józsefet, s ettől kezdve király és nemzet vállvetve igyekszik emelni az ország jólétét, szellemi műveltségét. A közös erőfeszítés eredményeként fellendült a földművelés, az ipar és a kereskedelem, a vasút és a tudomány. „És ez a haladás, ez a boldogulás biztosítva is van addig, míg a magyar nemzet trónján a »legalkotmányosabb király, I. Ferenc József ül«.”

A VI. osztály tankönyve az *egyetemes történelem* összefüggésrendszerébe kívánja illeszteni az V. évfolyamon megszerzett ismereteket. Egyrészt megfogalmazza, mit kell történelmen értenünk („a történelem olyan eseményekkel foglalkozik, melyek igazak, s amelyek az egész emberiség sorsára és művelődésére hatással voltak” – 5. p.), másrészt megismerteti a tanulókat a történelem akkor elfogadott tagolásával, miszerint 476-ig, a római birodalom bukásáig ókorról, ettől kezdve 1492-ig, Amerika felfedezéséig középkorról, attól kezdődően viszont újkorról kell beszélnünk. E periodizációt követi az események tárgyalásánál maga is. Újszerű, hogy ezen belül valamennyi nép történetének bemutatásakor elhelyezi azt a történelmi térben és időben, kitér uralmi formáira, hitvilágára, gazdálkodására, műveltségére, összegzi, milyen eredményeket köszönhet nekik a mai emberiség. A görög történelem méltatása kapcsán megállapítja: ettől kezdve Európa lett az emberi műveltség színtere, azaz a kultúra

letéteményese. Megállapításai alátámasztására régészeti leletekre, általában történeti forrásokra hivatkozik.

Az ókort követően az európai és magyar történeti eseményeket párhuzamosan tárgyalja. Fontosabb *európai témái*: a „római-német császárság”; a lovagvilág és a keresztes háborúk; a „találmányok” (a puskapor, ezzel összefüggésben a harcászat átalakulása, a könyvnyomtatás, a mágnesű), Amerika felfedezése; a Habsburg-világbirodalom kialakulása; a reformáció (amit a találmányok szaporodásával, a tudás fejlődésével, a Biblia és a római katolikus egyház tanításai közötti megfelelés megkérdőjelezéseként értelmez) és az ellenreformáció; a harmincéves háború (mint vallásháború), az európai abszolút monarchiák (az „önkényuralom kora”, XIV. Lajos); Poroszország felemelkedése és Nagy Frigyes, akinek javító, felvilágosító intézkedéseit emeli ki, azaz „a felvilágosult önkényuralom” megtestesítőjeként jeleníti meg; a francia forradalom (hátterében az ország gazdasági leromlása, elszegényedése, a terheket viselők jogfosztottsága áll, ami végül is forradalomhoz, kegyetlenségekkel járó polgárháborúhoz vezetett, egyúttal azonban kimondta az állampolgári jogegyenlőséget – mivel pedig Európának más országaiban is el volt nyomva a nép: az egyenlőség, a testvériség és szabadság gondolatai Európa-szerte terjedni kezdettek” –; méltatja Napóleon tehetségét és érdemeit, mindaddig, amíg világhatalmi törekvései miatt nem válik maga is zsarnokká). Szerepelnek még a csendőrséget, katonaságot, önkényuralmat, a népek újbóli jogfosztását megvalósító Szent Szövetség, az ellene lázadó „szabadságharcok”, a kiegyezést megelőző időszak jogos olasz egységtörekvései és a német egység kérdése.

Az egyetemes történelem eseményeivel párhuzamosan, mint jeleztük, újratárgyalja a magyar történetet is. Tagolása, korszakolása és értékelése lényegileg követi az V. osztályos könyvet, hangsúlyeltolódások figyelhetők meg ugyanakkor a tematikában. A politika- és eseménytörténeti tárgyalás részben ismétlésszerű, részben a korábbiak teljesebb kibontását tartalmazza. Bátrabban ítéli el a zsarnok uralkodókat, akiknek már nem csupán a nemzet jogainak megsértése, de általában az „*újításhoz*” való *negatív viszonyulás* is bűnük. I. Ferenc például „nem csak az újításoknak állotta útját, hanem üldözőbe vette mindazokat, akik a franciák által hirdetett tanításokat terjeszteni óhajtották. Ezért

fejeztette le a király Martinovics Ignác apátot is, s ezért vetették börtönbe a nemzet sok kiváló fiát”. (85. p.) Hangsúlyt kap *a gazdaság-, életmód-, társadalom- és művelődéstörténet* tárgyalása. Az Anjouk kora egyúttal az ipar és a kereskedelem felvirágzását, a polgárság megbecsülését (renddé szervezését Zsigmond alatt), a műveltség emelkedését is hozta. Mátyás uralkodásánál a tudományok fejlődése, a művészetek pártolása konkrét művek felsorolásával, sőt illusztrációként történő közlésével ad teljesebb képet a „nemzeti királyság fénykoráról”. Számba veszi a török kor alatti gazdasági pusztulást stb. A reformkori küzdelemben kiemeli az írók, költők szerepét.

A két kötet együttesen a *polgári fejlődés és értékek* melletti kiállást sugallja, aminek megvalósulását Magyarországon a hagyományos, *a vérszerződésre visszavezethető alkotmányosság, hatalommegosztás, nemzet és jó uralkodó együttműködése* eredményeképpen lehet elérni.

Az V. és VI. osztályos olvasókönyvek

Az V. és VI. osztályos olvasókönyvek nagy terjedelműek (300 és 600 oldal között mozognak) s hasonlóan a történelemkönyvekhez, tartalmaznak egyetemes és magyar vonatkozású történelmi olvasmányokat is. A tankönyvekben bekövetkezett szemléletváltást viszont kevésbé lehet érzékelni esetükben. Az uralkodó iránti hűségre, a társadalmi viszonyok konzerválására kívánnak nevelni. 1848 kapcsán továbbra sem beszélnek forradalomról, csupán Kossuth érdemeinek köszönhetően elfogadott „üdvös” törvényekről, amelyek bevezetését a bécsi udvar meg akarta akadályozni, s ezért ellenünk bujtogatta „az ezer év óta velünk békésen élő nemzetiségeket”, s osztrák seregeket küldött elnyomásunkra. Végül, minthogy a viszályból sok veszteség háramlott Ausztriára is, az uralkodó „hallgatott” Deák Ferencre, s visszaállította az alkotmányt. „A szabadságát visszanyert nemzet királyunk bölcs uralkodása alatt gyors fejlődésnek indult.” Magyarország ezredéves ünnepe tehát király és nemzet együttműködése, összhangja jegyében telhetett.²²¹

²²¹ Gáspár János – Farkas Sándor – Úrhegyi Alajos, 1913; Ember Károly, 1917.222. p.; Mócsy A. – Petrovác J. – Schultz I. szerk. – Dreisziger Ferenc – Ember Károly átdolg.

Külön említést érdemel azonban Mócsy Antal, Petrovác József, Schultz Imre olvasókönyvének 1917-es, *Dreisziger Ferenc és Ember Károly* által átdolgozott változata.²²² Ez mindjárt az elején, a „szívképző olvasmányok” között 4 oldalon keresztül foglalkozik a *szocializmus* kérdésével. A munkások szervezkedésének geneziséét a liberalizmusra, az iparszabadság eluralkodására vezeti vissza, imígyen: az iparszabadság elsorvasztotta a céheket, a kisipar szegényedett, sokan a gépek, találmányok elterjedésével létrejött gyárakba kényszerültek. A gyári munkások viszont, akik valósággal rabszolgákká lettek, hamarosan szövetséget kezdtek, bérharcokat folytattak, szakszervezetekbe tömörültek. A szervezkedés odáig fajult, hogy „nálunk még a földmunkások is szakszervezetet alkottak”.

Különösen veszélyesek a szociáldemokrata típusú szakszervezetek. Ezek el akarják pusztítani a mai rendet, s helyette olyan rendet akarnának, „ahol nincs vallás, nincs haza, nincs család, nincs vagyon és a munkásnép uralkodik (demokrácia).” „A szakszervezetek csupán az alkalmazott (segéd) munkások szervezkedése azért, hogy kevesebbet dolgozzanak és többet keressenek. Ebből kitetszik, hogy a szocialista szervezkedés lohasztja a munkakedvet és drágítja az életet. És ha még a keresztény elveket sem követi, kész veszedelmévé válik a társadalomnak.” Ezzel szemben a keresztényszocializmus a mai rend barátja, csupán a munkás becsületos díjazásáért küzd, azaz felforgatás nélkül akar a munkások számára jobb életviszonyokat teremteni. (25-26. p.)

Foglalkozik az ország *vallási viszonyaival* is, utalva anyanyelv és felekezeti hovatartozás összefüggésére: római és görög katolikus a lakosság fele, a magyarok több mint kétharmada; a lutheránusok nagyobb része „tót” és német; a reformátusok legtöbbszörre „magyarul beszélnek”; az unitárius egyház soraiba tartozik a magyarok és a székelyek egy része; a görögkeleti egyház tagjai a szerbek és románok a románok. De ez nem adhat okot aggodalomra, mert: „Mindezek ugyanegy mennyei Atyának a gyermekei s ugyanegy közös anyának, a hazának a fiai. Szeressétek tehát egymást! Különösen a katolikusok járjanak elül a felebaráti szeretetben jó példával, ezzel is tanúsítván, hogy méltó gyermekei Jézusnak és az ő igaz Anyaszentegyházának.” (46–47. p.)

²²² Mócsy A. – Petrovác J. – Schultz I. szerk. – *Dreisziger Ferenc – Ember Károly átdolg.*, 1917.

*

A magyar tannyelvű népiskolák történelemtanítását összegezve megállapítható, hogy a magyar történelem és a távolabbi múlt részletesebb felidézése az egyik legfontosabb jellemzőjük mind az olvasó-, mind a tankönyveknek. A jelenkor szinte teljesen hiányzik belőlük, s amennyiben jelzésszerűen mégis megjelenik, egy fejlődő, békés, boldog, problémamentes világot tárul a gyerekek elé. A saját logikán belül érthető, hiszen a múltban a konfliktusokat jórészt a nemzet és királyai közötti „félreértések” okozták, ez a kérdés pedig a kiegyezéssel megnyugtatóan megoldódott, legalábbis a tankönyvekben.

Az is jellemző, hogy a „belső”, a nemzeten belüli konfliktusok a korszak elején jelentősebb teret kapnak, 1905 után, az akkori új tanterv instrukcióinak megfelelően halványulnak. Fordított a helyzet a nemzet „külső”, főleg Habsburg–magyar konfliktusa esetén. A korszak elején jellemző elhallgatást 1905 után bátrabb kritikai hang váltja fel. A korszak robbanásveszélyt is hordozó konfliktusai közül mind a nemzetiségi, mind a társadalmi problematika elsikkad.

A történelemtanítás elsősorban erkölcsi nevelést szolgáló célja is vitathatatlan: ezen belül a nemzet egysége, a haza szeretete, az alkotmányosság, a törvényesség tisztelete és a királyhűség a legfőbb kommunikálni és interiorizálni kívánt értékek.

Az V. és VI. osztályos történelemkönyvekben ezen toposzokon belül, főleg a századfordulóig, némileg felesel egymással a katolikus és a protestáns narratíva, főleg a nemzeti és vallási sérelmek kapcsán, de a „nemzeti egység” jegyében lassan elhalványulnak a különbségek, s kétségkívül megjelennek a korkívánalmak jobban megfelelni kívánó történelemértelmezések is.

A nem magyar tannyelvű iskolák tankönyvei

„... a szólás még korántsem érzés, a nyelvnek pergése korántsem dobogása még a szívnek, és ekképp a magyarul beszélő, sőt legékebben szóló is, korántsem magyar még” – mondta Széchenyi István 1841-ben, híres akadémiai

beszédében;²²³ „... nem az iskola, hanem az élet a legnagyobb nyelvmester; a világtörténet nem mutat egyetlen példát arra, hogy valamely népfaj az iskola útján nyelvében átalakult volna” – vallotta pár évtizeddel később Emil Babeş.²²⁴

A fenti két idézettel arra kívánok utalni, hogy az egész hosszú 19. században nemzet és nyelv kapcsolatának a Magyar Királyság területén élő valamennyi nemzet (nemzetiség) kiemelkedő szerepet tulajdonított – s lényegében ezzel a felfogással szállt szembe mind Emil Babeş, mind Széchenyi István – alapvetően sikertelenül.

A „minden nemzet a maga nyelvén lett tudós”, a „nyelvében él a nemzet” a maguk idején (a felvilágosodás korában és a reformkorban) és kontextusában indokolható és érthető megfogalmazásai tovább éltek a politikai és a közgondolkodásban az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában is. A nemzetként való megmaradás egyéb alternatívái, amelyek a felvilágosodás kora óta néhány gondolkodó és közszereplő vízióiban megfogalmazódtak, s amelyek, számolva az ország etnikai sokszínűségével, lényegében egy föderatív átszerveződés irányába kívánták elmozdítani a magyar nemzeti politikát, partikuláris jelenségek maradtak.²²⁵ Egymásnak feszült a magyar nemzeti és a nemzetiségi történelmi diskurzus. A továbbiakban ennek a konfliktusnak az oktatáspolitikán belül, konkrétan a történelemtanításban is jól kitapintható elemeit igyekszem feltárni a népiskola szintjén – magyar oldalról, a nem magyar tannyelvű népiskolák számára kiadott tankönyvek vizsgálata alapján.

A történelmi keret

Az 1848–1849-es polgári forradalom és szabadságharc kompromisszumos lezárásának eredményeként megszületett osztrák–magyar kiegyezést a térség két legerősebb politikai tényezője, az egyenként is etnikailag-nemzetiségileg erősen tagolt Osztrák Császárság és a Magyar Birodalom kötötte meg egymással 1867-ben. Az alkut tető alá hozó felek egy későbbi, belső rendezés keretében tervezték

²²³ Széchenyi István, 1981. 30. p.

²²⁴ Idézi: Jászi Oszkár, 1986. 224. p.

²²⁵ Utalnék itt Martinovics Ignác tervezetére vagy Teleki László Kossuthhoz intézett 1849. május 14-i levelére, amelyben a nemzetiségi politika újragondolását sürgette, levonva a soknemzetiségűségből fakadó tanulságokat. V. ö.: Kosáry Domokos, 1990. 372., továbbá Romsics Ignác, 2001.

megoldani azt a problémát, hogy a társult államok mindegyikében az osztrákok és a magyarok mellett más, a nemzeti önállósodás útján már elindult és ezen az úton következetesen és visszafordíthatatlanul haladó, igaz, a nemzeti öntudatra ébredés folyamatában más-más szintet elért népek: csehek, szlovákok, románok, horvátok, szerbek, rutének stb. is élnek, saját nemzeti törekvésekkel, célokkal, akik az osztrák–magyar kiegyezést az uralkodó pozícióban levő nemzetek és saját nemzeteik viszonya rendezése kiindulópontjának tekintették.²²⁶

A Magyar Birodalom esetében ez a másodlagos rendezési kísérlet a felek által elfogadott horvát–magyar kiegyezéssel (1868:XXX. tc.), illetve az 1868:XLIV., a nemzetiségek által elégtelennek és elfogadhatatlannak minősített, a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában kiadott törvénnyel realizálódott.²²⁷ Az „egy állam, egy politikai nemzet”²²⁸ konstrukciójára épült hivatalos magyar állami ideológia rövidesen szembekerült a nem magyar etnikum képviselői által már a reformkorban megfogalmazott, a megváltozott szituációban egyre határozottabb kontúrokat öltő „egy állam, több nemzet” konstrukcióval,²²⁹ amit a nemzetiségi képviselők már a törvénytervezet vitájában is igyekeztek sokféleképpen, gyakran történeti érvekkel alátámasztani. A vitában elhangzott érvek és ellenérvek nyomon követhetők a Képviselőházi Naplókban, nem célunk itt ebben elmerülni, s az sem, hogy elemezzük, ezek mennyiben bírják vagy nem bírják ki egy akár felületen történelmi elemzés próbáját. Ettől függetlenül voltak és hatottak. Felfogásukra jellemzőként csak egyetlen példát idéznék, Dobrzánszky Adolf Sáros megyei képviselő szavait: „... a tót és román nemzet már a magyarok bejövetele előtt önálló nemzeti életet élt e hazában; a szerb és német nemzet nagyrészt később telepedett le, de letelepedtek a nemzeti önkormányzat feltétele alatt; a magyar nemzettel eredetileg szövetkezett jász-kún és orosz nemzetek pedig, mint a

²²⁶ V. ö. pl. Kosáry Domokos, 1990; Romsics Ignác, 2001.

²²⁷ Corpus Juris Hungarici, 2000.

²²⁸ A törvény megfogalmazásában: „Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.”

²²⁹ A magyar nemzetiségi politika változásairól lásd pl.: Baka András, 1990; Mikó Imre é. n.. 89–96.; 170–183. p.

magyarok első szövetségesei s a haza szerzésében részesei, kezdettől fogva külön nemzeti önkormányzatokkal bírtak”.²³⁰

Az adott helyzetben, amikor térségünkben és országunkban a nemzeti, a nyelvi és az országhatárok szinte kibogozhatatlanul összemosódtak, kiútnak a többség számára a modern nemzetfogalom és nemzeti állam gondolata megjelenésével a nyelvi nacionalizmus látszott. Bibó István találó megfogalmazásával: „a nyelvi nacionalizmus megjelenése folytán az összes itteni nemzetek kezdtek számot vetni a maguk helyzetével a nyelvi erőviszonyok szempontjából is: azok a nemzetek, melyeknek történeti határa mellett nyelvrokonok éltek, vagy melyeknek már nem is voltak történelmi határai, kítűzték az összes nyelvtársak egyesítésének programját; azok pedig, melyeknek történeti területén másnyelvűek éltek, kítűzték az egynyelvű nemzeti állam programját. Mindkét törekvésnek egy volt a lényege: etnikai tényezőkkel alátámasztani a politikai lét bizonytalanságát”.²³¹

A népiskola a magyar nemzeti identitás szolgálatában

Az iskolába, az iskolai nevelés erejébe vetett korabeli hitnek megfelelően az oktatáspolitikai, főként a népoktatás-politika terén próbálták a nemzeti-nemzetiségi problémákat is kezelni, illetve megoldani.²³² S ebben a magyar nyelv elterjesztésének vágya mellett a nem magyar anyanyelvű országlakosok, egyenlő jogú állampolgárok érzületeinek, a magyar nemzeti eszmével való azonosulásának álma is megjelent a kezdetektől fogva. Ehhez pedig a népiskolai oktatás nemzeti tárgyainak erősítése, a cél szolgálatába állítása tűnhetett az egyik legcélravezetőbb eszköznek. Azt is mondhatnánk, a nyelv és nemzetiség azonosítását axiómaként kezelő felfogások mellett, azok kiegészítéseként vagy tagadásaként mind magyar, mind nemzetiségi oldalról megfogalmazódtak a nemzeti identitástudat más, elsősorban történelmi elemeinek erősítését célzó törekvések. Így nem csupán a

²³⁰ A törvény vitáját részletesen elemzi Mikó Imre, é. n. 125–247. p. – Az idézett szövegrész is az ő feldolgozásából való (197. p.). – V. ö. továbbá pl. Kosáry Domokos, 1990; Arató Endre, 1983.

²³¹ Bibó István, 1986. 195–197. p.

²³² Az alsó fokú oktatás és a megfelelő tudással felvértezett pedagógusokat képző intézmények Trianon után is fontos szerepet játszottak a nemzetiségi oktatáspolitikában. Lásd erről: Donáth Péter, 1997.

népiskolai oktatás, de azon belül a „nemzeti tárgyak” egyikének tekintett történelemoktatás funkciója nemzetiségi szempontból is felértékelődött.

A dualizmus kori népoktatással, illetve annak nemzetiségpolitikai vetületével is foglalkozó gazdag szakirodalom a kérdést, joggal, a nyelvkérdésre fókuszálja, egyúttal mintegy továbbélve a vizsgált korban jellemző „nyelv egyenlő nemzet” felfogást; az anyanyelv tanulását biztosító törvényi-rendeleti keretek romlásával foglalkozik, részletesen taglalva az anyanyelvi oktatáshoz való jogot deklaráló népiskolai, illetve nemzetiségi törvényt, a magyar nyelv kötelező oktatását valamennyi iskolában elrendelő 1879:XVIII. tc-t és a továbbiakat s a körülöttük kibontakozó harcokat. „A századforduló harmincmillió magyaráról vizionáló nacionalisták a magyar nyelvűség köré szervezték nemzetfogalmukat” – állapítja meg például Nagy Péter Tibor. Jellemzése szerint az „államnemzeti értelemben vett hazafias nevelés a magyar politikai nemzethez való hűséget a Magyarországon uralkodó törvényes rend, az alkotmányosság, a magyar állam egysége elfogadásában és támogatásában definiálta”, amivel szemben a különféle felekezeti hitoktatásokat emeli ki, mint komoly ellenerőt kifejtő tényezőt.²³³

Ugyanakkor már a kortársak is érzékelték, hogy „az identitás kialakításában, az egyén szocializációjában, társadalmi helyének meghatározásában fontos szerepet tölt be az anyanyelvi oktatás”, de azt is, hogy ennek nem egyetlen, csak egyik tantárgya a nyelv”.²³⁴

A történelem kívánatos narrációi a nemzetiségek felfogásában

Melyek legyenek az „emlékezetre méltó”, kiválasztott események, másként fogalmazva, mit foglaljon magába a történelem tárgy, s milyen narrációban, ezek a kérdések már a népoktatási törvény vitájában felszínre kerültek. A nemzetiségek álláspontja, tekintettel a nemzetiségi mozgalmak korabeli helyzetére, elsősorban *román és szerb képviselők* részéről artikulálódott. Ha ugyanis figyelmen kívül hagyjuk a horvátokat, s ezt e szempontból okkal tehetjük, hiszen az oktatásügyet a horvát–magyar kiegyezési törvény belügynek nyilvánította, a kiegyezés korában a román és a szerb volt a két legerősebb érdekérvényesítési képességgel rendelkező

²³³ Nagy Péter Tibor, 2005. 108–109. p.

²³⁴ Nádor Orsolya, 2003.

nemzeti mozgalom. Közös specifikumuk, hogy olyan nemzetek képviselőiben léptek fel, amelyek nagyobb része a történelmi magyar határokon kívül élt.

A *román* mozgalom erejét táplálta továbbá, hogy részint ők alkották a legnépesebb nemzetiséget, hogy a már a felvilágosodás korában megfogalmazott nemzeti ideológiájuk alaptételei (a dákoromán kontinuitás elmélete, illetve az „összes román” összetartozásának tudata²³⁵) tovább éltek, s hogy egyházaik autonómiával és jelentős vagyonnal rendelkeztek. S bár a nemzetiségi törvény elfogadása után a passzivitás álláspontjára helyezkedtek, ez egyáltalán nem jelentett tétlenséget, ellenkezőleg erős gazdasági, társadalmi és kulturális szervezkedés folyt körükben. A kiegyezés körül egyértelműen a legszervezettebb nemzetiségi mozgalom a *szerbeké*. Fontos összetartó kerete volt e mozgalomnak az autonómiával rendelkező, s egyre inkább a liberális polgárság és értelmiség irányítása alá kerülő ortodox egyházi szervezet, illetve a viszonylag erős kereskedő és kézműves polgárság.

Ami a többi nemzetiséget illeti, a románok után legnépesebb nemzetiség, a *német*, bár gazdasági és kulturális tekintetben a legfejlettebb, a polgárosodás terén leginkább előrehaladott népcsoport, országos méretű, az egész németiséget átfogó mozgalom nem bontakozott ki körükben, a hazai németiségnek még nincsenek külön nemzeti céljai. Kivétel a *szászok* esete, akiknek egy része (öreg szászok) kiváltságukat és zárt nemzeti közösségüket, rendi jellegű önkormányzatukat, önálló evangélikus egyházukat meg akarta őrizni, más részük, az ifjú vagy újszászok keresték az új helyzetbe való beilleszkedés útját, s ennek érdekében hajlandóak voltak az önkormányzatot korszerűsíteni, népképviselői alapra helyezni. A *szlovákok* mozgalma, bár gazdasági és társadalmi fejlettségük tekintetében a németek után álltak a magyarországi nemzetiségek között, a kiegyezés megkötésének pillanatában, csakúgy, mint az egész korszakban, „súlytalan” volt, kevésbé tudott ellenállni a magyarosító törekvéseknek, minthogy küzdött az egységes szlovák nemzeti kultúra kialakulásának belső nehézségeivel, a teljes társadalmi struktúra és az autonóm egyház hiányából fakadó problémákkal. A minden tekintetben legelmaradottabb *ruténeknek* ekkoriban

²³⁵ A román történelemírás útkereséseit, a narratívák részleges hangsúlyeltolódásait részletesen elemzi: Boia, Lucian, 1999.

egyáltalán nincs politikai formában szervezett mozgalmuk, a rutén kérdés leginkább szociális kérdés formájában jelentkezett.²³⁶

A népiskolai törvény elfogadását megelőző parlamenti vitában a román és szerb nemzetiségi képviselők történelmi érveket sorakoztattak egyrészt amellet, hogy van saját, a magyar történelemtől független történelmük, másrészt amellet, hogy ennek oktatása a népiskolában is fontos lenne, szemben a magyar állásponttal, amely szerint csak azóta és annyiban van Magyarország nem magyar ajkú polgárainak történelmük, amióta Magyarországon élnek. A nemzetiségi képviselők másként gondolták. Babeş Vince román képviselő például javasolta, hogy a törvénytervezetben „általános²³⁷ és hazai” jelzővel értelmezett történelem tárgy nevébe vegyék fel a „nemzeti” jelzőt is, mert, mint mondta, „hiába tagadnók, a többi nemzeteknek vagy nemzetiségnek is megvan az ő saját nemzeti történelmök, és ha méltányosak, vagy éppen igazságosak akarunk lenni, meg kell vallanunk, hogy igen is, szükséges, hogy a hazai történelem mellett, melyben a magyar nemzet történelme benne foglaltatik, a többi nemzetnek külön történelme s az azokat illető külön földrajz is mint külön tárgy előadassék”²³⁸ – tegyük hozzá: „ab origine nationis”, azaz eredetüktől fogva.²³⁹ Ez a törekvés a későbbiekben is nyomon követhető a nemzetiségek oktatási gyakorlatában.

Arató Ferenc hívja fel a figyelmet arra, hogy a korszak kezdetén, az eötvösi toleráns nemzetiségi politika továbbéléseként megjelentek olyan történelemkönyvek is, amelyek az egyes nemzetiségek eredetét, történetét is taglalták. Példaként említi a H. J. Schwicker által írt, Pesten, Aigner Lajos kiadásában 1872-ben megjelent, „Képek Magyarország történetéből” című munkát, amely a Kárpát-medencében élő szláv törzsek honfoglalás előtti történetével, első birodalmuk kialakulásával is foglalkozik.²⁴⁰ Szempontomból azonban az is figyelmet érdemel, hogy a jelzett munka „népiskolák és polgári tanodák” számára készült, a népiskolai használatra szánt rész nagyobb, a felsőbb

²³⁶ Katus László, 1978. 1003–1064. p.; Katus László, 1979. 1385–1393. p.; Kosáry Domokos, 1990. 125–128., 130–133., 290–291. p.; Mikó Imre, é. n. 248–258. p.; Ábrahám Barna, 1999.

²³⁷ Az „általános történet” a korban a mai világtörténelem vagy egyetemes történelem fogalmakkal egyenértékű.

²³⁸ Képviselőházi Napló, X. köt. 361. Idézi: Arató Endre, 1969. 527. p.

²³⁹ V. ö. Arató Endre, 1969. 536–538. – Az országgyűlés ezt a javaslatot nem fogadta el. A törvény 55. §-a szerint a köteles tárgyak között tanítandó: „f) hazai földleírás és történet; g) némi általános földleírás és történet”.

²⁴⁰ Arató Ferenc, 1969. 238–240. p.

iskolák számára szánt rész apróbb betűkkel van szedve, s hogy a más népek történetét taglaló részek mind az apró betűs, tehát nem népiskolai oktatási célt szolgáló kategóriába tartoznak. A saját történelem tanítására én egy példát találtam, Horvát-Szlavónia rövid történetét,²⁴¹ amely tárgyalja a horvátok betelepülését erre a területre, majd a 910 és 1091 között fennállt önálló horvát államról szól. A magyar királyok hódításait végső soron, egybecsengően a magyar tannyelvű történelemkönyvek megállapításaival, pozitívan értékeli, mert az nem elnyomást hozott, ellenkezőleg, a zsupánoknak a királyi hatalom ellen folytatott harcából következő zűrzavaros állapotoknak vetett véget. Innentől lényegében a magyar politikátörténetet olvashatjuk nála is, a nemzeti jelleg abban nyilvánul meg, hogy minden korban kitér a helyi kulturális értékekre: iskolák, nyomdák, templomok, világi építészet stb. A másfajta megközelítésre azonban már ebből a korai időszakból is hozhatók példák, elsősorban a lefordított olvasókönyvek sora.²⁴²

A törvény körüli vitában végül diadalmaskodó magyar álláspontot Tisza Kálmán – utalva az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc eseményeire – fogalmazta meg: „Amennyiben van, vagy lehetne valamelyik nemzetnek külön története, csak azóta vagy oly időkben van, amidőn a hazának egyes, egyik vagy másik nemzetiséghez tartozó lakói lelkiismeretlenül felizgattatván, ellenséggé tették magukat az összes nemzettel.”²⁴³ E megállapítás nemcsak elvitatja az országban élő más népektől a saját történelmet, de utal a magyar politikai elit jellemző felfogására, miszerint a nemzetiségek mozgalmait nem valamiféle belső fejlődésből fakadó igény, hanem pusztán külső izgatás hívta életre.

A következőkben az kívánom áttekinteni a nem magyar tannyelvű népiskolák számára kiadott tankönyvek alapján, hogy a kezdeti, nagyjából 1875-ig tartó türelmes nemzetiségpolitikát követően milyen történelemszemlélet uralkodott el ebben az iskolatípusban. Az ország akkori népességének közel felét kitevő nemzetiségek számára működtetett, többségükben felekezeti fenntartású, nem magyar tannyelvű elemi népiskolákban használt tankönyvek milyen specifikumokat mutatnak? Adtak-e több információt az ország nem magyar

²⁴¹ Tarczay Erzsébet, 1915. – Nem sikerült megállapítanom, hogy első kiadása mikor jelent meg.

²⁴² Részletesen elemez egy ilyen olvasókönyvet Vigh Gyula, 1997.

²⁴³ Képviselőházi Napló, X. köt. 362. p. Idézi Arató Endre, 1969. 527. p.

nemzetiségeiről, nyújtottak-e valamiféle lehetőséget a saját nemzeti identitás kialakítására, ápolására? Különböztek-e, legalább részlegesen, s ha igen, mennyiben a magyar tannyelvű iskolákban közvetített ismeretanyagtól és nevelési céltól?

Dr. Ghibu Onisifor, aki az első világháború előtt az erdélyi román ortodox főegyházmegye elemi oktatásügyének felügyelője, továbbá a kolozsvári egyetem rendes tanára volt, s aki a világháború kitörése után nem sokkal, 1915-ben Romániába települt át, ugyanekkor írt és Bukarestben kiadott két könyvében²⁴⁴ a dualizmus kori oktatásügy nemzetiségi szellemet elnyomó, magyarosító törekvéseit kívánva dokumentálni, történelem- és földrajzkönyveket, olvasókönyveket, illetve a magyar és a román nyelv elsajátíttatásához kiadott nyelvkönyveket citált.²⁴⁵ Megállapítása szerint a román nemzet negligálása, illetve az elmagyarosítási törekvés az egész népiskolai oktatást áthatotta, a tankönyvek textusai és illusztrációi egyaránt ezt szolgálták.

A történelemkönyvek közül példaként idézi többek között I. Dariu „Istoria Ungariei” című munkájának 1907-es, nyolcadik, brassói kiadását: „Országunkat Ungariának (Magyarország) nevezik. Ungaria a mi hazánk. Hazánkban többféle népek laknak. Ezek között vannak Ungurii vagy Maghiarii, románok és szászok. Ezek a népek együtt alkotják az egységes és oszthatatlan magyar nemzetet. A nem magyar anyanyelvű polgárok alkotják a nemzetiségeket, a beszélt nyelv szerint.”²⁴⁶ *A földrajzoktatás* területéről hivatkozik mások mellett Dr. N. Pop földrajzkönyvének 1911. évi tizedik kiadására, amelyből az alábbiakat idézi: „A község lakóseit nemzetiségük és felekezetük szerint különböztetjük meg. Hazánk összes lakói együtt alkotják a magyar politikai nemzetet, akármi is nemzetiségük és vallásuk.” Felhívja a figyelmet arra is, hogy a kötetben közölt *illusztrációkban* kizárólag a magyar történeti vonatkozások jelennek meg. Hasonló szellemiség

²⁴⁴ Viața și organizația bisericească și școlară în Transilvania și Ungaria és Școale românească din Transilvania și Ungaria.

²⁴⁵ V. ö. Lugos, é. n. – A két világháború között, Lugoson, év nélkül „A magyar kisebbség nemzetpolitikai szemle” kiadásában megjelent kötet, amelyre a továbbiakban többször hivatkozom, lényegében, persze a maga céljait szem előtt tartva kivonatolja Ghibu munkáját, jelezve, a romániai magyar kisebbséggel szemben a két világháború között érvényesített, erősen diszkriminatív politikát Ghibu nem éppen barátságos megállapításait is eltorzítva idézi a korabeli román publicisztika.

²⁴⁶ Érdekes, hogy konkrétan csak az Erdélyben élő nemzetiségeket sorolja fel, szerbekről, szlovákokról nem tesz említést!

olvasható ki a már idézett I. Dariu földrajzkiadványából (VIII. kiadás, Brassó 1907): „Községünk Ungaria-ban van. Ungaria a hazánk. Hazánkban többféle nyelvet beszélnek. A hazánkban beszélt nyelvek közül a legjelentékenyebb a maghiara (magyar) nyelv, mivel ez az állam és a közös megértés nyelve hazánk összes polgárai között. Milyen nyelven beszélünk? Nekünk a román nyelv az anyanyelvünk.”

A fenti idézetekből kiolvasható megállapítások megítélésem szerint nem mennek túl azokon a kereteken, amelyeket a korabeli törvények jelölnek ki, a nemzetiségi mozgalmak által tagadott egy állam, egy politikai nemzet koncepció megjelenítései a tankönyvekben, elismerik a többféle etnikai, nyelvi és vallási identitást, s az egyes etnikumok anyanyelvhez, választott valláshoz való jogát.

Érdekesebbek a román tannyelvű iskolák *magyar nyelvi tankönyveiből*, illetve a *román nyelv tanítását célzó nyelvkönyvekből* idézett példái, amelyek már erőteljes érzelmi húrokat is megpengetnek. Idézzünk ezekből is néhányat!

A román tannyelvű iskolák számára kiadott *magyar nyelvi tankönyvek* közül V. Goldiş és Koós F. (1905-ös, V. kiadás) munkájában áll: „Községünk Magyarországon van. Magyarország édes hazánk, mivel mindnyájan magyar hazafiak vagyunk. A haza lakosai különböző nyelveket beszélnek. A legtöbben magyarul beszélnek. Ez az ország hivatalos nyelve. Sokan beszélnek románul, németül, tótul és szerbül. Mindezek édes fiai a magyar hazának s mint ilyenek testvérek. Mi románul beszélünk. A mi hazánkat, Magyarországot nagyon szeretjük. Hazánk nagyon szép ország. Itt élnek szüleink és rokonaink.” I. Dariu Erődi I. tanfelügyelővel közösen kiadott magyar nyelvkönyvében (*Cartea de limba maghiara*) a magyar címer alatt ez áll: „Nem is magyar az, aki nem mer meghalni érte.” I. Vuia magyar nyelvű könyvei (Arad, 1912., 1913.) a professzor szerint mint idegen testről beszélnek a románokról: Arany Jánosról mondja: „szép, idegen műveket fordított nyelvünkre (ungureasca)”²⁴⁷

A *román nyelvkönyvekben* megjelenő magyar szellemiség bizonyítására idézi D. Grama és Dr. Traian Putici 1894–1895-ben. I. osztályosoknak kiadott ábécéjét, amelyben a magyar zászló alatt közlik a szerzők: „Ungaria a mi hazánk. A haza összes embereivel testvérek vagyunk.” St. C. Alexandru 1902. évi képes

²⁴⁷ Lugos, é. n. 23–24. p.

ábécéje (Brassó) közli I. Ferenc József király képét, majd egy olvasmányt a magyar hazáról, végül megállapítva: „A magyar jó ember.” I. Vuia ábécéiben, N. Sulica olvasókönyveiben, és Stroia Magyarországról szóló prózai és verses olvasmányai hemzsegnék a magyar hazafiságtól. Magyar legendák és szájhagyományok szerepelnek bennük, románokról szó sincs.

Nem folytatom a sort. Mindenesetre saját vizsgálatomban ugyancsak figyelmet kívánok fordítani az olvasó- és történelemkönyvek mellett a nyelvkönyvekre is.

Tiltott könyvek

Mielőtt rátérnék a nem magyar nyelvű iskolák számára kiadott, történelmi ismereteket is tartalmazó és a VKM által is engedélyezett tankönyvek, illetve nyelvkönyvek bemutatására, jelezni szeretném, hogy ezek mellett „alternatív”, a nemzetiségek felfogását történelmi szerepükről, saját nemzeti történelmük meglétéről és fontosságáról tükröző könyvek is, igaz, hivatalos engedély nélkül, forgalomban voltak. Kitiltásukra a népiskolákból időről időre erőfeszítéseket tett a magyar kultuskormányzat, úgy tűnik, sokáig kevés sikerrel.

A *Néptanítók Lapja* 1906. évi 17. számában közzétett egy 189 tételt tartalmazó tiltólistát, amely, bár nem teljes következetességgel, de általában közli az inkriminált mű szerzőjének nevét, címét, megjelenési helyét és idejét, valamint a magyarországi iskolákban való használatát eltiltó miniszteri rendelet(ek) számát.

A tiltott könyvek száma meglehetősen hullámzást mutat: 1868 és 1871 között egyetlen tételt sem találunk. A tiltások, évi két-három könyvvel 1872-ben kezdődnek, majd számuk drasztikusan megnövekszik 1875 és 1878 között, ezen belül 1875-ben tetőzik, ekkor eléri a 22 darabot. 1885-ben indul egy újabb „dagály”, amely lényegében 1897-ig tart, kezdetben évi 6–8 tétellel, majd 1892 és 1894 között közel 40-re emelkedik a kitiltott könyvek száma. Ezt követően folyamatos a csökkenés, 1897 után már csak elvétve fordul elő tiltó rendelet, de a lista 1906-os közzététele arra utal, hogy a probléma nem szűnt meg.

A hullámzás és magyar nemzetiségi politika alakulása közötti egyezés elemei közötti összefüggés meglehetősen egyértelmű: az 1875-ös tetőzés időben egybeesik a Tisza Kálmán-féle konzervatív-liberális kormányzat hatalomra

kerülésével, a liberális nemzetiségpolitikai elvek eötvösi–deáki hagyományainak háttérbe szorulásával, aminek egyértelmű jele a három szlovák tannyelvű gimnázium bezáratása és a Matica Slovenska szlovák kulturális egyesület feloszlata. Mint Mikó Imre írja: a millenniumig a magyarok és a nemzetiségek közötti viszony mindinkább kiéleződött, a pálfordulás az 1875. évi pártfúzió után áll be, amikor is a Tisza vezette balközépnek, hogy kormányra kerülhessen, szüksége volt új nemzeti jelszavakra, s minthogy közjogi téren nem tudott eredményeket elérni, a belpolitikai sovinizmust karolta fel, ezzel a nemzetiségi politika a belpolitikai taktika és a pártküzdelem mezejére csúszott.²⁴⁸

Az 1894-es csúcspont egybeesik a Csáky Albin minisztersége (1888–1894) alatt erőteljesen folytatott állami iskolaépítési politikával, illetve az általa elrendelt, elsősorban a nemzetiségi-felekezeti iskolákat érintő tankönyvrevízióval. Az állami népiskolai programot csúcsra járató, többnyire magyar tanítási nyelvű iskolákat létesítő, a népiskolák minőségi fejlődését nagyban elősegítő Wlassics Gyula minisztersége idején, összhangban a miniszter kora nacionalista hangvételéhez képest mérsékelt felfogásával, csökkent a tiltások száma. Az 1905-ös új állami népiskolai tantervvel és a korban az első pregnánsan konzervatív beállítottságú kultuszminiszter, Berzeviczy Albert idején (1903–1905), a nemzetiségi aktivizálódásával egyidejűleg a nemzetiségi iskolák fölötti szigorodó ellenőrzés, illetve az általa előterjesztett, ám a megvitatásig sem jutott, szellemiségében a „Lex Apponyi” előzményének tekinthető népoktatási törvényjavaslatok, a nem magyar tannyelvű iskolák szabadságát korlátozni tervezett intézkedések, amelyek végül majd az Apponyi-féle törvényekben öltenek testet, magyarázhatják a tankönyvtiltások számának csökkenését.

A tiltólistán szereplő kiadványok tartalmukat, tematikájukat tekintve a magyar politikai nemzet koncepciót sértő vagy ilyenek tekintett köteteket tartalmaznak. Szép számmal szerepelnek rajta a magyarországi nemzetiségek „anyanemzeteinek” területén (Bukarestben, Belgrádban, Zágrábban, Prágában), továbbá a német, a szász, a szlovák, a szerb nemzetiség körében mérvadónak tekinthető helyszíneken (Bécs, Olmütz, Lipcse, Berlin, Újvidék, Pancsova, Túrócszentmárton, Kolozsvár, Temesvár, Brassó) kiadott térképek, főleg Európa-

²⁴⁸ Mikó Imre, é. n. 255., 253. p.

térképek, illetve az osztrák birodalmat bemutató atlaszok, falitérképek, földrajzkönyvek, a nemzetiségek saját identitásának erősítését célzó folyóiratok, énekeskönyvek, verseskötetek.

Ami a történelemoktatást illeti, tilalom alá esik számos olvasókönyv és a magyar történelmet, illetve az egyes nemzetiségeknek a korabeli magyar történelemfelfogástól eltérő történetét taglaló kiadványok. Ilyenek például, hogy minden nyelvterületre hozunk példát: 1873-ban kitiltva: Kožehuba János: Dejepis Uhorská (Magyarország története), h., n., é., n.; 1873-ban kitiltva: Balenocič Simon Pavjestnica hrvatskoga naroda (A horvát nemzet története), Zágráb, 1870.; 1875-ben kitiltva: Moldovanu János M.: Istoria patriei pentru școalele poporale romána din Ardeal (Hazai történelem, a román népiskolák számára), Balázsfalván adták ki, az érseki iskolai bizottság jóváhagyásával; 1875-ben kitiltva: Matzenauer F. Ottó: Istoriija srpskog naroda za osnovne srpske škole (A szerb nemzet története, szerb elemi iskolák számára), Belgrád, 1869.; 1876-ban kitiltva: Tuducescu János: Istoria Românilor. Manuale didactic pentru scoalele poporale române (A románok történelme. Tankönyv román népiskolák számára), Arad, é., n.; 1877-ben kitiltva: Dreghiciu Meletin: Istoria Ungariei in compendiu (A magyarok története). Temesvár, 1874.; 1887-ben kitiltva: Florentiu M. C.: Notitie din Istoria Româniloru (A románok történetéről), Bukarest, é., n.; 1887-ben kitiltva: Képek a szerb történelemből (szerb nyelven és szerb betűkkel), Pancsova, 1885, minden kiadása kitiltva; 1889-ben kitiltva: Baur C. F.: Österreich-ung. Monarchie (Az Osztrák–Magyar Monarchia), Bécs, é., n.; 1895-ben kitiltva: Dejepis Slovakov (A tótok története), Rózsahegy, é., n.

A nem magyar tannyelvű nyelv- és olvasókönyvek típusai

A nem magyar tannyelvű iskolák számára készült nyelv- olvasókönyvek különféle típusokba sorolhatók. Egyrészt jelentek meg *valamennyi nem magyar tannyelvű iskola számára javasolt könyvek*, másrészt *tannyelvenként külön-külön is olvasókönyvek*, mégpedig mind a magyar nyelv, mind az anyanyelv tanításához. Előbbiekben azt kerestük, hogy összekapcsolódnak-e magyar történelmi-nemzeti célok közvetítésével, vagy beérik az államnyelv elsajátításának az adott feltételek között önmagában sem elhanyagolható céljával, az utóbbiakban pedig

azt, hogy az anyanyelv tanításán túlmenően tartalmaznak-e az identitás alakulásához szükséges egyéb elemeket, mert egyetértünk azzal, hogy az oktatás nyelve és tartalma *együtt* befolyásolja az identitás alakulását: „Az anyanyelvet nem elég csak tantárgyként tanulni, mert az segít ugyan az irodalmi nyelv elsajátításában s a kommunikációs készségek kialakításában, de a hovatartozástudatot önmagában nem fejleszti. Ezért szükség van az adott kisebbség hagyományainak, helytörténetének, anyanemzete történelmének, földrajzának, művelődéstörténetének anyanyelven történő megismerésére is.”²⁴⁹

Anyanyelvi tankönyvek

Az anyanyelvi tankönyvek és olvasókönyvek egy része identitási szempontból teljesen *semleges*, ami alatt itt azt értem, hogy sem a saját nemzeti, sem a magyar nemzeti identitást nem közvetítik semmiféle formában. Az anyanyelvet kívánják megtanítani. Közismereti témák: iskola, család, otthon, természet, vidék, város, foglalkozások, mesterségek stb. szerepelnek bennük.²⁵⁰ A nem magyar anyanyelvű költőktől származó versek sem a saját nemzeti történelem pillanatait idézik, ezek is szempontunkból neutrális témákról szólnak.

Akadnak, igaz, az általam vizsgált körben csekély számban, olyan anyanyelvi tankönyvek, olvasókönyvek is, amelyek a *saját nemzeti identitás* kialakításának célját sem veszítették szem elől. Példa erre Fritz Reimesch 1897-ben Brassóban, evangélikus iskolák számára kiadott, gót betűs olvasókönyve.²⁵¹ A benne szereplő olvasmányok zöme erdélyi és magyarországi táji nevezetességekkel, a közigazgatási rendszerrel, az ország lakosainak tájegységenkénti etnikai, vallási hovatartozásával foglalkozik. A prózai szöveg egyhangúságát megtörő versek között azonban rábukkantam Obert Ferenc „1849. május” című költeményére, amely a szász nemzeti mozgalom kiemelkedő alakjának, mártírjának, Róth Lajosnak állít emléket. Még szabad fordítására sem vállalkozom, de röviden összefoglalom a tartalmát. A vers szerint Róth Lajosnak Magyarországon, Kolozsvárott, „a német nyelv és nemzet védelmezéséért”

²⁴⁹ Nádor Orsolya, 2003.

²⁵⁰ Пыенек pl.: Gönczy, Pavel, 1896; Gáspár János, 1896; Popescu, Ioan, 1905; Čitanka, 1909; Čitanka (ЧИТАНКА), 1907; Mendl, L[udvig], 1902.

²⁵¹ Reimesch, Fritz, 1897. 53. p.

életével kellett fizetnie. Az „ellenség”, ebben a narrációban a magyar honvédek, gúnyos kiáltásokkal kísérték útján a kivégzőosztag elé. Őt azonban teljesen lefoglalta a fájdalom az eltiport Szászország miatt. Fedetlen arccal, bátran várta a halált. Utolsó sóhaja így hangzott: „Ó, Isten, oltalmazd az én szép Szászországomat!” – Ebbe a körbe tartozik Hodos professzor 1912-ben immár 9. kiadást megért irodalomtörténete, amely az elemi iskolák felsőbb osztályai számára készült, de népiskolai tanítók számára is komoly muníciót jelenthetett. A román irodalomról ad rövid, tömör, lexikonszerű, mégis átfogó képet: sok információt közöl a népi irodalomról, az egyházi és világi szépirodalomról, krónikairodalomról stb. Az elején, hogy ne legyen félreértés, a Román Tudományos Akadémia tagjainak arcképcsarnokát közli.²⁵²

Jelentősebb mennyiségben jelentek meg a saját (nem magyar) anyanyelv tanítását szolgáló könyvek között a *magyar* (és katolikus) *identitást* megalapozni kívánó kiadványok. Az alábbiakban erre idéznék példákat. Egy *szlovák* tannyelvű katolikus iskolák számára készült olvasókönyv²⁵³ foglalkozik többek között a szülőföld, az otthon és a haza kapcsolatával. Megállapítja, hogy az ország, ahol szülőföldünk található, az a hazánk, s ez Magyarország. A történelmi vonatkozások említésénél nem tapintható ki benne semmiféle rendszer, mindenesre közöl szöveget Magyarország első királyáról (72. olvasmány), továbbá Szent Lászlóról (90. olvasmány) stb. Másutt felsorolja Magyarország összes királyát a jelenig (75. olvasmány). „Hazafiak” címszó alatt (a 86. olvasmányban) megemlékezik Hunyadi Jánosról, Zrínyi Miklósról, majd „Főpapjaink a történelemben” cím alatt ugyanott Juraj Martinuzziról, azaz a horvát kishemesi családból származó Fráter Györgyről, a Havasalföldről Erdélybe származott román nemesi ősökkel bíró Oláh Miklósról, a dalmáciai gyökerekkel rendelkező Verancsics Antalról, az ismeretlen születési helyű Forgách Ferenc esztergomi kanonokról, az ellenreformáció elkötelezett hívéről és Szelepcsényi Györgyről, a nagyszombati születésű nyitrai püspökről, esztergomi érsekről.

„Jožef Margitai” *szerb* tannyelvű iskolák 3–4. osztályai számára kiadott tankönyve először is megállapítja, hogy a „mi” szülőhazánk Magyarország. Közöl olvasmányokat a szűkebb környezetről, a Muraközről és Zala vármegyéről, majd

²⁵² Hodos, E., 1912.

²⁵³ Sz. N., 1893.

a fontosabb magyar nevezetességeket (Budapest, Erdély, Balaton stb.) mutatja be. Kifejezetten magyar történelmi tárgyú olvasmányai többek között a magyarok eredetével, a honfoglalással, Árpád fejedelemmel, a tatárjárással stb. foglalkoznak. A magyar történelem számos meghatározó alakjáról olvashatunk benne István királytól Hunyadi Jánoson át Deák Ferencig.²⁵⁴

Adolf Schullerus *német* nyelvű olvasókönyvében a sok földrajzi tárgyú írás mellett olvashatunk magyar hazafias verseket, történeteket Attila haláláról, Hunyadi Jánosról, adomákat Mátyás királyról – vagy éppen egy megható, a magyar olvasókönyvekből már ismert életképet a jószívű gyermekről, a kis Ferenc Józsefről.²⁵⁵

A magyar nyelvi tan- és olvasókönyvek

A magyar nyelv tanításához kiadott nyelv- és olvasókönyvekről, az átvizsgált kötetek alapján legelsősorban is az állapítható meg, hogy a nyelvtanítás *szempontjából* sokfélék. Vannak közöttük tisztán magyar nyelvűek, ilyenek értelemszerűen a valamennyi kisebbség számára kiadott, dominánsan katolikus iskolák számára készült tankönyvek, de találunk ilyen példákat az egyes nemzetiségek oktatására készült kötetek között is. Ez utóbbi esetben vagy a kötet végén közölt szótár segíti a megértést, vagy az egyes olvasmányok után közölt szószedet, bár olyan példa is akad, amikor a könyvben ugyan dominál a magyar nyelv, de közölnek fordításokat, utasításokat anyanyelven is. De készültek tisztán kétnyelvű kiadványok is.²⁵⁶

Tartalmukat a nemzeti identitás szempontjából vizsgálva, hasonló típusokat különböztethetünk meg, mint az anyanyelvi könyvek esetében. Egy részük a nemzeti identitás szempontjából ugyancsak *neutrális*, a bennük idézett példák, a közölt olvasmányok olyan általános témákkal foglalkoznak, mint a

²⁵⁴ Margitai, Jožef, 1893.

²⁵⁵ Schullerus, Adolf, 1912.

²⁵⁶ A példák időrendi sorrendben: Aistleitner, Anton, 1871; Bakó Samu szerk., 1880; Kakujay Károly, 1888; Láng Mihály, 1892; Láng Mihály, 1892, 1902; Zelliger József, 1906; Mócsy Antal – Petrovácz József – Schultz Imre, 1908; Ember Károly – Mihalicska János – Margitai József szerk., 1909; Ember Károly – Margitai József – Mihalicska János szerk., 1910; Ember Károly – Margitai József – Mihalicska János szerk., 1913; Ember Károly – Margitai József – Mihalicska János szerk., 1917; Ember Károly – Margitai József – Mihalicska János szerk., 1918; Aistleitner, Anton, 1871.

tanuló közvetlen környezete (iskola, osztályterem, tanító, udvar), otthon (lakás, berendezési tárgyak, kert, háziállatok), tágabb környezete (erdő, mező, vadon élő állatok, sőt esetenként egzotikus állatok), foglalkozások, mesterségek és a felekezeti kiadványoknál természetesen imádságok, áldások, fohászok.²⁵⁷ Elvértve és a korszak elején akad példa némi *saját nemzeti identitás* megjelenítésére. Én egy ilyet találtam, Anton Aistleitner 1871-ben, német tannyelvű iskolák számára kiadott könyvét, amelyben szerepel egy olvasmány a hazaszeretetről. A történet a napóleoni háborúk korában játszódik, s cselekménye szerint az osztrák földre lépett francia seregek egy osztrák parasztembert próbálnak megnyerni helyi vezetőjüknek. S miután a felkért személy minden erőszak ellenére megtagadja a kollaborációt, a franciák elengedik, mert megtanulták tisztelni állhatatosságát és bátorságát (14. olvasmány).

A legtöbb kötet azonban a *magyar nemzeti identitás* kialakítását, a magyar nemzeteszmé elfogadását célozza meg. A továbbiakban ezek részletesebb bemutatását kísérem meg. Alapvetően azt vizsgálom bennük, hogy szót ejtenek-e az ország nem magyar anyanyelvű lakóiról, ha igen, milyen összefüggésben, s hogy a magyar identitás érdekében milyen narrációban jelenik meg bennük a magyar történelem.

Viszonylag sok történelmi olvasmányt közöl a *Bakó Samu* szerkesztésében 1880-ban *német tannyelvű katolikus* iskolák 3–4. osztályai számára tisztán magyar nyelven megjelentetett olvasókönyv. A nyelvgyakorló részben is találunk magyar történelmi utalást, Kinizsi Pálról. Az olvasókönyv részben azután számos történetet a magyar történelem köréből: Attiláról, Álmos vezérré választásáról, Szkítiáról, a magyarok vándorlásairól és honfoglalásáról, Nagy Lajosról (a folyó által elragadott ifjú Szeredai Ferenc megmentésének történetét), Mátyás királlyá választásáról, Széchenyi Istvánról. A katolikus elkötelezettséget a katolikus olvasókönyvekben egyébként gyakran előforduló példázat, Szapári Péter és Hamza bég, története kívánja erősíteni. A török időkben játszódó történet szerint Hamza bég az ellene harcoló Szapári Pétert, miután az a fogságába esett, csúnyán megkínóztatta, ellenben, amikor fordult a kocka, s Hamza bég lett Szapári Péter foglya, Szapári szelíden bánt korábbi ellenségével, olyannyira, hogy az,

²⁵⁷ Például: Popp Antal, 1888; Szabó László, 1890; Schumann Sándor, 1892; Schullerus – Popovici, 1902.

végiggondolva életét, áttért a keresztény hitre, igaz, ezt követően megmérgezte magát). A nem magyar népekre utalás sincs.

Zömmel neutrális témákról szól *Kakujay Károly német* tannyelvű iskolák II. osztályosainak készült, ugyancsak tisztán magyar nyelvű olvasó- és nyelvgyakorló könyve, a végén számos magyar hazafias verset tartalmaz: Gyulai Páltól, Városvától, Erdélyi Jánostól (Hadnagy uram..., Szilágyi Erzsébet, Intés) stb. A saját identitásra itt sincs utalás.

Láng Mihály III. osztályos *német, tót, szerb és román* tannyelvű népiskolák tanulói számára írt, több kiadást megért olvasókönyvének 128 oldalából a terjedelem felét a négy nyelvű szótár teszi ki. Ebben találunk utalásokat arra, hogy Magyarországon más etnikumokhoz tartozó népek is laknak. Egy apa és fia tervezett erdélyi utazása kapcsán közli: a Királyhágó vidékén „sok román lakik, magyar igen kevés”; Brassó és Nagyszeben körzetében az erdélyi románokat és szászokat lehet megismerni; az észak-nyugati Kárpátokban a lakosok nagyjából tótok, kevesebb számban magyarok és németek, az észak-nyugati Kárpátokban pedig németek, tótok, oroszok, románok laknak. Megtudjuk tovább, hogy I. (Szent) László meghódította Horvátországot és Galíciát; Könyves Kálmán rendet rakott Horvátországban és elfoglalta Dalmátországot; II. Géza szászokat telepített a Szepességbe, IV. Béla pedig befogadta a kunokat.

A magyar történelem fontosabb eseményei nem blokkban, hanem a kötetben elszórtan jelennek meg, alapvetően államelméleti megközelítésben, lényegében az Árpád-kor végéig. Nagyon részletesen szerepel benne Hunor és Magyar története, a magyarok eredete („homályos”, mint minden népé, de az „uralaltáji nyelvcsalád”-hoz köthető). Kézai nyomán sorolja fel a magyar törzseket és nemzetségeket, Anonymus alapján jellemzi a régi magyarok erkölceit, ismerteti a vérszerződés pontjait. Botond, Taksony után szerepel Szent István, az államszervező, aki a társadalmat, „a nemzetet” osztályokra bontotta, továbbá létrehozta az országos főtisztviségeket, sikerrel vette fel a harcot a pártütő Koppánnal szemben, de Vazul megvakíttatásának bűne feleségét, Gizella királynét terheli. Szerepel még az új területeket megszerző, ám a német–római koronát elutasító László király. Pontos felsorolja és minősíti a további Árpád-házi uralkodókat: II Endre például gyenge, felesége akaratából idegeneket a

magyarság nyakára ültető király, IV. Béla viszont erélyesen fellép a főurak ellen és újjáépíti az országot a tatárdúlás után. Fő forrásai Gáspár János olvasókönyvei, illetve Horváth Mihály történelemkönyve. Számos hazafias vers szolgálja ezeken túl a magyar nemzettudat erősítését (Pósa Lajos, Lukács Pál, Petőfi Sándor, Kisfaludy Károly költeményei).

Ugyanezen szerző ugyancsak több nyelven, IV. osztályosoknak kiadott olvasókönyvének felét szintén a négy nyelvű szótár foglalja le. Forrásai ezúttal Gyertyánffy István és Kiss Áron olvasókönyvei. Tovább lép a III. osztályosoknak szánt kötetben, amennyiben némileg tartalmaz egyetemes történeti vonatkozásokat is (olvasmány Kolumbusz Kristófról vagy Benjamin Franklinról). Találunk benne egy tanulságos történetet a magyar nyelv tanulásának hasznáról. A főszereplő, Kern Jakab egy becsületes és szorgalmas kereskedő fia, akit apja nem járattat iskolába, de akiben él a tudás utáni vágy, ezért önerőből, éjszakáit feláldozva képezi magát. Miután 1840-ben Budapestre költözött, minthogy „Kern Jakab ezen országnak, mely neki kellemes otthont adott, hű polgára volt, megtanulta az állam nyelvét, a magyart, mert átlátta, hogy a magyar nyelvre nagy szüksége van”. A Kereskedelmi Bank, majd a Lloyd elnöke lett, nagy karriert futott be – szóval, a felemelkedés, a nemzetiségi sorból való kiemelkedés lehetősége adott: szorgalom, becsület, takarékoság és a magyar nyelv ismerete.

A magyar történelem ismertetése, szervesen kapcsolódva a III. osztályos olvasókönyvhöz, folytatódik: a tematika Nagy Lajossal kezdődik, de előzményként felsorolja a korábban név szerint nem említett valamennyi magyar királyt. Az utolsó történelmi olvasmány az ország elmaradottsága ellen harcot kezdő Széchenyi Istvánról szól. Közben pedig olvashatunk a török elleni harcok hőseiről: az ellenség által rettegett és tisztelt Hunyadiról, a hős Zrínyiről, a szultán nagyrabecsülését is kiérdemlő Jurisichról, a szegényeket pártoló Lorántffy Zsuzsannáról. A hazafias versek itt sem hiányoznak.

Más magyar nyelvkönyvekben, például Zelliger József 1906-os, szlovákok számára írt, két nyelvű, teljesen kezdőknek készült magyar ábécéskönyvében arra találunk példát, hogy a magyar történelem vagy szereplői legalább különféle gyakorlatokban, példamondatokban említést nyernek. A „z” és a „zs” betűhöz rendelt mondatok: „Zrínyi dicső halállal múlt ki.” – „Zsigmond magyar király

volt.” Ugyanebben a könyvben olvashatjuk: „Magyarország az én hazám. Magyarország gazdag a természet adományaiban”; Hunyadi János nemcsak kitűnő hadvezér volt, hanem buzgó keresztény is. Hunyadi János szerette nemzetét és hazáját; ezért teljesíté ő oly híven kötelességét hazája és nemzete iránt.”²⁵⁸ Nem marad el a deklaráció: „Magyarország az én hazám. Magyarország gazdag a természet adományaiban.” Más népekről nincs említés.

Nem történik említés Magyarország más nyelvű vagy nemzetiségű népeiről a Mócsy Antal, Petrovác József, Schultz Imre által jegyzett, a katolikus iskolák III–IV. osztálya számára 1908-ban kiadott olvasókönyvben sem.²⁵⁹ Annál inkább próbálnak a szerzők a gyermekek érzelmeire hatni, amit már a témánkat érintően lényegi fejezet címe is tükröz: „Földrajzi és hozzájuk fűződő szívképző, illetőleg történelmi olvasmányok.” A könyv 180 oldalas terjedelméből ezek töltenek ki 48 oldalt, azaz az összes terjedelem több mint egyharmadát. Közli a *Szózat* két versszakát, illetve egy hazafias verset Dreisziger Ferencről. Íme:

*„Nem megyek én idegenbe,
Mint a fecske, mint a gólya,
Szebb nekem a napraforgós
Déliábos magyar róna.*

*

*Tisza mellett, Duna mellett
Ez itt az én szülőföldem,
Árvalányhaj szép virágát
Bokrétába itt kötöttem.*

*

*Könnyáztatta temetőben
Szomorúfűz csüggő ága,
Itt hajlik rá bánatosan
Szeretteim sírhalmára.”*

Az olvasmányok egyfajta országjárás köré fűződnek fel, amelynek során megemlékeznek a magyar történelmi vonatkozások mellett a katolikus egyház

²⁵⁸ Zelliger József, 1902.

²⁵⁹ Mócsy Antal – Petrovác József – Schultz Imre, 1908.

nagy alakjairól, szentjeiről (pl. Esztergom: itt lakik a hercegprímás; Kalocsa: az érsek lakik itt). A nagyobb városokhoz érve, ha annak népessége magyar, ezt nem mulasztják el kiemelni (pl. „Komárom tősgyökeres magyar város. Híres vára van, amelyet még nem bírt ellenség bevenni”; Szeged: állandó lakói majdnem mind magyarok), ha nem az, akkor hallgatnak. Olvasható a másutt is gyakran megjelenő tétel: a Tisza „a legmagyarabb folyó”.

Fontos szerepet kap az Osztrák–Magyar Monarchia megismertetése, az osztrák birodalomrész tartományainak, lakosainak, azok vallási megoszlásának bemutatása. Mindazonáltal a magyar büszkeség is kiérződik belőle, amikor az uralkodó kapcsán megállapítják: „a magyar király egyszersmind Ausztria császára is”, egyébként pedig Magyarország területe nagyobb, mint Ausztriáé.

Értelemszerűen részletesebb, nagyobb terjedelmű az Ember Károly, Mihalicska János és Margitai József szerkesztésében 1909-ben, „a legújabb tanterv szerint készített”, a nem magyar ajkú népiskolák V–VI. osztályai számára kiadott olvasókönyv. A 352 oldal terjedelmű kiadvány majdnem fele, 135 oldal foglalkozik történelmi, alkotmánytani ismeretek közvetítésével.²⁶⁰ A nem magyarok is részletesebben szerepelnek ebben. Egyrészt, hazánk régi lakói között megemlíti a rómaiakat, a hunokat, az avarokat és a frankokat. Hogy még milyen más népek éltek a Kárpát-medencében a honfoglalás korában, arról nem szól, bár hangoztatja, hogy Árpád, aki a nemzettel együtt határozta el a honfoglalást, „egymás után győzte le mai hazánk azon lakóit, akik nem akartak neki meghódolni. Akik azonban elismerték Árpádot fejedelmüknek, azoknak semmi bántódásuk nem lett. Ezeket a magyarok szeretettel fogadták maguk közé. Ugyanazon jogokban részesítették őket, amelyeket maguk élveztek.” Ezt erősítette meg e narráció szerint a pusztaszeri országgyűlés, ahol „a magyarok testvérükké fogadták Magyarország más nyelvű lakosait”. (6–7. p.) Ezen túlmenően Horvátország meghódításáról, illetve a nemzetiségek 1848–1849-es szerepéről történik említés: a másutt is gyakran olvasható indoklás szerint harcra a magyarok és a nem magyarok között azért került sor, mert a király rossz tanácsadói „fellázították a magyar kormány ellen a hazánkban élő szerbeket és románokat,

²⁶⁰ Ember K[ároly] – Mihalicska J[ános] – Margitai J[ózsef] szerk., 1909.

valamint a horvátokat. A magyar nemzet fegyvert fogott ezen ellenségek ellen.” A szlovákok mozgalmáról „elfeledkeznek”. (39. p.)

A magyar történelem interpretációja kapcsán szeretném megjegyezni, hogy ez az első olyan kiadvány, legalábbis az általam vizsgáltak közül, amelyben belső konfliktusokról is szó esik. Beszél például Koppány lázadásáról. A tatárjárás idején pedig lényegében azért volt nehéz helyzetben az ország, mert „a főurak a szegény népet sanyargatták”. Hasonló a helyzet Mohács előtt: „A főurak még a szegény nép szájából is kivették a falatot. Emiatt a parasztok Dózsa György vezérlete alatt 1514-ik évben föllázadtak a főurak ellen.” Minden kommentár nélkül elmeséli Dózsa kivégzését és a parasztok megbüntetését. (24. p.)

A továbbiakban is konfliktusokra fűzi fel a magyar történelem tárgyalását, ezek azonban már nemzet és királya között zajlanak. Kicsit kritikusabbak I. Lipót korának megítélésénél. A Rákóczi-szabadságharc kitörésében már közrejátszott a protestánsok üldözése mellett az is, vélik, hogy I. Lipót alatt törvénytelen adókat vetettek ki, amiről valójában nem a király tehetett, hanem megint csak a gonosz tanácsadók: „a király lelketlen tanácsadói rosszul bántak a békés polgárokkal, törvénytelen adókat vetettek ki”. (31. p.) Pozitívumokat és negatívumokat egyaránt említenek Mária Teréziánál, néha tévesen, pl. pozitív (és téves), hogy visszaadta a jobbágyoknak a költözködés szabadságát, de negatívum a főnemesség s az őt utánzó köznemesség elnémetesedése. A Mária Teréziát követő uralkodók sorából ezt követően V. Ferdinándot említik meg. Őt is félrevezetik rossz tanácsadói, ezért vonja vissza az 1848-iki, a mai Magyarországot megteremtő törvényeket, amelyek elfogadását Széchenyi hasznos tevékenységének és Kossuth ékesszólásának köszönhetjük. A forradalom szót 1848–1849 vonatkozásában nem írja le. A gonosz tanácsadók ezen is túlmentek, amikor fellázították a magyar kormány ellen nem magyar ajkú népeket.

Nem hallgatja el, hogy a nemzet szembeszállt Ferenc József alkotmányellenes támadásaival, s azt sem, hogy a szabadságharc kudarca után „szomorú napok” és megtorlás következtek. Végül azonban minden jóra fordult: a király Deákra hallgatott, s megtörtént a kiegyezés, szerintük az 1848-iki törvények megerősítése. Innentől két birodalom él együtt szövetségben, ezen belül a magyar önállóság túlhangsúlyozás a jellemző. 1867 óta „a nemzet és a király megértik

egymást. I. Ferenc József, dicsőségesen uralkodó királyunk gondosan őrzi alkotmányunkat. Ő Felségét, a királyt az egész nemzet szeretete és egész Európa tisztelete környékezi.” (40. p.)

1910-es közös munkájukban ugyanezek a szerzők²⁶¹ jobban hangsúlyozzák a nemzeti elemet. Az itt talált népekről (konkrétan a németeket, a horvátokat, a bolgárokat említik) és legyőzésükről szólva hangsúlyozzák, hogy a legyőzöttek „örömezt simultak a magyarokhoz”, mert „a magyar urak szebben bántak a szegényebb néppel, mint a morva és a német urak, s ezért szívvel, lélekkel magyarrá lettek” (4. p.). (A „morvákról” előzőleg nem tettek említést!)

A későbbiekben is többször kiemelik, hogy veszélyhelyzetben mindig képesek voltak összefogni az ország lakói. Így Rákóczi „zászlaja alá sietett magyar, tót, rutén, horvát egyaránt, testvéri kezet fogva egymással a haza szabadságáért”. (32. p.)

1848 is új tartalmat kapott. Legfőbb jelentése immár, hogy míg korábban minden hatalom és jog a nemeseké volt, most a haza minden polgára egyenlő lett a törvény előtt. Az változatlan, hogy a nemzetiségek az osztrák kormány felbujtására támadtak a magyar kormány ellen.

A nem magyar nyelvű népek magyarországi jelenlétének okairól is többet tudunk meg: a terület kiterjesztése, bővítése László és Kálmán királyunk alatt vette kezdetét; Károly Róbert németeket, szászokat, ruténeket telepített, majd III. Károly alatt újabb betelepítések történtek, a szerzők szerint ezek közül említésre érdemesnek találtak, hogy a déli vidékekre németek, szerbek, tótok települtek.

Bátrabbak a katolikus–protestáns viszály megítélésében is. Változatlanul fontos elemnek tekintik a belső béke megbontásában a protestantizmus megjelenését, de ennek korábban egyértelműen károsnak ítélt hatását próbálják oly módon ellensúlyozni, hogy ezen ellentétek túlbujánzását, végső soron káros hatását a nemzeti függetlenségünk felszámolására törő bécsi politika taktikázásának, manőverezésének tulajdonítják. A magyarok ellenségeskedését a bécsi kormány azért szította, állítják, hogy országunkat legyengítse, beolvaszthassa a német birodalomba. Ebben az interpretációban a magyarok már valláskülönbség nélkül Bocskai mellé álltak, mert ő volt az, aki feltámasztotta a

²⁶¹ Ember K[ároly] – Margitai J[ózsef] – Mihalicska J[ános] szerk., 1910.

nemzeti egységet. Az ellentétes hiten lévő Pázmány Péter és Bethlen Gábor egyaránt jó hazafiaknak minősülnek.

Súlyosabb kritika éri az uralkodókat is: I. Lipót például a magyarokat uszította egymásra, ahelyett, hogy a török kiűzésére koncentrált volna; igazságtalanságát nemes és jobbágy egyformán szenvedte el, ezért sietett Rákóczi zászlaja alá mindenki, társadalmi és nemzetiségi hovatartozástól függetlenül. Mária Terézia értékelése változatlan, de megemlíthető immár, teljesen negatív szerepkörben II. József is, mint akinek nem volt más célja, mint az elnémetesítés, a beolvasztás. I. Ferenc sok áldozatot követelt Magyarországtól az egyébként az uralkodója zsarnokságát tovább immár viselni képtelen francia nép által kirobbantott forradalom elleni harcában, de az uralkodó hálátlannak bizonyult, törvénytelenességekkel, alkotmány nélküli kormányzással „fizetett” a magyar áldozatkészségért. Az ellene való lázadás Széchenyivel kezdődött, aki fellépett az elmaradottság, a kiváltságok ellen, a jobbágyfelszabadításért, mert azt vallotta, nem elég a sérelmek folytonos hangoztatása és a kiváltságok védelme. Részletesebb a reformkori küzdelmeket bemutató rész, a haladó (Széchenyi és követői) és maradó (konzervatívok, Bécs) párt küzdelmeinek taglalása. A kiegyezés létrejötte is árnyaltabb megközelítésű, az oda vezető okok között az udvar külpolitikai helyzetének romlását is taglalják.

A zárás emelkedett és bizakodó, átvétel Benedek Elek kétnyelvű történelemkönyveiből. Felsorolják a magyarok csodálatos asszimilációs képességének példáit, s a kiegyezés után bekövetkezett anyagi és szellemi gyarapodás eredményeit.

Az immár többszörösen sikeresen debütált szerzők 1913-ban a katolikus iskolák összevont V. és VI. osztály számára álltak elő egy újabb olvasókönyvvel.²⁶² Ez tartalmilag jórészt megegyezik az 1910-es kiadással, de érdekessége, hogy a történelmi olvasmányok nem önálló blokkban, hanem a kötetben elszórtan találhatók meg, s hogy először közölnek utalást az országban magyarok és nemzetiségek között tapasztalható békétlenségre, s buzdítanak annak leküzdésére, így például az „Édes álom. Legyünk testvérek!” című olvasmányban: „Jertek csak, álmódjunk! – Van egy ország a Duna és a Tisza mentén, a

²⁶² Ember K[ároly] – Margitai J[ózsef] – Mihalicska J[ános] szerk., 1913.

Kárpát-hegyek övezik... húsz millió ember a lakója, akik szépen meg tudnak egyezni. Habár különböző nyelven beszélnek is, nem gyűlölik egymást... valamennyien egy anyának gyermekei... És ez az anya, a Haza: Magyarország. Ő magyar nyelven érti meg, ha német, román, tót, szerb fia hozzá fordul. Azt nem bánja, ha maguk közt a saját nyelvükön beszélnek. Csak ha vele van dolguk, akkor a nemzeti nyelvet, a magyart használják. Magyar érzés járja át a lelküket. Magyar hazaszeretetet hevítse lelküket.” És miért is kell a béke? „Mert tót, román, német haza úgysem lehetséges szép Magyarország helyén, hiszen ezer esztendő óta folyton Magyarországnak hívják ezt a földet. Soha nem foglalta ezt el idegen nemzet, soha nem parancsolt itt más, mint a magyar király. Újabb ezer évig a magyar megint meg tudja védeni hazáját... Ami jog van, megfelel a tóttal, románnal s a többivel és azért egyebet nem kíván cserében, csak szeretetet, csak tiszteletet.” (11–12. p.) Békétlenség volt mindig, amikor „népének egy része bujtoatók szavára hallgatott”, legyen ennek vége, legyünk testvérek, hiszen „Magyarországot még az Isten is külön országnak alkotta”. (5. p.)

Keményebb a hangvétele 1917-es kiadványuknak.²⁶³ Ez egyrészt tájegységenként felsorolja az ország nem magyar nyelvű lakosait (német, vend, horvát, tót, rutén, román székely, örmény, cigány), másrészt minden eddiginél határozottabban fogalmazza meg a magyar nemzeteszmét: „az ország lakosait együttvéve nemzetnek nevezzük” (139. p.); „a mi hazánk tehát Magyarország és mi mindnyájan magyarok vagyunk. Hazánk lakosainak nagyobb része magyarul beszél, de vannak olyan lakosai is, akik magyarul még nem beszélnek. Ezek is magyarok és mindenki szereti és becsüli őket” (136. p.); „Ezt az országot a magyarok szereztek, azért Magyarország. Sajnos azonban, hogy hazánk nem minden lakosa beszéli a magyar nyelvet”; az ország „összes népe a magyar nemzetet képezi. A magyar nemzet egy és oszthatatlan. A magyar nemzetnek tagja minden polgár, bármilyen nyelven beszél is” (154. p.). Erőteljesen felsorakoznak a király mögé, itt sem habozva a valóság megszépítésétől: „A magyarok mindig tisztelték és becsülték a királyukat. Neki mindenben engedelmeskedtek. Hűek voltak hozzá. Ha kellett, életüket és vérüket föláldozták értette. Legyünk mi is olyanok, mint elődeink voltak. Szeressük, tiszteljük,

²⁶³ Ember Károly – Margitai József – Mihalicska János szerk., 1917.

becsüljük királyunkat.” (140. p.) Az olvasmányok egy része is ezt a célt szolgálja, például az I. Ferenc Józsefről mint „életmentő királyról” közölt történet, amely szerint a vadászgató Ferenc József egyszer megmentett és családjához hazavitt egy elkóborolt, egy szakadék felett életveszélyben himbálózó kisfiút vagy az erdei sétája közben egy-egy aranyért árva gyerekektől virágot vásárló Erzsébet királyné nemes cselekedetének ismertetése.

Említést sem tesznek a nemzetiségekről olvasókönyvük következő, 1918-as, a katolikus iskolák III. osztálya számára kiadott változatában,²⁶⁴ amelyben ugyancsak a királyhűség, illetve a magyar nemzeti eszme dominál. A kötet a Himnusszal indul, s számos hazafias verset tartalmaz, mint pl. „Árpád apánk, ne féltés ősi nemzeded...” A magyar zászló képe alatt, a színek szimbolikáját is értelmezi, miszerint a piros a szeretetet (a haza szeretetét, féltését) jelenti, a fehér az ártatlanságot, a jóságot, a békét. Ezt ki is fejti: „A magyar ember jószívű. Nem bánt senkit, aki őt nem bántja. Békében akar élni mindenik honfitársával, beszéljen az bár tótul, németül, románul vagy szerbül. Tudja, hogy mindannyian egy közös hazának, a Magyar Birodalomnak gyermekei” – a zöld pedig a remény színe.

A honszerzés itt is kvázi Isten rendelése volt: „Hallották a magyarok, hogy az ő állandó hazájuk ott a Duna és Tisza között volna. Isten rendelé, hogy ott legyen a magyarok hazája, ott legyen Magyarország.”

A király iránti hűségre buzdít a magyar tannyelvű iskolák olvasókönyveiben is többször előforduló alábbi versike:

*„A legelső magyar ember
A király;
Érte minden honfi karja
Készen áll.
Lelje népe boldogságán
Örömét,
S hír, szerencse koszorúzza
Szent fejét!”*

²⁶⁴ Ember Károly – Margitai József – Mihaliczka János szerk., 1918. – Ez egy először 1908-ban megjelent olvasókönyv második, átdolgozott kiadása. Az általam vizsgált példányon található pecsét szerint 1920-ban is engedélyezték használatát.

A történelemkönyvek

A nem magyar tannyelvű iskolákban folyó történelemtanítást az olvasókönyvi megalapozás után részben, mint láttuk, a magyar tannyelvű iskolákban használt történelemkönyvek változtatás nélküli fordításai szolgálták. Ezen túlmenően készültek történelemkönyvek külön egy vagy több nemzetiség számára. Vizsgálatuknál igyekeztem egy rövid általános bemutatás mellett kiemelten arra figyelni, mit tudhattak meg belőlük a tanulók a magyar történelemről, illetve saját nemzetiségük eredetéről, a magyar történelemben játszott szerepükről. Ezen belül is néhány kardinális pontra összpontosítottam. Az első, tekintettel arra, hogy az egész középkoron s részben később is domináns hungarus-tudat felbomlását követően, lényegében a felvilágosodás kora óta megszületett külön nemzetkonstrukciók alapkérdése az volt, hogy kik, milyen népek éltek itt, a Kárpát-medencében a magyarok bejövetele előtt (lefordítva: „ősi jogon” kit, kiket illet ez a föld, kié az elsőbbség, illetve, hogy milyen módon, jogon, foglalták el a Keletről jött magyarok ezt a területet s ez milyen „viselkedésre” jogosítja fel őket); a másik annak figyelemmel kísérése, megjelennek-e, s ha igen, miként a nemzetiségek a magyar történelem további századaiban; megtudunk-e valamit későbbi beköltözésükről, számukról, arányukról, törekvéseikről; a harmadik, hogy mit tudhatunk meg 1848/49-es szereplésükről; a negyedik, hogy tartalmaznak-e utalást a többféle nemzetiségi identitásból fakadó létező vagy várható konfliktusokra.

Német tannyelvű iskoláknak készült *S. A. Neumann* nyugalmazott fővárosi tanító kétnyelvű, először 1844-ben megjelent, majd *Gaál Mózes* teljes átdolgozásában számos kiadást megért történelemkönyve.²⁶⁵ Belső arányai megfelelnek a korabeli tankönyveknek. A régmúlt koroké a terjedelem zöme: 37 oldalon tárgyalja a magyar eredettörténetet és az Árpád-házi királyok korát, 22 oldalon összegzi a magyar történelmet Mohácsig; 16 oldalon a 16–17. századot,

²⁶⁵ Neumann, S. A., 1896. – Ez volt az átdolgozás 15. kiadása. Az első átdolgozás megjelenésének évszámát nem sikerült kiderítenem.

12 lapnyi terjedelemben a 18. századot, az akkori jelenkorra, a 19. századra mindössze 5 oldalnyi figyelem jut.

Az ország „régii” lakóinak egy oldalnyi terjedelmet szentel. A honfoglalás korában felsorolása szerint szlávok, bolgárok, németek éltek itt, őket megelőzve szerepet játszottak a rómaiak, a hunok, majd az avarok. A történettudomány újabb eredményeivel is igyekszik lépést tartani, amikor a magyar nyelvet az urál-altáji nyelvcsaládba sorolja.

Töménységét, adatszerűségét a közbeszöött kérdések-válaszok, illetve mondák, mesék igyekeznek oldani. Klasszikus példája a részben mondaszerű, illetve a tisztán jó és gonosz királyok szerinti történelemoktatásnak. Királyonként 0,5–1,5 oldal terjedelemben írja le, ki volt az illető király, milyen fontos események történtek uralkodása alatt. A Habsburg-ház iránt lojális, de értékeléseiben visszafogott; sok dicséretet kap tőle II. József, Mária Terézia esetében azonban kiemeli, hogy a sok jó mellett, amit uralkodása hozott, káros volt az ország elnémetesedése. Óvatosabb lesz, amint a „közelebbi” uralkodókra tér át. I. Ferenc kapcsán arról szól, hogy „Metternich nevű minisztere sok bajt okozott, mert minden szabadabb gondolkodást eltiltott, pedig akkor már sok újításra és haladásra volt szüksége a nemzetnek”. Az üdvös újítások kora véleménye szerint az 1847-ben (!) elfogadott törvényekkel kezdődött, de ezek hatása nem érvényesülhetett azonnal, mert „1848-ban a magyarokra támadtak a felbujtogatott nemzetiségek, melyek hazánk területén laknak, és kezdetét vette a szabadságharc”. (99. p.) Kicsengése optimista: „Magyarország ma a virágzásnak és haladásnak útján van. Ipar és kereskedelem fejlődnek... A különféle nemzetiségek és vallásfelekezetek jól megférnek... Adja a népek sorsát intéző Gondviselés, hogy hazánk e jó király alatt továbbfejlődjék.” (102. p.)

Németek betelepüléséről II. Géza uralkodását tárgyalva tesz említést, a későbbi, a 18. századi betelepülésekről-betelepítésekről, az ország etnikai képének teljes átalakulásáról viszont szót sem ejt.

Szlovák és szlovák–magyar vegyes tannyelvű iskolák számára készült Ertl Heribert munkája, a „Magyarország története”.²⁶⁶ A kis terjedelmű könyvek csoportjába tartozik, mindössze 48 oldalt tesz ki, s ennek is kb. egynegyede a

²⁶⁶ Heribert, Ertl, 1896.

magyar történelem fontosnak ítélt pillanatait (vérszerződés, Szent István koronázása, II. Lajos holttestének feltalálása, Buda visszafoglalása stb.), szereplőit (Nagy Lajos, Hunyadi János, Bocskai, Pázmány, Petőfi, Széchenyi, Kossuth, Deák, I. Ferenc József) megjelenítő fekete-fehér illusztráció. A könyv rövid, magyar nyelvű olvasmányokat tartalmaz, kiegészítésképpen olvasmányonként szótárt és kérdéseket közöl. Belső arányait vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a terjedelem nagyobb része, mintegy kétharmada a Mohács előtti időkkel foglalkozik, s csak egyharmad rész jut a további századoknak, ezen belül is csupán 2 oldal a reformkornak, egy-egy oldal a szabadságharcnak és a kiegyezésnek.

Magyarország történelmének tárgyalása a „házában korábban élt népek” (rómaiak, a magyarokkal rokon hunok, illetve az avarok) történetének rövid áttekintésével kezdődik s a kiegyezéssel zárul. Egy mondatban emlékezik meg a honfoglaló magyarok által itt talált népekről, amelyek felsorolása szerint *morvák*, „*tótok*”, németek és bolgárok voltak. A narráció szerint a felettük uralkodó, konkrétan meg nem nevezett fejedelmeket Árpád néhány év alatt legyőzte, s a „rabló kalandozások” epizódja után sor került a magyar államalapításra. Leglényegesebb ebben az, hogy „István az országnak alkotmányt adott. – Meghatározta a király hatalmát, az alattvalók jogait és kötelességeit, s a nemzetet három rendbe sorolta: főpapi, főúri és nemesi osztályba.” (10. p.) Azaz ebben a narratívában az alkotmány és az alkotmányosság áll a középpontban: a magyar államiság alapjait István teremtette meg, s azok lényegében mindmáig változatlanok. Ez teszi érthetővé, hogy a más tankönyvekben kiemelten szereplő Aranybulla csak érintőlegesen szerepel. II. András „oklevelet adott az országnak, melyben a régibb törvényeket és a nemesek jogait biztosította”. Az állam a „jó” és a „rossz” királyok uralkodása alatt hol fejlődött, hol stagnált vagy éppen visszaesett. Minden esetben, minden királynál megemlékezik ugyanakkor a területgyarapításokról. A nemzetet lényegében az István által megalkotott rendek alkotják. A „népről” először a Dózsa-féle parasztháború kapcsán esik szó, bár elég homályosan: „... Bakács Tamás esztergomi érsek, Dózsa György vezérlete alatt keresztes háborút hirdetett a török ellen. A keresztesek azonban a zsarnokoskodó urakra támadtak, miből borzasztó polgárháború keletkezett. Végre Zápolya János

erdélyi vajda legyőzte a lázadókat, s Dózsát több társával együtt kegyetlenül kivégeztette; a szerencsétlen jobbágnép pedig örök szolgaságra vettetett.” (31. p.) Sorsukon végül Mária Terézia enyhített, majd az 1848-iki országgyűlés, amely kimondta, hogy „minden polgár a törvény előtt egyenlő; egyenlően viselik a közterheket, és a jobbágyok szabad uraivá lettek birtokaiknak”. (45. p.)

Mind ez idáig nem hallunk arról, hogy nyelvüket, nemzetiségüket tekintve esetleg nem csupán magyarokból álltak az ország lakói. Először itt, az 1848–1849-es események kapcsán találkozunk azzal, hogy az állam, az ország lakosai nem homogének. Merthogy „a horvátok és a szerbek az udvari tanácsosok izgatására fellázadtak ellenünk”. Szóval, ez a szlovák és szlovák–magyar vegyes tannyelvű iskolák számára készült történelemkönyv „elfeledkezik” arról, hogy a szlovákok egy része, nem is szólva a románokról, ugyancsak fellázadt „ellenünk”, s hogy köreikben a bécsi udvar éppen saját, időközben megfogalmazott nemzeti törekvéseik támogatásának ígéretével tudott támogatókat találni. S bár a szabadságharc leverése után gyászos idők következtek „ránk” (országra, nemzetre, melyik nemzetre?), nem maradt el a „happy end”: „Az elégületlen országot most is dicsően uralkodó királyunk, I. Ferenc József békítette ki. A jóakarátú fejedelem összehívta az országgyűlést, s Deák Ferenc tanácsait elfogadva, az 1867-diki törvénycikkek szerint kiegyezett az országgal... Bölcs uralkodása alatt azóta gyarapodott, gazdagodott az ország, a műveltség pedig eddig nem is remélt módon fejlődött. Mindazokért a nemzet felséges Uralkodónk és családja iránt a legőszintébb hálával és szeretettel adózik.” (48. p.)

Kifejezetten *szlovák* tannyelvű iskolákban javasolták használatra Ján Győrffy 1902-ben, katolikus iskolák számára kiadott, szlovák nyelvű tankönyvét.²⁶⁷ Megjegyzem, egyes fogalmak (pl. törzs, nemzetség stb.) zárójelben magyarul is szerepelnek benne. Ez is a kis terjedelmű könyvek csoportjába tartozik (mindössze 40 oldal), az arányok ezen belül is érdekesek: 6 oldal szól az ókori népekről, 2 a magyar fejedelmek koráról, 10 az Árpád-házi, 7 a vegyes házi (ide tartoznak e besorolás szerint a Hunyadiak is), végül ismét 10 a Habsburg-királyok koráról (II. Ferdinándtól). Az „újabb idők” rendkívül kivonatossan jelennek meg, mindössze 1-1 oldal jut az 1848–1849-es szabadságharcnak és a

²⁶⁷ Győrffy, Ján (1902).

kiegészítésnek. Ez utóbbiról annyit tudhat meg a tanuló, hogy 1848-ban az országgyűlés felállította a felelős magyar minisztériumot, s törvény mondta ki a haza valamennyi polgárának egyenlőségét. A történet itt lényegében be is fejeződik, még a kiegészítésig sem jut el. Tipikus példája a történelem királyok szerinti tanításának, illusztrációi a magyar történelemhez és a katolikus egyházhoz kapcsolódnak. Vannak benne találmányok is (Gutenberg, Bertold Schwartz, Kolumbusz, Vasco da Gáma). Nemzetiség, más nyelvű népek az említés szintjén sem jelennek meg, nem említi a honfoglalás előtt a Kárpát-medencében élt más népeket, s a magyar feudális társadalom belső feszültségei sem jelennek meg. Minthogy katolikus iskolák számára készült, a katolikus egyház történetével kapcsolatos információk hangsúlyosan szerepelnek (a magyar szentek történetei, Pázmány és kora stb.).

A több nyelven, több nemzetiség számára készült történelemkönyvek közül kettőt választottam részletesebb elemzésre: Sebesztha Károly és Benedek Elek munkáit. Elsősorban azért, mert mindegyik megjelent magyarul és több nemzetiségi nyelven is: Sebesztha Károlyé a magyar mellett szlovákul, németül, szerbül, Benedek Eleké román, német és szlovák nyelven, s ez csábító lehetőséget kínált arra, hogy megpróbáljam kikapintani a magyar és nem magyar iskolák számára készült modulációk azonosságait és különbségeit, másrészt, mert különféle változataik forogtak közkézen, az 1905-ös új tantervet megelőző, illetve azt követő átdolgozásokban.

Sebesztha Károly királyi tanfelügyelő nagy szerepet játszott a felvidéki pánszlávizmus ellen Grünwald Béla által kezdeményezett irodalmi harcban. Számos cikke jelent meg a *Magyar Tanügyben*, *A Honban*, az *Ország-Világban*, a *Budapesti Szemlében*, a *Pesti Napló* tanügyi rovatában. Több világtörténeti, művelődéstörténeti, magyar történeti, földrajzi, természetrajzi, alkotmánytani, magyar nyelvtani tankönyvet írt polgári iskolák, tanítóképzők, magyar és nem magyar tannyelvű népiskolák számára.

Az itt vizsgálat tárgyává tett tankönyvei azok, amelyeket a magyarok történetéről írt, s amelyek megjelentek magyar (1882, 1904), „tótajkú” (1888, 1892, 1904, 1909), „németajkú” (1895, 1901), „szerbajkú” (1895) népiskolák számára.

Elsősorban is megállapítható, hogy valamennyi kötet és kiadás a *magyarok* történetéről szól, bár a címekben több variáció is előfordul: a szlovák és a szerb ajkú népiskolák számára készült modulációkban a „magyarok története” megfogalmazás szerepel, a németek számára készült változatban a „Magyarország története”, a magyar tannyelvű iskolák számára viszont „a magyar nemzet története” megjelölés szerepel.²⁶⁸ Egyetemes történeti utalások alig fordulnak elő. A Rákóczi-szabadságharc kapcsán egy utalás erejéig említik a magyar iskoláknak szóló könyvekben, hogy XIV. Lajos francia király is bízta a magyarokat, illetve az 1904 utániakban arról, hogy az osztrák kormány kiegyezési hajlandóságában szerepet játszott Ausztriának a porosz–osztrák háborúban elszenvedett kudarca. A rövid, nagyjából féloldalmi terjedelmű olvasmányokat minden esetben szótár és a szövegértést, továbbá a memorizálást segítő kérdések követik.

Érezhető különbség van az 1905-ös tanterv szellemiségében írt, már 1904-ben megjelent kötetek és a korábbiak, továbbá a nemzetiségeknek szóló és a magyar tannyelvű iskoláknak szóló variációk között.

Az első kérdés, amit vizsgáltam, az az, hogy milyen népeket találtak itt a honfoglaló magyarok. Az 1905 előtt megjelent munkák mindegyikében szó esik a korabeli Magyarország területén élt „legrégibb” lakókról, azaz ebben a narrációban a keltákról, a rómaiakról, a „nagy népként” aposztrofált hunokról és a hunokkal rokon avarokról, illetve itt talált bolgárokról, németekről, „oláhokról”, „tótokról és morvákról”. Nem említi a románokat a szlovák tannyelvű iskolák számára kiadott változat, a magyar viszont részletesebb: Zalán, Szvatopluk és Mén Marót fejedelmeket is szerepelteti.

A nem magyar ajkú népesség későbbi betelepítéséről IV. Béla kapcsán olvashatunk, aki a szomszéd német és szláv országokból hívott be új lakosságot, főleg a városokba. Ugyancsak minden változat szól, hol részletesebben, hol kevésbé részletesen a 18. századi betelepítésekről: a nagy népességfogyás ellensúlyozására a szerb nyelvű iskoláknak szóló könyvben a németek, szlávok, „oláhok” mellett franciák és spanyolok beköltözését is említi; a német tannyelvű iskolák tanulói „tótokról”, németekről és szerbekről tudhattak. Az értékelés egybecsengően az, hogy mindez végső soron virágzást hozott, de ugyanakkor „az

²⁶⁸ Hasonló címvariációkról számol be az 1777 és 1848 között megjelent iskolai történelemtankönyvek kapcsán Lajtai L. László (2004). 61–63.

ország népessége nagyon megváltozott, mert a bevándorolt lakosság idegen ajkú volt, nem magyar, azonban ezek is jó polgárokká és hazafiakká lettek”; „ma már épp oly hű fiai a hazának, akár a magyarok” (magyar, 1904. 45. p.; német, 1901. 26. p.).

A továbbiakban már csak egy helyen, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc kapcsán szerepelnek a nem magyar ajkú népek. Mindegyik kiadvány azt hangsúlyozza, hogy a Kossuth vezetésével elért „üdvös törvények” nem tetszettek „a bécsi udvari tanácsosoknak”, ezért az udvar a „nem magyar ajkú lakosokat a magyarok ellen izgatta”. A magyaroknak szóló kiadásban konkrétan is megnevezik, hogy szerbekről, oláhokról, horvátokról van szó (a szlovákok itt is kimaradnak). Az 1895-ös, szerbeknek szóló modulációban van egy fontos utalás a nem magyar ajkúak ekkori lojalitására is, ami az összes többiből kimarad. E szerint: „A bécsi tanácsosok 1848-ban meggyőződtek arról, hogy a haza nem magyar ajkú polgárai is szeretik a hazát és a magyar testvéreket. Nem volt megye az országban, melyből a polgárok ne siettek volna a haza védelmére a magyarokkal együtt.”

Ami úgy általában a magyar történetet illeti, a tárgyalás során az államiság, illetve az alkotmányosság áll a középpontban. A magyar alkotmány alapját a vérszerződés vetette meg, stabil keretét viszont I. (Szent) Istvánnak köszönhetjük: ő volt az, aki az ország népességét három rendre, azaz a főpapok, a világi főurak, illetve a későbbi köznemesség, azaz a harcosok rendjére osztotta, létrehozta a megyerendszert és a közjogi intézményeket. „Az országnak ezen berendezkedése egész 1848-ig fennállott.” Nagy veszedelem alkotmányunkat a 16–17. században fenyegette, mégpedig Bécs részéről, mert az udvari politikusok ki akarták használni hazánk nehéz helyzetét, s meg akartak fosztani bennünket alkotmányunktól. Ezzel a törekvéssel szálltak szembe „a szabadság hősei”: Bocskai (őt a szlovák variációban nem említik), Bethlen Gábor, Rákóczi György. A jogtalanságok a török kiűzése után sem szűntek meg, II. Rákóczi Ferencnek újra fegyvert kellett fognia a szabadság védelmében, s végül I. József kénytelen volt visszaállítani a magyar törvényeket. Kudarc kísérte II. József jó szándékú, ám az alkotmányosságot negligálva meghozott rendelkezéseit is. Ezt követően a nemzet újra kénytelen volt fegyvert fogni 1848-ban, miután az alkotmányosan

hozott üdvös törvényeket a bécsi udvar elutasította. A kibékülés nemzet és királya között akkor következett be, amikor „most is dicsőségesen uralkodó királyunk, I. Ferenc József” Deák javaslatára visszaállította az 1848-as törvényeket. „Azóta hazánk saját kormányának vezetése alatt minden irányban fejlődik és virágzik. Isten segítse továbbra is virágzásra.”

Természetesen minden variációban olvashatunk a már idézettek mellett a területgyarapító királyokról, a tatárjárás okozta veszedelemről, az ország virágzásáról az Anjou-királyok, illetve Mátyás idején, a törökellenes harcok hőseiről, a reformkorban a haladásért Széchenyi által kezdett és Kossuth által folytatott küzdelmekről, a szabadságharc leverését követő megtorlásokról, németesítési törekvésekről.

Az 1904 utáni, német és magyar iskoláknak szóló kiadásokban részletesebben tárgyalják a gazdasági és kulturális fejlődést is. A német tannyelvű iskolákban szólóban találunk például az Árpád-kor végén egy rövid összefoglalót, amelyben az addig elért kulturális eredményeket trendekben és színvonalban a korabeli európaival egyenértékűeknek tekinti. Ugyancsak külön olvasmányt szentel a Nagy Lajos és Mátyás alatti „beléletnek”, párhuzamot vonva kettejük művészetpártolása között. A magyar tanulók számára készült moduláció további specifikumokat is mutat. Ebben és csak ebben jelzésszerűen megjelennek társadalmi problémák, a magyar történelem magyarok és magyarok közötti belső konfliktusai is. Az Árpád-kor kapcsán beszél arról, hogy a társadalom „szabadokra” és „pórokra vagy jobbágyokra” oszlott: az előzőbe tartoztak a magyar harcosok és más népek legyőzött előkelői, az utóbbiba a hadifoglyok és a meghódított népek. István feladatát is megnehezítették Koppány és más „belső ellenzők”. De megtudjuk azt is, hogy a tatárjárás idején nem mindenki sietett a haza védelmére, mert a főurak haragudtak IV. Bélára; hogy Mátyás királlyá választása sem ment simán, mert a „gonosz lelkű” Cillei s más főnemsek ellenezték, míg a köznemesség támogatta; a főurak felelőssége az is, hogy Mátyás halála után gyenge királyt választottak, elnyomták a köznemességet, belviszályt, széthúzást okoztak, aminek következménye az ország meggyengülése és a 150 éves török uralom lett. A belső konfliktusok között a vallási megosztottság: katolikusok és protestánsok küzdelme is megjelenik (erről a magyar mellett

csupán a szlovák iskoláknak szóló kiadványban van utalás). Részletesebb a magyar reformkor bemutatása, „haladók” és „maradók” ellentéte.

A kifejelet azonban mindenütt optimista és lelkesítő.

A magyar kultúrtörténetben elsősorban nagy mesemondóként jegyzett *Benedek Elek* népiskolák, illetve általában az ifjú korosztályok számára írt történelemkönyvei („A magyar nemzet története”, „Honszerző Árpád”, „A magyar nép múltja”, „Hazánk története”, „Nagy magyarok élete” stb.) újabban ismét hozzáférhetőek, számos változatban, s ezekből a „népnevelő” pedagógus alakjai is kibontakozik.

1904-ben jelent meg „Hazánk története” című munkája, amely azután nem magyar tannyelvű iskolák számára is javasolt tankönyv-modulációkat eredményezett: „A magyar nemzet története az elemi népiskolák V. és VI. osztálya számára. A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszter megbízásából írta: Benedek Elek. Számos képpel” című munkáját 1908-ban román nyelven, 1909-ben németül és szlovákul is kiadták. A nem magyar nyelvű változatok között nincs érzékelhető különbség.²⁶⁹ A kétnyelvű kiadványok a páros oldalon magyar, a páratlanon román, német, szlovák nyelven közlik ugyanazt a szöveget. A fekete-fehér, nem túl jó minőségű rajzos illusztrációk kizárólag a magyar történelemből vett képek, főként jeles személyiségekről, mindegyik kiadásban ugyanazok.

A *kétnyelvű kiadások* összes terjedelme 175 oldal, azaz, ha egy nyelvben gondolkodunk, közel 90 oldal. Az ezen belüli arányok jórészt megegyeznek az 1905-ös új népiskolai tanterv szellemében készült más tankönyvekével: a térség honfoglalás előtti viszonyainak bemutatására, amely a magyar honfoglalás előtt itt élt népek közül a keltákat és a rómaiakat említi név szerint, ez utóbbiak kapcsán Pannóniáról és az akkor dákok lakta Erdélyről tesz említést, 3 oldalnyi terjedelem jut. Árpád és népe 16 oldalon jelenik meg, az Árpád-kort 34 oldalon keresztül ismerteti, az idegenházi királyok korát a Hunyadiakkal együtt és a mohácsi bukásig 36 oldalon, 24 oldalt kap a három részre tagolt Magyarország története.

²⁶⁹ Az idézetekben a román nyelvű kiadás oldalszámaira hivatkozom. Más nyelvű kiadásokban egy-két oldalnyi különbség előfordulhat, ez azonban nem tartalmi változtatásokat tükröz, hanem az egyes nyelveknek a magyarhoz képest érzékelhető „hosszúságával-rövidségével” függ össze.

Az újabb idők együttesen 20 oldalon szerepelnek (ebből a Mária Terézia és II. József alatti németesítő törekvések 4, a reformkor 7, a második önvédelmi harctól, azaz 1849-től a kiegyezésig terjedő kor 9 oldal terjedelmet érdemel).

A középpontban a nemzeteszme áll. A magyar nemzetkarakterológia leginkább kihangsúlyozott eleme ebben a narrációban a nem magyar nyelvű kiadásokban a magyarság „mátság” iránti türelmessége, az a rendkívüli asszimiláló és vonzóerő, amelyet más (meghódított) népekre gyakorolt. Ennek demonstrálása érdekében nem hagy ki egyetlen lehetőséget sem. A vérszerződéssel nemzetté, „egy testté s lélekké vált magyarságot Árpád vezette Lebediából Etelközbe.” (8. p.) Vonzerejéről a magyar nép azonban már ezt megelőzően is bizonyosságot tett. Levédiában „a magyar népnek hét törzse volt... de csakhamar hozzájuk csatlakozott a kazárok egyik törzse, a kabar. Íme, még nem volt állandó hazája a magyarnak s már önként hozzájuk szegődött egy néptörzs.” (6. p.) Ez a vonzerő a későbbiekben sem csökkent, amint ezt az itt talált, illetve a később meghódított népek példája is mutatja. Valamennyien szívvel-lélekkal magyarok lettek, mert a magyar „nem durva erőszakkal, hanem szeretettel fűzte magához az idegen föld népét. Védője, s nem kizsarolója volt a meghódított népeknek.” (32. p.) Bátran ír arról is, hogy a Magyarország történetében fontos, kiemelkedő szerepet játszott nagy emberek etnikailag nem minden esetben voltak magyarok, amire nemigen van példa más könyvekben. Hunyadi Jánosról például megemlíti, hogy „egyszerű oláh kenéz ivadéka volt, mint egyszerű magyar köznemes kezdette pályafutását s csakhamar a magyar főnemesek sorába emelkedett. Mint oly sok idegen eredetű ember a századok folyamán, szívvel-lélekkal magyarrá lett Hunyadi János is. Nemcsak magyarrá lett, de dicsőséget is szerzett a magyar népnek hadvezéri lángelméjével s nagy vitézségével.” (76. p.) Meleg hangon emlékezik meg „a horvát eredetű s szívvel-lélekkal magyarrá lett Zrínyi Miklós horvát bán”-ról (90. p.) s a „szerb születésű, de magyar lelkű” Damjanichról – s a példákat hosszasan idézhetném még.

Konfliktusra az etnikailag magyar és érzelmeiben magyarrá vált más népek között végül is csak egyetlen esetben került sor e narratíva szerint, az 1848–1849-es szabadságharc idején (a forradalom szót csak Béccsel kapcsolatban használja, magyar vonatkozásban nem), amikor is az „öreg, gyenge király” háta

mögött Bécsben akcióba lépett „a titkos kéz”, s megkezdte a „nem magyar nyelvű magyarok” bujtogatását országszerte a magyar nyelvű magyarok ellen, s ennek tudható be, hogy 30.000 szerb, valamint az oláhok, szászok, továbbá a „tótok egy része” nemzete ellen fordult.

Ezer év mérlege mégis nagyon pozitív: „Ezer esztendeje, hogy Árpád megszerezte ezt a drága földet, melynek Magyarország a neve... Árpád egy maroknyi néppel szerezte meg ezt az országot, mely ma húszmilliónyi népnek ad szállást és kenyeret. A világtörténetben van példa arra, hogy maroknyi nép óriási területeket, országokat szerzett meg, de arra csak egy példa van, a magyarok példája, hogy ne csak megszerezze a földet, de ezer esztendőnél tovább meg is tartsa azt. Ennek a csudálatos ténynek *a magyar faj jellemében* van a magyarázata. A magyar faj az őshazából hozta magával a más fajok és más vallások iránt való türelmességet, a magát megkedveltető nyíltszívűséget, nagylelkűséget, más népek jó tulajdonságainak megbecsülését, s így nem csuda, hogy az ezer év során e földön letelepedett népeknek színe-java szívvel-lélekkel magyarrá vált. A magyar sohasem azért húzta ki a kardját, hogy hódítson, más népeket szolgásgba verjen, hanem azért, hogy az Árpád szerzette földet s annak népét megvédje... [a középkori királyok által megszerzett területek népei] többnyire önként csatlakoztak a magyar birodalom fennhatósága és védőszárnyai alá.” A magyar elszántan és hősieen védte Európát a tatár, majd a török ellen. „Ám a legválságosabb időkben... a haza jobbjai a hazaszeretet fenséges példáival új reményt, új erőt öntöttek a csüggedező, a pártoskodás miatt legyengült magyarság szívébe. A nemzeti összetartozás, az egység érzése szendergett, de sohasem aludt el teljesen, s az isteni Gondviselés a legválságosabb időkben mindig küldött férfiakat, kik felébresztették a magyarban a nemzeti öntudatot s a felébresztett nemzet csudákat művelt... A török önkényuralom és a német elnyomás ellen való sok százados küzdelem megakasztotta a magyar nemzetet a művelődésben, az anyagi gyarapodásban, de amint tünedezni kezdettek a békés munkát akadályozó körülmények, a magyar egy század alatt sok száz év kénytelen mulasztásait pótolta ki... Félszáz év alatt az ország képe mint megváltozott! Iskolákkal, a művelődés e templomaival benépesült az ország. Gőzhajók hasítják a Duna kebelét, vasutak száguldanak keresztül-kasul az ország testén. Munkás elme,

munkás kéz egyaránt boldogul. Az idegen csudálkozással nézi, hová fejlődött Árpád népe, az a maroknyi magyar, melynél sokkal nagyobb ma egyedül a népessége Budapestnek, az ország szívének is. Szabad-e elcsüggedni annak a nemzetnek, érje bármi vész, érje bármi szörnyű romlás, mely »annyi balszerencse s oly sok vizsály után« nemcsak él, de feléje a régi nagyság újra éledő képe biztatóan int?» (168–174. p.)

Ennek a magyar nemzetnek az erejét mindig is a köznemesség és a „nép” adta. Ők harcoltak Nándorfehérvárnál, ők védték mindig a hazát. Igaz, a Dózsa-féle parasztfelkelés során a sokat szenvedett népet (a jobbágyokat, a szelléreteket, a szegényebb sorsú köznemeseket sorolja ide) könnyű volt fellázítani, s testvér testvér ellen harcolt, ahelyett, hogy a török ellen fordult volna. A megtorlás, a jobbágyság örökös szolgaságra ítéltése mégis oktalan volt, gyengítette a nemzet erejét, csakúgy, mint a vallási vizsályok.

A „magyar faji sajátosságok” kiválóságát dokumentálni hivatott betétek szinte kizárólag a kétnyelvű variációkban szerepelnek, a magyar népiskolás fogyasztóknak szánt kiadásokban mellőzöttek. A nemzeti egység és összefogás gondolata és a köznemesi szemlélet persze azokban is jól dokumentálható, de kicsit kevesebb bennük az érzelem, illetve a szándék, hogy meggyőzzön mindenkit: egyek vagyunk, etnikai, nyelvi különbözőségek nélkül, mert az eredetüket tekintve nem magyarok fenntartások nélkül, őszintén a magyar nemzet részei lettek az évszázadok során – s ennek a magatartásnak a megtartása számukra is az egyetlen alternatíva.

*

Összegezve: a nem magyar tannyelvű iskolák számára készült nyelvkönyvek, olvasó- és történelemkönyvek alapján egyrészt igazoltnak látszik a népoktatás terén is Gyáni Gábor megállapítása, miszerint a dualizmus korában egymással vetélkedő nézőpontok századforduló körül kiéleződött vetélkedésében a nemzeti öntudatot tápláló narratívák közül „a magyar nemzeti, helyesebben a nemzetállami történetkép vált kánonná az összes többi, a nemzeti-kisebbségi diskurzusokkal szemben”.²⁷⁰ A népiskolai oktatáspolitikai kétségkívül túlment a

²⁷⁰ Gyáni Gábor, 2006. 6. p.

„nyelvi nacionalizmuson”, a teljes nemzeti azonosulást célozta meg a nem magyar ajkú ország lakók (a magyar nemzeti ideológia szellemében más nyelveken beszélő magyar honfitársainkról, az egyes nemzeti mozgalmak szóhasználatában külön nemzetekről van szó) esetében is. A népoktatás hatókörének kiszélesülése, a nemzetiségek-nemzetek általános műveltségének emelkedése, az egyének számára nyújtott kiemelkedési lehetőségek mellett a „más”, mint magyar kollektív identitás elismerésének-elfogadásának nem nyílt tér.²⁷¹ Erre készítettek fel az elemi iskolák leendő tanítóit a „tanítóképezdek” is.²⁷²

A nem magyar tannyelvű iskolák számára kiadott anyanyelvi, magyar nyelvi, illetve történelemkönyvek esetében is érvényesül a korra jellemző pluralizmus. Számuk impozáns, s formailag, részben tartalmilag is sokszínűek, sokfélék. A lényegben azonban egyek: a magyar nemzeteszmét erősítik minden szinten és minden körben, a „más” nemzeti identitások megjelenítésének (a korszak kezdetén tapasztalható üdítő kivételeken túlmenően) nincs tere. Az is tény ugyanakkor, hogy nem találunk bennük direkt módon sovíniszta, a nem magyar ajkú népcsoportokat lebecsülő, ellenük uszító hangnemű írásokat. Jóval visszafogottabbak, toleránsabbak, mint amit általában a társadalom, ezen belül a néptanítók közvéleménye elvárna.

A narratívák szerint a történelem során – a magyar nemzet toleranciájának köszönhetően – mindig egyetértés, összhang uralkodott Magyarország különféle nyelvű népei között. Amikor konfliktus keletkezett (1848–1849-ben) e kapcsolatban, az mindig valamiféle külső behatásnak, Bécs, az „udvar”, a királyok „rossz tanácsadói” uszításának volt a következménye. A lehetőség, hogy a más nemzetiségek is elindultak az önálló nemzetté válás útján, fel sem merült.

A történelmi narrációk minden formájukban a magyar nemzetállami koncepciót szolgálják. A nemzetiségeknek készült kiadványok specifikuma legfeljebb annyi, hogy bennük a magyar történelem retusáltabban jelenik meg, mint a magyar tannyelvű iskolák tankönyveiben, amelyekben nagyon visszafogottan, nagyon mérsékelten, de időnként szólnak belső társadalmi, szociális konfliktusokról is. Szóval, ha beszélni akarunk ezekről, mert hovatovább ez elkerülhetetlen, tegyük, csak az Istenért: „Nicht vor den Kindern!”

²⁷¹ V. ö. Kardos József, 2005. 242–244. p.

²⁷² Donáth Péter – Preska Gáborné 2007/A és B.

A POLGÁRI ALKOTMÁNYOS MODELL FORRADALMI KRITIKÁI

A polgári demokratikus modell

A polgári alkotmányos modellben megvalósult népiskolai történelemoktatást sok bírálta érte már az 1896-os második tanügyi kongresszuson, ahol elsősorban az állam irányító szerepének erősítését, a közoktatás egységesítését, a nemzeti szellem határozottabb érvényesítésének igényét fogalmazta meg több résztvevő.²⁷³

A viták nem csitultak az ennek elvárásait is hasznosító 1905-ös tantervi reform után sem.²⁷⁴ Valamennyi bíráló közös álláspontja szerint a népiskolai történelemtanítás nem elég hatékony, s nem javít, inkább ront a helyzeten a tankönyvek átláthatatlansága, szemléletük sokfélesége. Innen azonban már szerteágaznak mind a vélemények, mind a javaslatok. A konzervatívnak vagy állagőrzőnek tekinthető bírálatok a liberális szellemiség további visszaszorítását, a hazafias jelleg erősítését szorgalmazzák.²⁷⁵ Ezzel szemben, a haladó szellemiségű, illetve a polgári radikálisokhoz, valamint a szociáldemokrata mozgalomhoz tartozó szakemberek tartalmi korszerűsítést szorgalmazó kritikákat fogalmaznak meg: a történelemtanításnak társadalompolitikai tevékenységre, politikai érettségre kell felkészítenie a tanulókat, s ehhez szükséges a politikatörténet-centrikus szemlélet felülvizsgálata, a dolgozó osztályok, az alkotó munka történetének beépítése a tananyagba, s legfőképpen a jelenkortörténet tanításának bevezetése.²⁷⁶

Teljesen új irányt ad a vitának, hogy az első világháború végén egy másfajta politikai berendezkedés: egy polgári demokratikus, illetve egy proletárállami kísérletével szembesül Magyarország. A forradalmak irányítói maguk is tisztában vannak a forradalmi célok megvalósítása érdekében mobilizálni remélt tömegek ideológiai felkészítésének fontosságával, s ezért minden más égetően fontos feladat mellett, kiemelt figyelmet fordítanak az

²⁷³ Röviden összegzi a Második Országos És Egyetemes Tanügyi Kongresszus fő tendenciáit Kelemen Elemér, 2007. 141–144. p.

²⁷⁴ Részletesebben lásd: Farkas Mária, 2004. 165–178. p.

²⁷⁵ Pl.: Bender László, 1907; Bursics Ernő, 1914; Középpajtai Barna Endre, 1907.

²⁷⁶ pl.: Dékány István, 1913, 1916; Fest Aladár, 1917; Lux Gyula, 1909; Madzsar Imre, 1910, 1913; Szende Pál, 1915.

iskolákra, ezen belül is az alapfokú oktatásban folyó történelemtanítás megújítására, az idők szelleméhez igazítására. Kétségkívül igaza van Imre Sándornak, aki „iskolai szempontból nagyon élénk korszaknak”-nak nevezi e néhány hónapot.²⁷⁷ Rányomja erre a folyamatra a bélyegét, hogy a történelemtanítás reformját régóta sürgető baloldali pedagógusok a megváltozott körülmények között lehetőséget láttak régóta képviselt elveik, elképzeléseik, terveik realizálására. Tervezetek, rendeletek, törvények sora születik e nagyjából kilenc hónap leforgása alatt az iskolarendszer megreformálására, illetve gyökeres átalakítására. Az iskolát, a történelemtanítást új politikai célok szolgálatába kívánják állítani.

Nem vállalkozunk a forradalmak oktatáspolitikai elképzeléseinek, ezzel kapcsolatos törvénykezésének teljes bemutatására,²⁷⁸ inkább csak arra teszünk kísérletet, hogy a népiskolai történelemtanítás kérdéskörében felhívjuk a figyelmet a pedagógiai sajtóból kiolvasható problematikus kérdésekkel kapcsolatos válaszokra/válaszkísérletekre, jelezve a polgári, a polgári demokratikus, illetve a proletárforradalmi válaszok közötti diszkontinuus elemek mellett a kontinuous jelenségeket is.

Abban a vitában sem akarunk állást foglalni, hogy itt két, egy polgári demokratikus és egy proletár forradalomról van-e szó, avagy egy forradalom két egymást követő szakaszáról. Csak reméljük, hogy bemutatásunk újabb érveket adhat a kérdés árnyaltabb vizsgálatához. Mindenesetre az oktatás szempontjából meggondolandónak tartjuk Sötér István megfogalmazását: „Amennyire ezek [a két forradalom] politikailag ellentétesek voltak egymással, annyira kiegészítették egymást a kultúra, az irodalom terén. Egymás tagadása társadalmi és politikai téren – inkább egymás igenlésévé válik az irodalomban, művészetekben.”²⁷⁹

A polgári demokratikus modell egyik lehetséges formájának jellegzetességei, ahogy ennek az időszaknak a törekvéseit jellemeztük, inkább csak csírájukban vizsgálhatók, hiszen ebben a szakaszban is az Eötvös-féle törvény van érvényben, az új tanterv sem készült el, bár munkálatai

²⁷⁷ Imre Sándor, 1921. 34. p.

²⁷⁸ Részletes feldolgozásukat lásd: Köte Sándor, 1963, 1979.

²⁷⁹ Idézi József Farkas: *A Tanácsköztársaság oktatáspolitikai koncepciója*. In: Agárdi Péter szerk., 2001. 361. p.

megkezdődtek. Elkészült és nyomdába került, de már nem jelent meg egy „forradalmi olvasókönyv”, amelyet még az aktuális tanévben (akár egy-vagy kétheti használatra) valamennyi nép- és polgári iskolának meg akartak küldeni, ingyenesen, annyi példányban, ahány V–VI. osztályos tanulójuk van. Motivációját Somogyi Béla úgy magyarázta, a legfontosabb az V. és a VI. osztály, mert aki onnan most kimegy, az már örökre kiesik a népiskola hatása alól.²⁸⁰ Az Imre Sándor hagyatékában fennmaradt egyik kefelevonat-töredék²⁸¹, amelyen sem szerző, sem dátum nem szerepel, tartalma szerint minden bizonnyal ezzel azonos. Több helyütt tartalmaz olyan utalásokat, hogy a korábbi korok igazságtalanságait a népköztársaság kormánya felszámolja.

Részletes elemzésére itt nem vállalkozunk, de tartalmát, szellemiségét ismertetjük, illetve hozunk ezek alátámasztására néhány példát is. Nagy arányban tartalmaz háborúellenes verseket, prózai szövegeket; a korábbi korok szociális igazságtalanságait feltáró szemelvényeket; a forradalmakat (a francia forradalmat, 1848. március 15-ét) méltató írásokat. A szerzők, illetőleg a feldolgozásokhoz felhasznált szerzők, ugyancsak a teljesség igénye nélkül: Acsády Ignác, Babits Mihály, Varsányi Géza, Molnár Ferenc, Csizmadia Sándor, Bíró Lajos, Várnai Zseni, Petőfi Sándor stb.

A szövegek színvonalasak, nem direkt módon didaktikusak, érvelésre, az észre, a meggyőzésre alapoznak, bár a szegény ember nyomorának, a társadalmi igazságtalanságnak az ostromozásakor az érzelmi motívumok sem hiányoznak – a tanulság valamilyen formában mindegyik szöveg végén csattanószerűen foglaltatik össze. A kéthasábos tördelésű kötet illusztrációi, fekete-fehér rajzai, iniciáléi igazodnak a tartalomhoz: a munka világát, a munkában megrokkant munkás és paraszt képét (mezőn dolgozó paraszt, kubikos, favágó, gépe fölé görnyedő varrónő stb.); a háború rémségeit (borjút cipelő szegény katona); gazdag és szegény ellentétét (dölyfős, korzózó, kutyát sétáltató henyélő urak és hetyke úrinők) jelenítik meg, illetve a társadalmi igazságtalanság elleni harcok szimbólumai (Marx portréja, az Új Internacionálé s a „Világ proletárjai, egyesüljetek” feliratú zászlót tartó kéz).

²⁸⁰ Jegyzőkönyv, 1919. február 25. 867–868. p.

²⁸¹ RL, C/39. 24/b.

A háborúellenesség legerőteljesebben a közölt versekből árad. Ilyenek például: Petőfi „Katonaélet”; Várnai Zseni „Katonafiamnak”²⁸², „Árvák”; „A két halott”, Peterdi Andor „Vak vitézek”, „Beszél a föld”; Siratja Víg Erzsébet (három férfigeneráció Nagy Istvánját siratja, az apát, a férjet, a fiút). A töredékben fennmaradt prózai szövegekben a hadi barátkozásokról találunk írást (Babits Mihály „Péter és Pjotr” című történetében a jóra való magyar katona Pjotr leszúrása után döbben rá, hogy ők tulajdonképpen testvérek, hiszen egyformán toprongyosak, szerencsétlenek).

A társadalmi igazságtalanságokat példázza „Az új Heródes” című írás. Régen Heródes, a kis Jézust keresve, halomra gyilkoltatta a kisdedeket Betlehemben, de ma is van gyerekpusztító gonosz hatalom. A gyermekhalandóság legfőbb oka a szegénység és a tudatlanság, a szegénység és tudatlanság oka viszont a *gazdasági igazságtalanság*. „Ezt meg kell szüntetni. És a magyar népköztársaság meg fogja szüntetni.” – „Ha a szegény ember megismeri a betűt és az igaz tudományt, akkor nem tűri tovább az igazságtalanságot. Mert nem hiszi tovább, hogy néhány ezer ember bűnös nagy gazdagsága és sok millió ember borzalmas szegénysége az Isten rendelése, amelyben meg kell nyugodni.”

Az egyház gazdagságát, a szegény nép iránti részvétlenségét illusztrálja az „Uriás apát rabszolgái”²⁸³ című történet. Leírja a pannonhalmi monostor gazdagságát, amelyet az apát kíméletlen módszerekkel, a birtok népei mérhetetlen kizsákmányolásával növelt, s bár a juttatások mértékét egy királyi és egy pápai vizsgálat mérséklendőnek tartotta, végül mégis a panaszosoknak kellett bocsánatot kérniük, mert sok bajt okoztak uruknak (börtön, orrlevágás, hajleberetválás, nyilvános megszégyenítés lett többek sorsa).

²⁸² E vers kapcsán fejtette ki véleményét a klasszikus szövegek használhatóságáról, Fogarasival vitázva, a március 7-i értekezleten Somogyi Béla. Ma már szinte mulatságos, hogy a tartalma miatt feltétlenül közölni kívánt vers egyik sora: „én, ki *méhemben* hordtalak”, milyen dilemmát okozott számukra. Úgy vélték, a tanítók nincsenek felkészülve ennek megmagyarázására, végül az inkriminált rész „átírásával” oldották meg a problémát. A kefelevonatan már így szerepel: „én, ki *keblemen* hordtalak”. Megjegyzem, a vers a Tanácsköztársaság felnőtt analfabéták számára készített, szintén csak levonatanban fennmaradt olvasókönyvében is ebben a megváltoztatott formájában szerepel.

²⁸³ Uros (Urias) a 13. század legtevékenyebb pannonhalmi apátja volt, újjászervezte a monostor gazdálkodását, s a birtok alávetettjeivel kemény küzdelmet folytatott a szolgáltatások (tized, terményjáradék, s főleg a szállításban testet öltő robot) behajtásáért. A vitás kérdéseket a hosszú, valójában több fordulás pannonhalmi perben (1226–1240) rendezték, némileg enyhítve és szabályozva a terheket.

A szegénység miatt kivándorlásra kényszerült agrárszegénység sorsáról, hazafiságról, álhazafiságról készítek gondolkodásra „A jó hazafi”. A történet szerint a nagyobb bérért, több jövedelemért szervezkedő agrárproletárok mozgalmait a hazafiságról szónokló gróf és képviselőtársai a parlamentben, csakúgy, mint a miniszterek keményem letörték (pl. rutén sztrájk törököt hoztattak, ezeket jobban szerették, mint a szegény magyar parasztokat); a szegényeket a hazátlan szocialisták által feltüzelt tömegnek tekintették, ezért e szocialisták ellen is keményen felléptek. Nem maradt a szegény nép számára, mint a kivándorlás Amerikába: „Ha a nagybirtokosok álhazafisága ki nem űzte volna az országból a munkásokat, akkor a háborúban félmillióval több katonánk lett volna, most pedig az áldott, teremtő munkában egymillióval több dolgozó társunk lenne.”

„A nemzetköziség” című olvasmányban is e kérdésről folyik a vita egy olvasóköriben a konzervatív jegyző és a tanító között. A jegyző szerint „igaz magyar ember nem lehet szocialista, mert a szocialisták nemzetköziek”. A tanító úr pedig kifejti, a jegyző harsányságával szemben csendes hangon, ellenvéleményét: a nemzetek egymásra vannak utalva, kapcsolataikat nemzetközi egyezmények szabályozzák. A különböző országok munkásai rájöttek, hogy „égbekiáltó” igazságtalanság, a tőkés kizsákmányolás áldozatai, s arra is, hogy ezt egy nemzet kebelében nem lehet megszüntetni (a jó kapitalisták a verseny következtében tönkremennének), mert a kizsákmányolók szándékosan szítják a népek közötti gyűlölséget, ami megint nekik hasznot hajtó háborúhoz vezet. Tehát meg kell szüntetni a gyűlölködést, a kizsákmányolók hatalmát, a háborúkat. Ezért, fogalmazza meg hitvallását a tanító: „én *nemzetközi és magyar vagyok*” – nem tűröm a magyar nép bántását, elnyomását, de más nemzetek elnyomását sem. A békekonferencián a kapitalisták a magyar népet prédául dobták oda, de a nemzetközi szocialisták szót emeltek ez ellen, „mert aki nemzetközi, az nemcsak a maga nemzetének követel igazságot, hanem minden nemzetnek”. A nemzetköziség nem nemzetellenesség, nem hazafiatlanság. A tanulságot egy résztvevő vonja le: „Hát az már mégis csak csúnya dolog, hogy némelyik újság mennyit össze-vissza hazudik a nemzetköziségről! Hiszen így, ahogy a tanító úr mondta, az igaz hazafiság és a nemzetköziség elválhatatlan édes testvérek!”

A hőskultusz rombolására lehetett alkalmas a „Báthory István, a kenyérmezei hős” (Acsády Ignác nyomán) című szöveg. Arról szól, hogy lehet valaki egyszer hős és máskor gyűlölt kizsákmányoló. Ezt példázza a kenyérmezei hős, aki Mátyás halála után erdélyi vajda lett, és valóságos rémalakká nőtt, irtotta, pusztította, török módra kizsákmányolta a székelységet, míg végül a parasztok panaszainak helyt adva Ulászló el nem távolította posztjáról.

A forradalmak jogosultságát támasztja alá az 1848-as forradalomról, illetve a szabadságharc leverését követő eseményekről szóló fejezet. A vége sajnos ennek is hiányzik, történelemszemlélete azonban talán ennek hiányában is rekonstruálható. A magyar forradalom kitörését egyértelműen az európai folyamatok dimenziórendszerébe helyezi. Úgy véli, a korszerűsítést az ország gazdasági megerősödésétől remélő Széchenyi programját túlhaladta az idő, 1848-ban már a pozsonyi országgyűlésen a liberális párt élén Kossuth folytatott komoly küzdelmet a konzervatív párt ellen (a konzervatív magyarzatához egy szót kapcsol: maradi) az európai változások szellemében. Részletesen ismerteti március 15. eseményeit, Petőfi szerepét, közli teljes terjedelmében a 12 pontot. A forradalom tényleges eredményeit a fölszabadított polgársághoz kapcsolja. Ez megválasztotta országgyűlési képviselőit, az országgyűlés pedig elfogadta a 12 pont szellemiségében fogant törvényeket. A császár ezeket, kényszerűségből, szentesítette, s az örökébe lépett Ferenc József, tanácsadóira hallgatva, vissza is vonta őket. Az ennek nyomán a magyar nemzet, illetve uralkodója között támadt élethalálharcban az uralkodó és a vele tartó főurak idegen (oroszcár) segítséggel verték és hajtották rabigába a nemzetet. Az „istenfélő jámbor” király szörnyű bosszút állt, nagy elnyomásban élt az ország ezután 1867-ig. A helyzet újragondolására, a nemzettel való kibékülésre a birodalom külpolitikai kudarcai szorították a királyt. A kiegyezés során a nemzet visszaszerezte ugyan az 1848-as vívmányok egy részét, valamelyes szabadsághoz jutott a polgári osztály, a munkásosztály azonban továbbra is elnyomásban és nyomorúságban tengődött, tömlőcőrei, rabtartói saját vérei, a magyar nagybirtokosok voltak. A folytatás hiányzik.

A fentiekből jól kitapintható, milyen szellemben és milyen módon gondolták a történelemszemléletet átalakítani. Ezeket megerősítik, illetve némileg

szisztematikus rendbe foglalják azok az értekezletek, amelyeket az alsó fokú oktatás megreformálásával kapcsolatos elvi és gyakorlati kérdések tisztázásának, egyfajta konszenzus kialakításának céljával hívott össze a közoktatási tárca. Két értekezletről van szó, az elsőt 1919. február 25-én, a közoktatásügyi minisztériumban az elemi népiskolai és polgári iskolai tankönyvek reformja tárgyában tartották, a másodikat 1919. március 7-én a felső nép- és polgári iskolák olvasó- és egyes tankönyveinek tárgyában, s amelyek jegyzőkönyveit ugyancsak megőrizte Imre Sándor.

Eredetileg valójában egy értekeztet keretében kívánták a valamennyi alsó fokú iskolával kapcsolatos elvárásokat megtárgyalni, amint az ki is derül az első értekezletre készült, 1919. február 20-án kelt meghívó témamegjelöléséből is: „Az ország közjogi helyzetének átalakulása feltétlenül szükségessé teszi, hogy az elemi-, gazdasági-, polgári-, kereskedelmi-, közép- és ... [olvashatatlan], továbbá a tanító-, tanítónő- és óvónőképző intézeti olvasókönyvek már a jövő tanév első napjaitól kezdve az új viszonyokat és vívmányokat ismertető tartalommal kerüljenek az ifjúság kezébe ... Ugyanez áll egyes más tankönyvekre is, főképpen az alkotmánytani és történelmi művekre nézve”²⁸⁴, ám az első ülésen valójában csak az elemi iskolák ügyét vitatták meg. Ezért utasította Somogyi Béla államtitkár Imre Sándor helyettes államtitkárt március 1-jén, hogy mintegy az előző értekeztet folytatásaként hívjon össze egy polgári iskolai értekeztetet. Imre szó szerint lemásoltatta az előző értekeztet meghívóját, csupán az iskolatípust jelölte meg a feladatnak megfelelően.²⁸⁵ Végző soron ez a tanácskozás sem merítette ki az eredetileg megjelölt cél teljességét, nem tárgyaltak pl. a felső kereskedelmi iskolákról stb. Miért? Talán úgy vélték, az elfogadott alapelvek az egyéb iskolatípusokra is érvényesíthetők. De nem elképzelhetetlen, hogy már nem látták értelmét, érezték, hogy a dolog kicsúszik a kezükből.

Jelentősen megváltozott időközben a résztvevők összetétele, bár ezt meglehetősen nehéz rekonstruálni. Egyik értekeztet jegyzőkönyve sem tartalmaz ugyanis jelenléti ívet. A február 25-i jegyzőkönyv Imre Sándor hagyatékában

²⁸⁴ RL, Imre II. Sándor. C/39. 22. cs. 789. p.

²⁸⁵ RL, Imre II. Sándor. C/39. 14–15. cs. 68–69. p.

fellelt példányán kézírással ennyi szerepel: „jelen volt kb. 25 fő”,²⁸⁶ főleg pedagógusok és a kiadók képviselői. Az 1919. március 7-i értekezlet esetében ismerjük a meghívottak listáját és a felszólalók nevét. Az előzményekhez tartozik, hogy a meghívandók Somogyi által készített listáját, amelyen már nem csupán személyek, de szervezetek is szerepeltek, nevezetesen a Magyarországi Tanítók Szakszervezete, illetve a Magyarországi Tanítók Szakszervezetének „budapesti helyi csoportja, VAOSZ polgári tagozat”, Imre Sándor tetszése szerint kiegészíthette – és ki is egészítette, „csupa olyan emberrel, akiről a tisztán pedagógiai és határozottan nemzeti szempontok érvényesítését” remélte,²⁸⁷ meghívottjai főleg polgári iskolai igazgatók voltak. A források alapján Somogyi Béla és Imre Sándor mellett biztosan mindössze két személyről állíthatjuk, hogy mindkét értekezleten részt vettek: Sziklás Adolfról és Varsányi Gézáról. Mint látni fogjuk, fordulatot a tanácskozások hangnemében elsősorban a VAOSZ megjelenése hozott.

Mindkét értekezletre rányomja bélyegét, hogy az oktatáspolitikai kormányzat is tisztában van azzal: az iskolarendszer átalakítása, egy új tanterv kidolgozása hosszabb időt és előkészületeket igényel, viszont addig is, tekintettel az ország megváltozott „közjogi helyzetére”, elodázhatatlanoknak tartanak fontos tartalmi változtatásokat. „A legideálisabb az volna, ha gyorsan keresztül tudnánk vinni az egész oktatási reformot és új könyvekkel, új tanítási módszerekkel léphetnénk fel az egész vonalon. Ehhez idő kell. Addig azonban nem várhatunk és nem maradhatunk meg a régi alapon. Meg kell tehát csinálnunk és meg fogjuk csinálni, amit lehet, addig is” – fogalmazta meg bevezetőjében 1919. február 25-én Somogyi Béla államtitkár, szembesítve a vágyakat és a realitásokat.²⁸⁸

²⁸⁶ Biztosan részt vettek, minthogy felszólaltak ezen az értekezleten, az alábbi személyek: Ember Jenő igazgató; Erőss Antal igazgató; Erőss Jenő; Giesswein Sándor kanonok (saját megfogalmazása szerint mint pedagógus, továbbá mint egy kiadó cég képviselője és a Békeegylet elnöke); Havas István igazgató; Körössy Henrik tanácsos; Neterda Módeszt osztálytanácsos; Somogyi Béla államtitkár; Szapáry tanfelügyelő; Szatmáry igazgató; Sziklás Adolf igazgató; Szöllőssy tanfelügyelő; Szücs István osztálytanácsos; Szücs tanár; Varsányi tanár. Elnökölt: Somogyi Béla államtitkár.

²⁸⁷ Imre Sándor a Tanácsköztársaság alatti tevékenysége miatt ellene lefolytatott vizsgálat során felsorolta, kik voltak azok, akiket ő hívott meg: Dr. Gyulai Ágost, pedag. tanár, Mezey Lajos, Mihalik Sándor, Feltóthy László, Gyulai István, Havas István polgári iskolai igazgatók, Avar Gyula és Moudry Hugó gyakorló polgáriskolai tanárok. (RL, Imre II. Sándor. C/39. 14–15. cs. 69. p.) A Somogyi által készített listán egy „o” jellel különböztette meg az általa meghívottakat. A meghívó igazolja ezt. (Uo. C/39. 22. cs. 875. p.)

²⁸⁸ Jegyzőkönyv, 1919. február 25. 798–799. p.

Hasonlóan vélekedett március 7-én: „az általános iskolareform majd megold mindent, most az azonnali teendőkre kell koncentrálni”.²⁸⁹

Melyek a legsürgetőbb teendők, a legégetőbb tartalmi változtatások és ezekből mit látnak már a következő iskolaévtől érvényesíthetőnek az adott körülmények között, a kiadókkal folytatott tárgyalások alapján?²⁹⁰

A legfőbb célokat, az irányelveket az értekezletre készült, 1919. február 20-án kelt meghívó már meglehetősen részletességgel összegezte, ezeket foglalta össze és fejtette ki bővebben az ülésen elnöklő Somogyi, kérve egyúttal a megjelenteket, hogy a vázolt irányelveket tapasztalataik és szaktudásuk alapján bővítsék és egészítsék ki. Az ülésről készült jegyzőkönyvek mégis inkább olyan benyomást keltenek, hogy nem annyira a meghívottak véleményére voltak kíváncsiak, inkább legitimálni akarták az oktatáspolitikai kormányzat elképzeléseit. Somogyi Béla meglehetősen határozottsággal irányította az első értekezletet, résztvevőként lényegében a másodikat is, s mint látni fogjuk, minden vitatott kérdésben az általa képviselt minisztériumi álláspont kerekedett felül.

Melyek voltak a vitára bocsátott irányelvek?

A kiindulópont az, hogy az ország megváltozott közjogi helyzetére tekintettel, már az új tanévtől új, megváltozott tartalmú, az új viszonyoknak megfelelő olvasó- és tankönyvekre van szükség.²⁹¹ A korlátozott lehetőségek miatt alapvetően nem új könyvek íratásáról, hanem a meglévők átalakításáról gondolkodnak. Az értekezlet célját, feladatát ennek szellemében fogalmazzák meg. Meg kell tárgyalnia, hogyan lehetne átalakítani az olvasókönyveket, mit kell azokból kihagyni és milyen új tartalmakat kell bevenni; mi legyen az alkotmánytan tárgy sorsa; miként lehetne új történelmi kézikönyveket készíteni s végül, hogy az elvégzendő munkákat megbízásos vagy pályáztatásos rendszerben végeztessék-e el.

A program egyúttal a korábbi oktatás kemény kritikája is, s számos ponton találkozunk a pedagógiai sajtóban korábban is követelt változtatásokkal. A régi

²⁸⁹ Jegyzőkönyv, 1919. március 7.

²⁹⁰ A kiadókkal már az előző napon folytattak tárgyalásokat a technikai nehézségekről, a papírhiányról, a munkaerőhiányról, aminek során a könyvek terjedelmének redukciója is felmerült, mint lehetőség. Somogyi ezek eredményeként úgy látta, a legfontosabb változtatások megvalósíthatók. (Jegyzőkönyv, 1919. február 25. 791., 799. p.)

²⁹¹ RL C/39. 22. cs. 789. p.

népiskola bűnös mulasztásokat követett el, amikor a magyarság történelmi szerepét, nagyságát, értékeit „túldimenzionálta”, elhallgatva a realitásokat; a történelmet azonosította a politikatörténettel, királyok, „királyocskák” és „mondva csinált hősök” kultuszával tömte a gyerekek fejét, s „kifelejtette” a történelemalkotó tényezők sorából a népet; a nemzetek értékeinek kölcsönös elismerése helyett egymás ellen uszította a népeket; az újabb korok közgazdasági és szociális irányzatait vagy „elhallgatta”, vagy mint veszélyt, mint rémet, mint bűnt jelenítette meg, amiért börtön, üldöztetés, megvetés, megbélyegző jelzők járnak; s nem utolsósorban idealista világgépet adott a természettudományos világgép helyett.

Mindezek korrekciója érdekében mit kell kihagyni mind az olvasó-, mind a történelemkönyvekből? Somogyi szerint, minthogy megváltozott az államforma, elsősorban a „royalista irányt, a régi történelmi osztályok, mondva csinált hősök tiszteletét, majd a sovinizmust, a magyar legénykedést, annak sulykolását, hogy a magyar mindenben, szellemileg is, fizikailag is a világ első nemzete.

Mit kell bevenni? A köztársasági, az antimonarchista szellemet „a legnagyobb, a legerősebb mértékben”, az osztálykiváltságok elítélését, a népnek az őt megillető piederstálra állítását, a népek egyenlőségét, testvériségét, egymásra utaltságát, minden nemzet megbecsülését, a forradalmak ismertetését, „a mienket is és a mienk után következőket”²⁹² oly módon, hogy érzékelhető legyen: a jelenlegi helyzet egy hosszú történelmi fejlődés egyik stádiuma; a népköztársasági alkotmány, a néptörvények ismertetését a gyermekeknek megfelelő szinten.²⁹³

Történelem és nemzet kapcsolatában is új szempontokat kívánnak érvényesíteni: az elképzelések szerint az V. és VI. osztályban már be kell mutatni Európa és a világ közgazdasági helyzetét is, hogy értsék a tanulók az egymásra utaltságot, a gazdasági kapcsolatok szükségességét. Az eszményített magyar

²⁹² Jegyzőkönyv, 1919. február 25. 795. p.

²⁹³ Az „irányvonal” tartalmilag lényegében egybeesik a Magyarországi Tanítók Szakszervezete 1919. januárjában elfogadott népoktatási programjában foglaltakkal (természettudományos világgép, társadalmi igazságosság, a népek kölcsönös megértése és megbecsülése, demokratikus köztársasági elvek, a politikai és gazdasági elnyomás elvetése stb.), bár nem érinti sem a felekezeti iskolák államosításának, sem a hit- és erkölcsstan eltörlésének követelését. A második értekezleten is ez szerepel kiindulópontként, ott Somogyi előadását felolvassák indításképpen.

történelem helyett Magyarország közgazdasági viszonyait „a valóságnak megfelelően” kell tárgyalni, bemutatva „elmaradottságunkat, nyomorúságunkat, kulturálatlanságunkat... hiszen, ha igaz lett volna, amit eddig tanítottak, akkor semmiféle további haladásra és erőfeszítésre szükségünk nem volna... akkor legyünk megelégedve azzal, ami van és maradjunk a régi mellett”.²⁹⁴ „Értse meg a 12 éves gyermek, hogy milyen helyzetet foglalunk el mi a többi országokkal szemben, mennyiben vagyunk rájuk utalva, mennyiben ők reánk, hogy hogyan találhatunk gazdasági kapcsolatot egymással. Véget kell vetni annak a hazugságnak, hogy itt minden bőven van, hogy ez a Magyarország olyan ország, ahol van arany és ezüst, és a másik országnak nincs... Véget kell vetni a közgazdasági és történeti hazugságnak. Az egész vonalon egy józan, igaz beállításra van tehát szükség.”²⁹⁵ Szakítani kívánják tehát a történelemtanítást idealizált, a szépre koncentráló, a hanyatlás korszakait mellőző felfogásával, illetve annak a magyar történelemre redukálásával, csakúgy mint az egyoldalú politika- és személyiségcentrikus tárgyalási móddal. A történelemformáló erők sorában egyértelműen a gazdasági tényezőket és a néptömegek szerepét kívánják a középpontba helyezni.

Hangsúlyosan tervezik tárgyalni a „nagy szociális áramlatokat, amelyek most egymással küzdenek és fognak egymással küzdeni tovább is. Minden magyar ember, ennek az országnak minden lakosa, polgára, akarva, akaratlanul részese volt és még inkább részese lesz ezentúl ennek a küzdelemnek. Bűn volt a mi népünkkel szemben, hogy az iskola elzárkózott ezek elől a kérdések elől, azokat nem tárgyalta, elhallgatta, vagy hazugul tárgyalta felsőbb utasításra... egész közoktatásunk ezen a téren az egész vonalon bűnös mulasztást követett el.”²⁹⁶ A szociális mozgalmakat reálisan, mint a történelmi fejlődés eredményeit kell bemutatni, s egyiket sem mint veszélyt, mint rémet, mint bűnt, amiért börtön, üldöztetés, megvetés, megbélyegző jelzők járnak.

Foglalkozni kell továbbá a nemzetköziség kérdésével: az ifjúságot nemzetközivé kell nevelni. Ez nem a haza megtagadását jelenti, hanem azt, hogy

²⁹⁴ Jegyzőkönyv, 1919. február 25. 795. p.

²⁹⁵ Ugyanott, 796–797. p.

²⁹⁶ Ugyanott, 797. p.

„minden nagy kérdésben kooperálniok kell a nemzeteknek és így a szorosán vett szociális kérdések megoldásában is”²⁹⁷.

Nem foglalkoznak történelem és világnézet kérdésével részletesen, ám leszögezik, hogy az iskolában természettudományos világméretet kell adni, ki kell iktatni mindent, ami nincs összhangban a természettudományos felfogással, „minden mytost, minden mesét, mindent, ami a kutatással, a vizsgálódással ellenkezik, ami nem állja meg a próbát, ki kell irtani a babonát, akár milyen irányú legyen az, akár történeti babona, akár vallási babona”²⁹⁸.

Somogyi szerint foglalkozni kell továbbá a „legpraktikusabb és legégetőbb gazdasági kérdéssel”, amelyet a földreform „némelyikünk véleménye szerint egy kissé elhamarkodva hozott felszínre”: a többtermeléssel, azaz az intenzívebb gazdálkodási módszerek megismertetésével és elterjesztésével – e nélkül az adott viszonyok között katasztrófa felé néz az ország.

Az első napirendi pontról, az olvasókönyvek mikénti átalakításának kérdéséről folyik a legrészletesebb, leghosszabb vita. (Egyébként a második értekezleten is.) Kiindulópontként Somogyi Béla ismerteti a minisztérium álláspontját, amely szerint a jelenlegi olvasókönyvek viszonylag csekély, 1/3–1/4-es átdolgozással alkalmassá tehetők az átmeneti használatra. A tartalmi célok érvényesítését tartják elsődlegeseknek, ennek érdekében készek vállalni a szépirodalmi jellegű szövegek arányának csökkentését vagy teljes elhagyását is szükség esetén.

A hozzászólásokból kiderül, hogy a meghívottak nem igazán értik a feladatot, úgy vélik, az alapelvek adottak, ezekkel kapcsolatban szinte teljes egyöntetűséggel egyetértésüknek, sőt helyeslésüknek adnak hangot, egy új olvasókönyv „összehordásához” viszont felkészületlenek. Többen panaszkodnak, hogy későn (néhányan aznap délben) kapták kézhez a meghívót – mások meg sem kapták. És bár az elnöklő Somogyi Béla folyamatosan igyekszik az értekezletet a kitűzött cél keretei között tartani²⁹⁹, minden igyekezete sem tudja

²⁹⁷ Ugyanott, 801. p.

²⁹⁸ Ugyanott, 793. p.

²⁹⁹ „Ma nem az olvasókönyv problémájával foglalkozunk, hanem egy súlyos kényszerhelyzetben vagyunk, amennyiben már négy hónap telt el a forradalom kitörése óta s még mindig a régi tankönyveket használják... most csak arról lehet szó, hogy a sürgős olvasókönyvet, ezt a

megakadályozni, hogy a vita ne váljék az olvasókönyvek funkciójáról szóló diszkusszióvá, illetőleg egyfajta ötletbörzévé.

Az alapelveket, célokat illetően óvatos kritika egyedül Giesswein Sándor kanonok szavaiból csendül ki, éspedig burkoltan az osztályharc, illetve a természettudományos világkép kérdésében. Felszólalását azonban ő is az elvek megerősítésével kezdi: üdvözli „ezen új, modern világrendhez alkalmazkodó reform”-ot; egyetért azzal, hogy a történelmi oktatásnak, s az olvasókönyv ehhez kapcsolódó tartalmának lényegesen át kell alakulnia, az „*arma virumque cano*”³⁰⁰ helyett a munka dicsőítését kell a középpontba állítani. Ugyancsak fontosnak tartja az emberiség összetartozásának, szolidaritásának kiemelését, de jelzi, hogy ennek ki kell terjednie az *osztályok közötti szolidaritásra* is, azaz a mi társadalmunkon belül is ápolni kell a kölcsönös megbecsülést. Legutoljára hagyja, hogy bár itt természeti világnézetéről van szó, ez nem jelentheti, az idealista kultúra „elmellőzését” – Shakespeare pl. vagy az evangéliumi parabolák, ha nem is felelnek meg mindenben a természettudományos világképnek, olyan kultúrkincese az emberi szellemnek, hogy ezekre nem lehet azt mondani: ellentétben vannak a természettudományos felfogással s ezért az olvasókönyvekben nincs helyük – figyelmeztet.³⁰¹

Elvi jellegű felvetést még ketten tesznek. Varsányi tanár úr javasolt témaként veti fel a falu és város közötti kapcsolat, a *munkás és a paraszt* egymásra utaltságának bemutatását, az ezen a téren tapasztalható *ellenségeskedés* felszámolását, illetve, hogy „szükség volna... olyan olvasmányokra is, amelyek a *nemzetiségeket* rokonszenvesen mutatják be. Eddig a nemzetiségekről az olvasókönyvek vagy gúnyolódó hangon, vagy sehogy sem, illetőleg nem az igazságnak megfelelően szóltak.”

Szatmáry igazgató úr óvatosan megpendíti a *zsidókérdést*. Körössy tanfelügyelő hozzászólására hivatkozik, aki szerinte (bár ennek a jegyzőkönyvben

háborús pótszükségkönyvet hogyan csináljuk meg minél előbb.” (Jegyzőkönyv, 1919. február 25. 831. p.)

³⁰⁰ Fegyvert és férfit zengek – az „Aeneis” kezdő szavai.

³⁰¹ Jegyzőkönyv, 1919. február 25. 803–805. p. – Felvetését összegzésében Somogyi Béla elfogadóan nyugtázza: a minisztérium az itt elhangzottak alapján rendeletet fog kiadni, melyben nagyon szorosan megszabják a felveendő anyagot: „nagyon szorosan megszabjuk az irányt pozitív és negatív irányban” – ez az alapelveket bővíti az itt elhangzottakkal, különösen a Giesswein kanonok által mondottakkal. (Jegyzőkönyv, 1919. február 25. 839. p.)

nincs nyoma) a fajiság tiszteletére nevelésről beszélt, amit felfogása szerint ki kellene egészíteni annak magyarázatával, hogy a természeti viszonyok is befolyásolják a népek természetét (komorabb természetű az északi, vidámabb a délvidéki ember), illetve társadalmi körülmények: „meg kell magyarázni a gyermek előtt, hogy pl. a zsidó faj miért igyekezett annyira a pénzszerzésre, nevezetesen azért, mert el volt nyomva, mert ingatlant nem szerezhettek”.³⁰² Sem a hozzászólásokban, sem az államtitkári összegzésben nincs reakció a fenti felvetésekre.

A hozzászólók zöme a beveendő és kihagyandó témák tárgyköréhez tesz konkrét javaslatokat. Csak néhány példát idéznék a gazdag kínálatból: a forradalmak történetét ki kellene egészíteni Washingtonnal és az Egyesült Államok szabadságharcával, s az általános humanitás keretein belül a rabszolgafelszabadítással, továbbá a felfedezésekről, találmányokról szóló történetekkel, javasolja Giesswein Sándor; Sziklás Adolf jónak látná, ha az olvasókönyvek nem csak általánosságban szólnának a gazdasági kérdésekről, de konkrétan, számszerűen, friss adatokkal pl. a földreformról stb.; általános helyeslés fogadja Szöllőssy tanfelügyelő javaslatát, miszerint a tudomány és a munka hősei mellett a munka egész folyamatát is be kell mutatni (pl. a kenyérfeldolgozás vagy a szövet történetét), mert az a munka megbecsülésére s a munkának köszönhető emberi haladás értékelésére nevel, a földrajzi tárgyú olvasmányok közé a szép tájak bemutatása mellett, ami eddig kizárólagos volt, be kell iktatni az ország gazdasági adottságainak ismertetését, a royalista és sovinizta irány kiküszöbölésének értelmezése szerint azt is jelentenie kell, hogy minden militarista szellemiségű írást, katonaverset (attól kezdve, hogy „lovagolok fűzfa sípot fújva”) is ki kell iktatni.

Többen kérnek szót az olvasókönyvek szépirodalmi tartalmának védelmében, így Erőss Antal igazgató az olvasás megkedveltetése érdekében ragaszkodna a szépirodalmi tartalomhoz, de természetesen a korszellemnek megfelelő szemelvényekre gondol; hasonlóan vélekedik a szépirodalom fontosságáról Körössy Henrik tanácsos, a régi írók munkái helyett azonban ő is az újakéit javasolja (konkrétan: Bíró Lajos hadi tudósításait, Gyóni Géza egy-két

³⁰² Jegyzőkönyv, 1919. február 25. 833. p.

versét, Adyt); Szöllőssy tanfelügyelő a szépirodalom fontosságával egyetért, valójában lehetőség szerint mindent ebben a formában adna.

Ezen a ponton vetődik fel először az állami intervenció, illetve a *szabad verseny* kérdése. A vitát Havas István igazgató indítja el. Véleménye szerint a célnak megfelelő olvasmányok nem állnak rendelkezésre, ezért fel kell kérni embereket, „író urakat” ilyenek készítésére, továbbá *a minisztériumnak gondoskodnia kellene* legalább néhány fontosabb olvasmány megíratásáról, megbízás vagy pályázat formájában (pl. Dózsa Györgyről). Szücs István osztálytanácsos a szabad versenyt nem szeretné kizárni, de fontosnak tartaná az idő rövideje miatt, hogy akár a könyvkiadók, akár a minisztérium írassanak egy mintatankönyvet, bízzanak meg egy szerkesztő bizottságot. Szöllőssy tanfelügyelő szerint a tankönyvszerkesztő bizottság is felesleges, azt javasolja, hogy a kiadók elégedjenek meg egyelőre egy könyv „favorizálásával”, vonják össze az erőket, csoportosítsák a szerzőket, írjanak egy jó könyvet.

A következő fontos kérdés az, hogy mely osztálytól kezdve érvényesüljön a reform?

Akad, aki *antimilitarista* indíttatásból, a tankönyvrevíziót már az első osztálytól feltétlenül kívánatosnak tartaná, mert miután ebben az életkorban a gyerekek szívesen játszanak katonásdit, sok militarista szellemiséget sugalló szemelvény, katonavers van az olvasókönyvekben (Eröss Jenő), s ezeket ki kellene hagyni. Mások szerint az I. osztálytól még el lehetne tekinteni, a II-tól már kellene változtatni, de a súlypont az V. és VI. osztályon van (Szücs István osztálytanácsos).

Somogyi Béla összegző reagálásában úgy foglal állást, hogy bár az új eszméket már a legelső foktól érvényesíteni kell, az adott nehéz helyzetben az I. osztályos könyveken az átmeneti időben nem változtatnak. A legfontosabb szerinte is az V. és a VI. osztály, mert aki onnan most kimegy, az már örökre kiesik a népiskola hatása alól. Ezért is határozták el, hogy még ebben a tanévben (ha csak 4 vagy 2 hétre is) kiadnak egy forradalmi olvasókönyvet 100–120 lapos terjedelemben, amit a minisztérium készített el, és amit és ingyen megküldenek az iskoláknak, annyi példányban, ahány V–VI. osztályos tanuló van. Az ennek előkészítése során szerzett tapasztalatai arra indítják, hogy a minisztérium felé

címzett kívánságokat, miszerint a minisztérium úgy segítsen a kiadóknak, hogy írókat bizzon meg, könyveket szerkesszen, elvesse; ehhez a munkához a kiadók jobban értenek. Ez a tapasztalat azt is *megkérdőjelezi a szemében, hogy valaha is szó lehessen tankönyv-monopóliumról*, különösen tankönyv szellemi monopóliumról. Ehelyett direktívákat adnak a kiadóknak, hogy azok alapján csináltassák meg a könyveket az általuk alkalmasaknak ítélt szakemberekkel. Szigorítani fogják a bírálat rendszerét, több bíráló bizottságot fognak kiküldeni annak eldöntésére, melyik könyv felel meg a kívánalmaknak, s melyik nem, s az engedélyt a használatra csak a megfelelők kapják meg, Ktart azon véleménye mellett, hogy a szépirodalmi szövegek rovására lehet teljesíteni az olvasókönyvekre háruló, növekvő feladatokat (az olvasókönyv szerepe azért nő meg, mert más tankönyvek sem felelnek meg az új elvárásoknak, de valamennyit nem lehet lecserélni, ezért az olvasókönyvnek kell korigálnia a hibákat).

A második napirendi ponttal, az alkotmánytan tanításának kérdésével gyorsan végeznek. Az előterjesztés a tárgy önálló tárgyként való megszüntetését és a tankönyvek eltörlését javasolja, mert ami ezekben a könyvekben benne van, már a múlté, amit a gyermekeknek szükséges tudni, azt felveszik az olvasókönyvekbe.

A tárgyban két felszólalás van. Ember és Szöllőssy az alkotmánytan eltörlésével egyetértenek (eddig is felesleges tárgy volt, hiszen lényegében a történelem tárgyon belül kellett tanítani), de védik, tehermentesíteni kívánják az olvasókönyveket, a tanítandó új ismerteket a történelem tárgyban, a kihagyandó témák helyén javasolják szerepeltetni.

Somogyi Béla viszont kttart az alkotmánytani ismeretek olvasókönyvi szerepeltetése mellett. A történelem keretében való tanítást szerinte az indokolná, ha az alkotmány történelmi fejlődését akarnák bemutatni, de itt másról van szó: az alkotmány megszűnt, új közjog van, nincs a kettő között szerves összefüggés. A felszabadult alkotmánytanórák felhasználásáról az osztatlan iskolákban a tanító dönt, az osztott iskolák esetében utasítást fognak adni. A kívánatos ismeretek elsajátíttatását olvasmányok formájában képzei el, nem száraz joganyagként (pl. olvasmányok x falu képviselőválasztásáról, aminek kapcsán a sajtó- és

gyülekezési stb. jog ismertetése is funkciót kap). A két ellenvélemény dacára helyeslés a teremben. itt is a minisztérium álláspontja győzött.

A történelemkönyvek harmadik napirendi pontként megvitatott kérdésének tárgyalását is nagyban befolyásolja Somogyi előterjesztése. Úgy véli, itt nincs helye toldozgatásnak, teljesen újat kell írni, egészen új alapokon: „nem lehet többé történelmet királyok szerint tárgyalni, hanem gazdasági fejlődési és kultúrkorszakokként kell tárgyalni”. Nem kell a sok apró-cseprő királyocska, egymást gyilkoló Árpádok és más dinasztiák, ezekhez a gyermeknek és a polgárnak semmi köze. Az idő rövidsége miatt itt nincs mód kísérletezgetésre, a minisztérium az alkalmas szakembereket fel fogja kérni, „ebben az egy könyvben az átmeneti időre gyakoroljuk azt a *szellemi monopóliumot*, amelynek nem vagyok híve, de amelyre a szükség kényszerít minket”.³⁰³ Kell *egy* történelemkönyv, mégpedig megfelelő szellemiségű, „nincs most más fontosabb dolog, mint hogy a történelmet a köztársasági polgár szempontjából nézze az új magyar polgár s ne egy royalista Habsburg család szempontjából... ez eldöntött dolog” – a módszer a szakember dolga, azé, akit megírására felkérnek.³⁰⁴ A forgalomba hozatal joga a kiadóké lesz, hogy kárpótolják őket az esetleg raktáron levő, már nem árusítható könyvek okozta veszteség miatt. A kérdésben tanúsított eltökéltségét mutatja, hogy nem szólít fel felszólalásokra, inkább csak megkérdezi, akar-e valaki hozzászólni. Néhányan akarnak.

Szücs István azt javasolja, hogy az új történelemkönyv megírásánál legyenek tekintettel az új didaktikai szempontokra, nevezetesen, hogy az ismerttől kell az ismeretlen felé haladni. Akkor biztos bázisa volna az ismeretnek, s nem lenne olyan megalapozatlan a történelmi tudás, mint amit érettségiken s más iskolafokokozatok vizsgáin tapasztalni lehet.

Sziklás Adolf a minisztérium szerepét hangsúlyozza: egyrészt meg kell csináltatnia az új könyvet, másrészt pontosan meg kell szabnia, melyik osztályban mit kell tanítani. Fontosnak tartaná a lokálpatriotizmus erősítését. Budapest esetében konkrétan is javasolja a város történetének tanítását, mint amiben végső soron az egész ország története megragadható. Felvet egy eddig még nem tárgyalta szempontot is. Hol legyen a vízvonal? Javasolja, hogy a hagyományokkal és a

³⁰³ Ugyanott, 857. p.

³⁰⁴ Ugyanott, 863. p.

gyakorlattel szakítva, a közelebbi korokra nagyobb hangsúly essék (az V. osztályban és VI. osztály első félévében 1867-ig, második félévében onnan napjainkig terjedjen a tananyag. Giesswein Sándor a határt az V. és VI. osztály között 1848-nál húzná meg.

Somogyi Béla összegzése szerint egyértelmű az állásfoglalás, hogy új könyv kell, s hogy azt a minisztérium csináltassa meg. Egyetért azzal, hogy a „régiságokat” röviden, az újabb időket alaposabban kell tanítani, a határt ő is 1848-nál javasolja meghúzni. Itt tájékoztat arról, hogy végül is milyen döntésre jutottak az elemi iskolai történelemtanítás ügyében. Az elemi iskolai történelemtanítás egységes lesz, az állam adja ki, és használatát minden iskolára kötelezővé teszi. A tankönyv fele az 1848-ig terjedő idővel foglalkozik, a második attól kezdve napjainkig jut el. A világtörténelemre felhasználható terjedeleme harmada foglalkozik a történésekkel 1848-ig, a többiben „Magyarország és az egész kultúr világ történelmét adják”. Hogy mennyi a világtörténelemre fordítható rész, arról nem tesz említést.

Az értekezletet szónoki pózok nélküli, a kérdéseket gyakorlati oldalról megvilágító, „szürke” munkaértekezletnek értékeli, ami egyben fontos dátum lesz a magyar közoktatás történetében, mert az itt hozott elhatározások kiindulópontot jelentenek ahhoz a nagy iskolareformhoz, amit a köztársasági kormány elhatározott és meg is fog valósítani. Bár a régi világ minden intézményéhez hozzányúlt már az új világ forradalmi (másodszor hangzik el a tanácskozás során a „forradalmi” szó, többnyire általában az „új idők”, „megváltozott viszonyok” stb. kifejezésekkel helyettesítették) kormánya, ám a közoktatás terén eddig semmi sem történt, az iskola szelleme teljesen változatlan.

Végül olyan témákat is megpendít, amelyekről addig szó sem esett: mélyen belenyúlnak a *népoktatás rendszerébe* is, amennyiben az e szellemben szerkesztett könyveket teszik kötelezővé, illetve csak ilyeneket engedélyeznek és bele fog nyúlni olyan iskolák életébe is, amelyekhez eddig nem férhetett hozzá, csak pénzt adhatott számukra. Itt már a tanszabadság eötvösi elvének korlátozásáról van szó. Nem számít e téren ellenállásra: „Ma a forradalmi közoktatási miniszternek ez az elhatározása, hogy az ország minden részébe kivétel nélkül be fogja vinni ezt a szellemet. Nyilvánvaló, hogy ehhez ragaszkodni

kell minden körülmények között, ragaszkodnia kell a kormánynak is. Ez tehát keresztül fog menni, keresztül kell mennie, épp úgy, mint ahogy a földreformnak meg kellett történnie minden érzékenység ellenére. És sikerülni fog.”³⁰⁵ – És némileg önkényesen teszi hozzá, hiszen az érintett iskolák köréről korábban nem esett szó: az itt megjelent, különböző munkakörű oktatók helyeslése garancia ehhez. Tájékoztatja a résztvevőket, hogy lépések történtek már a felekezeti iskolák könyvhasználatára ügyében is, egy miniszteri rendelet szerint a minisztériumnak jogában áll egy korábbi engedélyt visszavonni, s valamely új könyv használatát elrendelni.³⁰⁶

A polgári iskolák olvasó- és tankönyveit tárgyaló március 7-i értekezlet lényegileg ugyanezeket a kérdéseket vitatta. A helyzet mégis bonyolultabb, mondhatnánk kuszább volt. Tekintetbe kellett venni, hogy 1918. április 30-i rendeletével az akkor még kultuszminiszter Apponyi Albert a polgári fiúiskolák számára új tantervet léptetett életbe, felmenő rendszerben, az első osztállyal kezdve és évente egy új osztályban tervezték bevezetni.³⁰⁷ A rendelet ezt az iskolatípust a magyar nemzeti művelődés szempontjából alapvetően fontos intézménynek nevezi, s bár azonnali gyökeres átalakítására a rendkívüli helyzetben nem lát lehetőséget, bizonyos azonnali reformokra igen.³⁰⁸ A tárgyunk szempontjából fontos változások: a hit- és erkölcstan heti óraszámát az eddigi 1-1 óra helyett 2-2 órára emelkedett; a történelem: óraszámát nem változtatták meg, megnevezése azonban igen: „Magyarország történelme és a világtörténelem”, célját pedig úgy fogalmazzák meg, hogy az a világtörténelem áttekintése és Magyarország történetének „tüzesebb” ismerete. Az osztályonkénti tananyagot áttekintve megállapítható, hogy valóban nagyobb teret szántak az egyetemes történelemnek, a kultúr- és társadalomtörténetnek s a 19. század ugyancsak „tüzesebb” feldolgozásának. Mindez persze messze állt a forradalom után követni kívánt elvektől. Akkor most milyen könyveket kell készíteni?

Bonyolította a helyzetet, hogy az adott pillanatban kérdéses volt az iskolatípus fennmaradása is. Ebben az értelemben szól hozzá Fogarasi Béla.

³⁰⁵ Ugyanott, 869–871. p

³⁰⁶ Jegyzőkönyv, 1919. március 7.

³⁰⁷ Az 1918. évi 70022. VI/a sz. VKM-rendelet megjelent a *Hivatalos Közlöny* 1918. május 15-i számában.

³⁰⁸ A korábbi tanterv mérhetetlenül elavult voltát jelzi, hogy már 40 éve volt hatályban.

Fogarasi kifejtette, hogy az adott fórum nem legitim, mert „nem végezhetik a bevezetés munkáját olyanok, akik azt mondják, hogy: »A tisztességes és becsületes munka megteremti a maga jutalmát.« Ez csak akkor történhet meg, ha megteremtik a szükséges társadalmi átalakításokat.” Felfogása szerint az egyedüli szocialista fórum, amely az oktatás reformkérdéseivel joggal foglalkozik, a szakszervezetekkel egyeztetve, az a „Fővárosi Iskolareform Bizottság”, azaz a VAOSZ Iskolai Reformbizottsága, s ő ezt képviseli.³⁰⁹ E két szervezet a polgári iskolák bezűntetését kívánja, ezért javasolják, hogy a polgári iskolai olvasókönyv tárgyalását vessék el, azt kapcsolják az elemi iskolai megoldáshoz. Somogyi Béla pedig a polgári iskolai olvasókönyvek átdolgozása vagy újraíratása kapcsán kimondja: „a polgáriskola egy olyan iskolatípus, amely halálra van ítélve”,³¹⁰ az új tanterv végigviteléig fog fennállni, talán egy-két évig. A polgári iskolai igazgatókat bizonyára nem lelkesítette ez a perspektíva.

Ezt a tanácskozást nem tárgyalom részletesebben, mert a polgári iskolával korábban sem foglalkoztam, s mert számos elemében visszatükrözi az előző értekezletet. Csupán a téma lényeginek tekintett jellegzetességekre térek ki. Az alkotmánytan kérdésében vita nélkül elfogadták az elnöklő Imre Sándor javaslatát, azaz eltörölték a tárgyat, de a lényegesnek gondolt állampolgári ismereteket nem az olvasókönyvekbe, hanem lehetőség szerint valamennyi tárgy tananyagába gondolták illeszthetőnek, amihez a tanítók útmutatásokat fognak kapni.

Az olvasókönyvek átdolgozása kapcsán az előző értekezlethez képest talán az érdemel figyelmet, hogy a történelemtanítás erkölcsi nevelő szerepét jobban hangsúlyozták, összekapcsolva az erkölcsi és a szociális nevelést, nagyobb hangsúlyt kapott az antimilitarista szellem.

A történelemlétkönyvről folyó, immár megszokottnak tekinthető vita (mit kell kihagyni, mit kell bevenni, melyik évfolyamon kezdjék a reformot, milyen arányban szerepeljenek a korábbi és a későbbi korok, megbízás vagy pályázat útján készüljenek-e könyvek stb.) állóvizét alaposan felkavarta Fogarasi Béla felszólalása. Fogarasi ismertette, hogy ebben az alapvető fontosságúnak ítélt

³⁰⁹ Jegyzőkönyv, 1919. március 7. 887. p. – Ezért úgy tekinti, hogy hívatlanul vesz részt az értekezleten, annak ellenére, amint erre Imre Sándor felhívja a figyelmét, hogy tulajdonképpen kapott meghívót a tanító-szakszervezet képviselőjeként.

³¹⁰ Jegyzőkönyv, 1919. március 7. 892. p.

kérdésben az általa képviselt és a kérdésben egyedül legitimnek tekintett iskolai reformbizottság hosszas vita után végül is arra az eredményre jutott, hogy „a magyar történelmet önállóan ne tanítsák. A magyar történelem tanítását a világtörténelembe kell bekapcsolni. A magyar történelem csak folyománya volt a világtörténelmi eseményeknek, ami pedig magyar sajátosság vagy specialitás, az kulturális szempontból tanításra nem is érdemes.” Lehet részletesebben tárgyalni, mert ez áll hozzánk a legközelebb, de tisztán magyar történelmet tanítani ezért nem érdemes. A kérdés szerinte csak az, miként állítsuk be a magyar történelmet a világtörténelem tanításába. Véleménye szerint nem lehet a nagyobb korszakok végén önállóan tanítani, mert ez esetben megszűnne a szerves kapcsolat világtörténelem és magyar történelem között. Úgy véli, a világtörténelem során felvetődő, a magyar történelemre különös hatású események kapcsán kell a magyar vonatkozásokra kitérni. Hangsúlyozza, hogy forrásokat kell tanítani, ehhez történelmi olvasókönyv kell. A tankönyv csak afféle vázlat lenne, amelynek lelkét a tanár adja meg, nem szükséges tehát, hogy teljesen kész tankönyvek álljanak rendelkezésre.³¹¹ Helyeslői is akadtak (pl. Varsányi Géza, s az Imrének nyilván nagy csalódást okozó Mihalik Sándor), mások figyelmen kívül hagyták, s próbáltak az eredeti vitamenethez visszatérni.

Somogyi összegezte az alternatívákat: teljesen új polgári iskolai könyvet csináltnak pályázat vagy megbízás útján, építenek a kiadókra; a polgári iskolai alsó osztályok kezébe adják az elemi iskolai V–VI. osztályos könyveket (akkor azokat úgy kell megcsináltatni), s jelezte, hogy a vitában elhangzottak alapján, alapos mérlegelés után fognak a kérdésben miniszteri rendeletet kiadni. A döntést nehezítő tényezők sorában ez alkalommal – a kiadók távollétében – nyíltan feltárta az e téren tapasztalható visszasságokat: kíméletesen kell bánni a kiadókkal, mert a termelés a kezükben van. Lehet, hogy rejtegetik a papírt, más, nagyobb hasznot hozó kiadványokhoz tartogatják, de nincs rá mód, hogy ezek előadására kényszerítsék őket. A feladatra alkalmas emberek megtalálásához és mozgósításhoz is megvan a lehetőségük és a hátterük.

Az értekezletnek valójában nem lett semmi következménye, Imre Sándor szerint azért nem, mert a VAOSZ ekkor már tanügyi kérdésben valósággal

³¹¹ Ugyanott, 895. p.

uralkodott, s amit ők akartak, az nem vágott egybe a minisztérium elképzeléseivel, így a minisztérium nem tett további lépéseket az ügyben.³¹²

Az állampárti modell

Mint láttuk, már a március 7-i értekezleten kiderült, hogy a minisztérium mellett mások is dolgoznak az oktatás megreformálásán, mégpedig a hivatalos szerveknél radikálisabb szellemben. Fogarasi szavaiból mindenki számára világos lehetett, hogy gyökeresebb szervezeti és tartalmi átalakításokat terveznek, mint amilyenekben a szakértekezlet gondolkodik.

Vitathatatlan: a proletárállam könyörtelen következetességgel próbált egy állampárt által vezérelt iskolát, egy totálisan autokratikus oktatási rendet teremteni,³¹³ azzal az elhatározott céllal, hogy: „... megszünteti a burzsoázia műveltségi kiváltságát, és megnyitja a dolgozók előtt a műveltség tényleges megszerzésének lehetőségét”.³¹⁴ számos intézkedése, rendelete tanúskodik erről. A Forradalmi Kormányzótanács 1919. márc. 29-i, XXIV. sz. rendeletével a nem állami nevelési és oktatási intézeteket köztulajdonba vette, egyúttal deklarálta, hogy az oktatás állami feladat. Az intézkedés radikális szakítást jelentett az eötvösi elvvel, miszerint „az oktatás terén minden monopólium káros”. A korábbi iskola kötelezően vallásos nevelésével szemben kimondta, hogy a vallásos és történelmi elemekből építkező világkép helyett a tudomány igazságain és a munka ismeretén kell nyugodnia az új nevelésnek, s hogy a vallástan tanításának nincs helye a munkaiskolában.³¹⁵ Az iskola céljáról és feladatáról szólva leszögezték: az iskolának a burzsoá osztályuralom eszközéből a szocializmus megvalósítására kell lelkileg alkalmassá tenni az új nemzedéket.³¹⁶

Alapvető változást jelentett az is, hogy úgy gondolták, minden dolgozónak a tudomány és a munka alapismereteinek ugyanarra a mértékére van szüksége, s

³¹² RL, C/39. 14–15. cs. 70. p.

³¹³ Kísértetiesen hasonló intézkedések történtek az iskolairányításban az 1948-as politikai fordulatot követően, a Rákosi-korszak kezdetekor. V. ö. Kardos József, 2003. 73–74. p.

³¹⁴ Petrák–Milei szerk., 1959. 5. p.

³¹⁵ Ugyanott, 8–9., 197. p.

³¹⁶ Ugyanott, 197. p.

hogy az iskoláztatást fokozatosan ki kell terjeszteni a 18. évig.³¹⁷ A VAOSZ történelmi albizottságának anyagában ez így jelent meg: „A nyolcosztályos egységes népiskolában éppen úgy az emberi egyetemesség történetét tanítjuk, mint a reformközépiskolában, mert az emberi egyetemesség történetének ismeretére mindenkinek egyformán szüksége van. A különbséget az anyag mennyisége és a növendék intellektuális fejlettségéhez alkalmazkodó módszer különbsége adja meg.”³¹⁸ Hasonló elv alapján közelítettek valamennyi tárgyhoz.

A történelemtanítást, tekintettel az iskola politikai céljára, ugyancsak központi kérdésként kezelték. „... a történelem tanításának az a feladata, hogy az ifjúságot minden eddigi társadalom gazdasági alapjairól, osztálytagozódásáról s elnyomott tömegeknek forradalmi megmozdulásairól tájékoztassa... a proletariátus felnövő nemzedékét előkészítse a társadalom átalakításának... hatalmas munkájára” – áll a közoktatásügyi népbiztos 1919. május 13-i rendeletében.³¹⁹ Ugyanitt elrendelik, azonnali teendőként, hogy még május folyamán a történelem tanítói nagy vonásokban ismertessék tanulóikkal a bérmunka és a tőkés termelés fogalmát, a polgári kapitalista állam különböző osztályait és osztályérdeket védő intézményeit, a nemzetközi imperialista versenyt, a proletariátus háborús szenvedését és a világforradalomban játszott szerepét.³²⁰

Radikálisabban lépnek a tankönyvek kérdésében is, mint a polgári demokratikus forradalom kormánya. A KN 1919. június 3-án döntött arról, hogy az elemi és középfokú iskolák számára új olvasó, illetőleg történettankönyvet készített, egyúttal elrendelte a régi tankönyvek beszedését, majd 1919. július 15-én az I–VIII. osztályok számára új ábécés- és olvasókönyvek, valamennyi iskola tanítói számára egy „Történelmi kézikönyv” és egy „Természet kézikönyve” című munka kiadásáról és megrendelésének módjáról rendelkezett.³²¹

A tankönyvbírálat módszeréről, ismereteim szerint, csak tervek születtek. Bányai Géza elképzelése, amely a *Corvina* c. lapban jelent meg 1919. július 30-án, mutatja, milyen irányban gondolkodtak a szakemberek. Bányai szerint a

³¹⁷ Ugyanott, 197. p.

³¹⁸ Pásztor József szerk., 1959. 72. p.

³¹⁹ Petrák–Milei szerk., 1959. 61. p.

³²⁰ Ugyanott, 61. p.

³²¹ Ugyanott, 305–306., 66–68. p.

dualizmus korában kialakult rendszer helyett, amelyben a minisztérium hivatalos tankönyvbírálati gyakorlatilag mindent engedélyeztek, ami az előírt anyagot felölelte, ami – kiegészülve a felekezetek és egyéb hatóságok autonómiájával – a tankönyvkiadás terén az egységes irányítás működésképtelenségét, a kiadói anarchia eluralkodását eredményezte, az új rendben a tanítószáz színe-javát magába foglaló pedagógiai bizottságnak kell az elbírálást végeznie, a népbizottság kultúrpolitikai ügyosztálya csak a példányszámokról és a honoráriumokról döntene. Bírálati szempont legyen a szociális mellett a tudományos érték (illetékesei tudósok, egyetemi tanárok), a módszer (illetékesei gyakorló pedagógusok, tanítók) és a stílus (illetékesei vérbeli írók, szépírók). A pedagógiai bizottság igenlő véleménye az adott könyv valamennyi iskolában kötelező bevezetését is magával hozná.³²²

A nagy tervekből kevés valósult meg, akárcsak részlegesen is. Ténylegesen csak a Fejér megyei tanácsköztársasági iskolák olvasókönyve jelent meg V. és VI. osztályos növendékek részére, a „Fejér Megyei Művelődési Bizottság” szerkesztésében és kiadásában.³²³ Nyomdába került a „Népiskolai olvasókönyv az általános, egységes népiskola II. osztálya számára”.³²⁴ Fellelt töredékében alapvetően erkölcsi kérdésekkel, főként az emberi szolidaritásra nevelő, illetve életviteli tanácsokat tartalmazó olvasmányokkal találkozunk, történelmi vonatkozásúakkal nem. Ugyancsak Imre Sándor hagyatékában maradt fenn egy másik olvasókönyv kefelevonatának részlete, amely minden bizonnyal felnőtt analfabéták számára készült.³²⁵ Ennek szemléletéről némileg megalapozottan lehet képet rajzolni.

Nyilván az olvasástanulás kezdeti szakaszában kívánták olvastatni a rövidebb, egyszerűbb szövegeket, mondókákat, szentenciákat, de már ezek is az új embernek szóló üzenetet hordozzák: szólnak az értékteremtő munkáról, az írni-olvasni tudás fontosságáról, helyesírási tudnivalókról, az egészség fontosságáról, az alkohol hatásának elriasztó példáiról, elnyomók és elnyomottak helyzetéről,

³²² Ugyanott, 291–293. p.

³²³ Elemzését lásd: Mészáros István, 1970.

³²⁴ Készült a Magyarországi Szövetséges Szocialista Tanácsköztársaság Közoktatásügyi Népbizottsága megbízásából. Kefelevonatának néhány lapja Imre Sándor hagyatékában fennmaradt. (RL, C/39. 24/b.)

³²⁵ V. ö. Vörös Boldizsár, 1999.

sorsáról, többnyire az ellentéteket kidomborító, életképszerű jelenetekben (hogyan élt a gróf és hogyan a proletár, milyen jövőre számíthatott a bankigazgató vagy a munkás gyereke, gúnyos hangvételű írások, mint a nyomorék proletárról és a „jószívű” burzsoáról szóló), A fokozatosan nehezedő, de minden esetben világosan fogalmazott, könnyen érthető szövegekben azután értelmezik, hogy mit jelent osztályharc, mi az oka, hogyan számolható fel, mi a kommunizmus és a kommunisták célja. A történelmi blokkban a világ teremtésétől kezdve az akkori jelenig található olvasmányok. Mondhatnám, „naprakész”. Az utolsó esemény, amit megemlít, az a Tanácsok Országos Gyűlésének 1919. június 15-i ülése. A *jelenkor* tanításának követelése tehát maximálisan érvényesült.

Az egészet áthatja a *természettudományos világgép*. Az alaphangot ehhez megadja, hogy a világ teremtésének bibliai magyarázatával a tudományok adta választ állítja szembe. A vallások kialakulását az emberek tudatlanságával és ebből fakadó félelmeivel magyarázza: „Miért alkottak maguknak a népek isteneket? Főképpen azért, mert nem ismerték még a természetet... Elképzelték, hogy az a sokféle jó és rossz, ami éri őket, valami tükös, hatalmas lényektől származik. Akadt aztán ravasz ember, a többinek tudatlanságát a maga hasznára fordította... Így lettek a papok, így keletkezett a papi osztály. Meg sem lehet számlálni, hogy a világ népei hány istent alkottak maguknak. És mindenik azt mondta, hogy csak az ő istene az igazi. A különféle istenek hívei gyűlöltek egymást és isteneik nevében gyilkolták egymást. A papok pedig szították a gyűlölséget.” A vallások és az egyházak kapcsán a továbbiakban is azt emelik ki, hogy fontos szerepet vállaltak a dolgozó nép elnyomásában. Itt jegyzem meg, hogy a polgári demokratikus kormányzat által készített olvasókönyv több szövege „viszакöszön” ebben a tankönyvben, ilyen például a hatalmaskodó Uriás apátról szóló szemelvény vagy Várnai Zseni „Katonafiamnak” című verse.

A *magyar történelem* fontosnak tekintett eseményei belesimulnak az *egyetemes* (persze főként európai) *történelem* folyamába. Megfordult a sorrend: nem a magyar történelemmel összefüggésben, „érintőlegesen” tárgyalják „más népek” történetét, hanem a magyar történelmet illesztik az általánosabb történelmi keretbe (szemléletes példaként említhetem erre az 1848-as európai forradalmak és a magyar forradalom összefüggését). Kiemelten szerepelnek a forradalmak, a

szocialista munkásmozgalom fejlődési etapjai, általában az elnyomottak küzdelmei. Kimaradnak a „királyocskák”, a monarchista és személyiségcentrikus tárgyalást a gazdasági és társadalmi harcok középpontba állítása váltja fel. Hosszabb olvasmány mutatja be „a két magyar forradalom”³²⁶ okait és eredményeit.

Az akkori jelen legizgalmasabb kérdése persze az volt, mi lesz Magyarország sorsa, sikerül-e a párizsi béketárgyalásoknak az ország területi megcsonkításáról hozott döntéseit esetleg részben „felülírni”. Néhány szemelvény ezekre a problémákra is próbál reflektálni. A *Magyarország területe* címet viselő betét szerint a régi országterület nagy része a háborúban elveszett, ebbe a háborúba pedig az ország régi urai „keverték” az országot. A lakosságról szóló rész viszont kifejezetten csak a háború előtti adatokat idézi, hangsúlyozva, hogy az ország nem magyar anyanyelvű, más nemzetekhez tartozó részét az akkori uralkodó osztály elnyomta, szándékosan is gyűlölséget teremtett a nemzetek között. *Az ország jövődjéje* című olvasmány mintha arra kívánná felkészíteni az embereket, hogy lecsökkent országterületen is lehet élet, hiszen azt sugallja, hogy egy nép boldogulása, gazdagodása nem a terület vagy lakosság nagyságától, sokkal inkább attól függ, hogy a nép tudjon és szeressen dolgozni, hogy magának dolgozzék, s hogy a szomszéd népek is szabad proletárállamok legyenek. „Dolgozni eddig is szeretett Magyarország népe. Ezentúl még szívesebben fog dolgozni, mert most már *magának* dolgozik. De tudni, érteni is jobban fogja a munkát, mert a Tanácsköztársaság minden gyermekét taníttatni fogja iskolákban, műhelyekben, mintagazdaságokban. tehát gazdagság, bőség, béke és boldogság fog ebben az országban uralkodni. Ebben az országban és valamennyi szabad munkás államban.”

Ennek a rendeletekben, tervekben, olvasókönyvekben megjelenő szellemiségnek a megalapozásában, kiformálásában döntő szerepet játszottak a VAOSZ reformbizottsági anyagai.³²⁷ Imre Sándor szerint március 21. után a közoktatás terén mindenütt a VAOSZ emberei jutottak uralomra, s hogy

³²⁶ A kefelevonaton a „magyar” áthúzva, fölé írva: „zsidó”. Ez az egyetlen javítás a szövegben.

³²⁷ V. ö. A VAOSZ reformbizottságának története. Kéziratosszerű összefoglaló. RL C/39. 26. cs.

minden, amit az iskolával kapcsolatban elrendeltek vagy terveztek, az ő felfogásukat tükrözi.³²⁸

Kik voltak ők? A VAOSZ Tanítói Szakosztályának iskolareformbizottsága valamennyi iskolatípus képviselőjének részvételével alakult meg, a *Fáklya* című lap híradása szerint 1918. december közepén, a VAOSZ reformbizottságának történetét feldolgozó névtelen szerző szerint 1918 novemberében.³²⁹ Tagjai Imre szerint a munkálatok idejére szabadságolt fővárosi pedagógusok, az összefoglaló szerint „részben önkéntesek” voltak, akik új és jobb iskolát akartak teremteni. A népiskolai bizottságot a polgári forradalom idején a népiskola és a polgári összeolvasztásából tervezett nyolcosztályos iskola elszánt képviselője, Halász Adolf, később Dénes Sándor vezette. A bizottságban a Halász Adolf által meghívottak mellett az új tagok által meghívottak vettek részt. Fontos szempont volt a meghívásnál az alkalmasság kérdése. Arra törekedtek, hogy minden iskolatípus tantervét és reformmunkálatait az adott terület szakemberei végezzék el. Tagok lehettek iskolaigazgatók is, ha nem álltak „tanítónyúzó” hírben, s nem számított a felekezeti hovatartozás sem.

A népiskolai történelemtanítással kapcsolatos elképzeléseket a VAOSZ Tanítói Szakosztályának Iskolai Reformbizottságán belül működő, *A népiskola történelemtanítás albizottsága* nevet viselő munkacsoport dolgozta ki. A munkacsoport vezetője Bresztovszky Vilma volt (ő írta az általános részt, emellett a prehistorikus keleti népek, valamint a XVII. század. történetét dolgozta fel). Tagja volt a bizottságnak dr. Gáspár Mária (a XVI. sz. történetével), Krammer Zsófia (középkor és a 19. század), Keleti Adolf (a módszertan felelőse), Dr. Sárkány Erzsébet (XVIII. sz.), és Dr. Szegő Pál (Görögország és Róma). Ennek az anyagnak, illetve a *Néptanítók Lapjában* megjelent, a pedagógusok felkészülését segíteni hivatott történelmi leckéknek a rövid áttekintésével kívánjuk még a továbbiakban a kérdést jobban megvilágítani.

A tízoldalas, már a nyolcosztályos elemi iskolában gondolkodó, heti három történelemórát tétélező, *A népiskolai történelemtanítás albizottság javaslata* című tervezet megjelenésének pontos időpontját nem ismerjük. A nyomtatványon csupán ennyi szerepel: kiadta: Budapest főváros

³²⁸ V. ö. Köte Sándor, 1979. és RL C/39. 26. cs

³²⁹ V. ö. Imre Sándor, 1921. 633–634. p.

háziyomdója, 1919. Hogy az éven belül kétségtelenül a Tanácsköztársaság alatt jelent meg, azt bizonyítja, hogy beszél a proletárdiktatúráról, feladatának tartja a Tanácsköztársaság államszervezetének ismertetését, bár kidolgozottsága is arra utal, hogy előmunkálatai már az őszi forradalom alatt megkezdődtek.³³⁰ A dokumentum megfogalmazza az alsó fokú történelemtanítás célját, tanításának általános irányelveit, a történettanítás anyagát röviden összefoglalva és osztályonként bontva, a rokon tárgyakkal való kapcsolódási pontokat, a történelemtanítás módszerét, eszközeit, végül ismerteti egy óra lefolyását.

A cél: megfogalmazása rövid, tömör: „a) hogy elvezesse a jövőendő állampolgárt a társadalom fejlődésmenetének s így az emberi kultúra fejlődésmenetének megismeréséhez; b) annak átértéséhez, hogy a jelen csupán egyik fázisa az eseménysorozatnak és a jövő meghatározó előkészítője; c) és eljuttassa az emberiség sorsát eldöntő jelen és múlt eseményekkel szemben az önálló történelmi kritika magaslatára, hogy idővel cselekvő részese lehessen kora politikai életének...”³³¹ Sokkal visszafogottabb, mint a középiskolai történelmi albizottságé, ahol teljes egyértelműséggel fogalmazzák meg az új politikai célt: „Az iskolareformnak egyik legmonumentálisabb, a reform-munka rendjében pedig kétségtelenül a legelső helyen álló feladata az, hogy a történelmi tudás és műveltség felszabaduljon eddigi lenyűgözöttségéből s annak az új társadalomnak szolgálatába szegődjék, mely földszerte most van alakulóban.”³³² A korábbi korszak tanterveiben megfogalmazottaktól alapvetően különbözik: nem beszél etikai-erkölcsi vagy nemzeti célokról, de beszél általában a társadalomról, az emberi kultúráról, a történelmi folyamat kiteljesedéséről s egy új *homo politicus*ról, amelynek az új társadalom szolgálatába kell szegődnie. Az értelem, a gondolkodás, a történelemkritika fejlesztése jut érvényre az érzelmi neveléssel szemben.

Az általános irányelvek szerint teljesen szakítani kell az eddigi gyakorlattal, amelyben a történelemtanítás az uralkodó társadalmi osztályok

³³⁰ Valamennyi reformbizottság anyagát kiadta egy kötetbe foglalva: Pásztor József szerk., 1959. – A hivatkozásokban erre a kötetre utalok.

³³¹ Pásztor József szerk., 1959. 71. p.

³³² Ugyanott, 78. p

politikai eszköze volt, nem szolgálta az igazi tudományt, a jövő generációt az uralkodó osztály érdekeit erősítő felfogás felé akarta terelni.

A történelmi materializmus felfogását és módszerét kell alkalmazni, szociológiai és ökonómiai szempontok megvilágításával. Az egyének kultusza, jelszavak hangoztatása, ideológiák hatásának túlbecsülése helyett a *tömegmozgalmak* jelentőségét kell felismertetni. Ne legyen kizárólag ún. kultúrhistoria, hanem a társadalmi osztályok gazdasági helyzetéből folyó *osztályharcok* története, mert a gazdasági viszonyok ismerete egyúttal a szellemi áramlatok kifejlődését és elterjedését is nagyrészt megérteti. Be kell mutatni a *munka* fejlődésének történetét is. A legkritikusabb pontja talán az irányelveknek, s itt messze eltávolodik a korábbi elképzelésektől, amit a magyar történelem tanításáról mond: mivel az új iskola az *igazat* akarja nyújtani mindenben, külön *magyar nemzeti történelem* tanítására nem lesz szüksége, „mert hiszen ez meghamisított formában mutatja be a múltat, Magyarországot a kultúrvilág centrumaként jelölvén meg”. A térbeli prioritás valamilyen formában mégis érvényesül: ennek ellenére „a speciális magyar viszonyokat minden korszakban erőteljesebben hangsúlyozzuk, mint azt az általános fejlődésben lejátszott szerepünk következtében megérdemelnék, mert a térben közelebb eső intézmények, jelenségek, viszonyok fejlődésmenetének pontosabb ismerete múlhatatlan szükségesség”, annak ellenére, hogy időben éppen olyan távolságra vannak tőlünk, mint a politikai határainkon túl történtek. A tervezet szerint az egyes korszakok tárgyalása után „az egyidejű magyar viszonyokat világos összefoglalásban mutatjuk be”.³³³ Ez mindenesetre nincs szinkronban azzal, amit Fogarasi a polgári iskolai értekezleten mondott, s nem is sikerül konzekvensen megvalósítani. Az egyes osztályok tananyagának tézisszerű felsorolásában a rendszeres történelemtanítás bevezetéseként a jelen viszonyok magyarázatát kell adni, hogy megéreztessük a történelemtanulás szükségességét – az okozatok ismerete az okok keresését feltételezi.

Tanulságos a tananyag áttekintése is. V. osztály: őstörténelem (a vadság kora; a barbárság kora; történelmi kor; görög történelem); VI. osztály: Római Birodalom. középkor (I. Róma; II. középkor); VII. osztály: XVI., XVII., XVIII.

³³³ Ugyanott, 71–72. p.

század; VIII. osztály: kapitalisztikus termelőrend, polgári társadalom – azaz, az „emberi egyetemesség története”, ugyanúgy, mint a középiskolában, csak az anyag mennyisége, s a tanulók intellektuális fejlettségének különbségében rejlő módszerek különböznek. A hangsúly a népiskolában a történelem szemléleti tényein van, bár az ok-okozati összefüggések kutatását tarják teljesen mellőzhetőnek. Mikortól, mely osztályoktól kívánják tanítani? A történelemtanítás kezdődjék mindjárt „az iskolai tanítás elején” – mondják. Ez azt jelenti, hogy az első négy évfolyamon előkészítik, felkészítik a gyerekeket a történelem szisztematikus tanulására, pl. a környezetismeret keretében (háziállatok megszelídítése, ruházat, lakás, eszközök készítésének története stb.); az új típusú, nem a történelmi személyiségek dicsőítését szolgáló, hanem a valamikori életviszonyokat, szokásokat bemutató történelmi olvasmányok, a tervezet készítői szerint jobban érdeklik a gyerekeket, mint „a mai olvasókönyvek csataleírásai”.³³⁴ További előkészítést jelent a jelen viszonyok ismertetése újságolvasással, a napi események megbeszélésével. A rendszeres történelemtanítás az V. osztályban kezdődik, a kronológiai rendet követve. Ezek vázlatos, tézisszerű összefoglalása megfelel az ismertetett irányelveknek. Minden nagyobb egység végén javasolják a szellemi kultúra eredményeinek bemutatását is.

A magyar történelemből tárgyalt események a használt terminológia és felfogás szerint: a népvándorlás utolsó hullámaként a Kárpát-medencébe érkező magyarok letelepedése, a „munkaerőért [!] és zsákmányért folytatott hadjáratok”, a királyság megalapítása, „az osztályharcok kezdetei az első Árpádok alatt”, az egyházi hatalom terjeszkedése; a reneszánsz elterjedése Magyarországon, Magyarország „süllyedése” a 16. században; az 1514. évi magyar parasztlázadás, török előnyomulás az „osztályharcok által szaggatott Magyarország és Németország ellen”, a magyar nemesi felkelések mint „vallási és politikai jelszavakkal folytatott kishemesi osztályküzdelmek” és leverésük; a kuruc felkelések mint „a magyar köznemesség osztályküzdelmei”; abszolutizmus Magyarországon a 18. században; a jobbágyság megszüntetése nálunk és Oroszországban, magyar forradalom, szigorúan polgári program, a kapitalizmus

³³⁴ Ugyanott, 72. p.

erősödése; a proletárság diktatúrája Oroszországban és Magyarországon, a Tanácsköztársaság államszervezete.

„Ennek az anyagkomplexumnak évfolyamok szerint történő elosztásánál fontos szempont az, hogy az emberi kultúra fundamentumát alkotó őskor fejlődésfolyamatának, valamint a jelent közvetlenül determináló történelmi jelenségeknek ismertetésére elég idő álljon rendelkezésre. Vagyis a primitív emberi társadalomról való történelmi tények ismertetése éppen úgy, mint az újabb koré, sokkal részletesebb és alaposabb legyen, mint az eddigi iskolában”³³⁵ – figyelmeztetnek külön is a megszokott arányok alapvető módosulására.

A *Néptanítók Lapja* három számának mellékleteként megjelent „történelmi leckék” is ezeket az arányokat és ezt a történelmi materialista felfogást tükrözik.

A közoktatásügyi népbiztos 91.609. sz. rendelete (1919. május 13.) azonnali teendőként elrendelte, hogy még május folyamán a történelem tanítói nagy vonásokban ismertessék tanulóikkal a bérmunka és a tőkés termelés fogalmát, a polgári kapitalista állam különböző osztályait és osztályérdeket védő intézményeit, a nemzetközi imperialista versenyt, a proletariátus háborús szenvedését és a világforradalomban játszott szerepét. Jelezte, hogy a pedagógusok felkészülésükhöz megkapják a kommunista kiáltványt, Buharin pártprogramról szóló művét, illetve a *Néptanítók Lapja* legközelebbi számaiban (!) bevezető leckéket közöl a világ- és a magyar történelem új szempontú megközelítéséhez, ezek alapján köteles minden tanító május végétől a tanév végéig az osztályai számára előírt történelmi anyagot összefoglalni.³³⁶

A leckék egy része ekkorra valójában már megjelent: az elsőt a lap április 14-i, a másodikat május 15-i, a harmadikat június 26-i számának mellékletében olvashatjuk. Mindegyik szám lényegében 4 leckét tartalmaz (kivétel az első, amelyben egy külön, a történelemtanítás célját, alapelveit, motivációit megfogalmazó bevezető is helyet kapott) az ókor, a feudalizmus, az újkori kapitalizmus és a bérmunkásság kora, illetve a magyar történelem tanítása szerinti bontásban. A mellékletek egyes korokhoz kapcsolódó fejezeteit egymás mellé állítva, kronológiailag szinte teljes világ-, illetve magyar történetet kapunk, tankönyvpótló funkciót képes lehetett volna betölteni. Az egyes részek közötti

³³⁵ Ugyanott, 76. p.

³³⁶ Valójában az első lecke korábban jelent meg.

szerves kapcsolódásra törekvést mutatja véleményem szerint, hogy meglehetősen állandó szerzőgárdával dolgoztak: az ókor történetét a rómaiak koráig Kallós Ede, a római kort Révai József írta; a feudális kor minden leckéjét Seltmann Rezső, a kapitalizmus korát a bécsi kongresszusig Varjas Sándorné, a forradalmakkal bezáródó további részeket Sas Andor jegyzi, a magyar leckéket viszont megint egy szerző, Kirczné Takács Mária. Úgy tűnik, vagy a mód vagy az akarat hiányzott, a VAOSZ eredeti elképzelésének, a magyar történelemnek a világtörténetbe integrálásának megvalósításához. Az egyes korszakok arányai, durva számítással: ókor: 2,5 ív; feudalizmus: 3,1 ív; kapitalizmus: 2,8 ív, magyar történelem: 2,5 ív. Érdekes, hogy a magyar történelem legutolsó korszakának, a forradalmaknak a tárgyalása nem a megfelelő magyar leckében, hanem a kapitalizmus korának második részében, Sas Andor fejezetében található.

Tartalmilag valamennyiben dominál a társadalomtörténeti és osztályharc-történeti szempont. Szinte kivétel nélkül minden lecke valahogy így indul: „Az emberiség története az emberi munka története.” Jellemző továbbá, hogy a modern kor történelmi fogalmaival operálnak (Egyiptom archaikus korát csakúgy kommunizmusnak nevezik, mint a korai görög történelem, Kréta és Mükéné korát; a romlást, az osztálytársadalmak és a kizsákmányolás megjelenését a pénz- és a piacgazdálkodás elterjedése okozta, amiben vétkes Hammurapi, valamint az asszírok, s végül a föníciaiak, akik mindazt, amit az ókori keleti világ feltalált, a rosszat (a gazdálkodási rendszert, pénzt, hitelezést, uzsurát) és a jót (babiloni mértékrendszer, számrendszer, betűírás, hajóépítés, bányászat tudománya) elterjesztették, rajtuk keresztül ismerte meg a nyugati világ azokat az értékeket, amelyeket azután a görögök továbbfejlesztettek. A világtörténelem minden elnyomottja proletár, minden belső konfliktus lényegében proletárok és elnyomók osztályharca. Értékek akkor születtek, amikor valamely országban kommunizmus volt, s így kibontakozhatott az alkotó munka (pl. az archaikus Egyiptom).

A kommunista társadalom felmagasztalt ókori példái mellett a kommunizmus „elfajulásának” eseteiről is olvashatunk. Ez történt, legalábbis Kallós Ede szerint, például Spárta esetében, ahol a kommunisztikus rend a hódítók kisebb, a legyőzöttek nagyobb száma miatt szükségképpen tovább fennmaradt, ám „a spártai-krétai kommunizmus harcias és osztályelnyomó

irányzata... azt a gazdasági rendet, mely tulajdonképpen az egyéniség szabad erő kifejtésének biztosítója, egészen az egyéniség teljes elnyomásáig, minden szabadabb mozgás kizárásáig, sőt a családi élet érzelmeinek elfojtásáig is fokozva, meghamisította”, azaz itt a kommunizmus „az uralkodó osztály érdekeinek védelmére és a jogtalan tömegek elnyomásának elősegítésére szorítkozva elfajult”.³³⁷

A középkor tárgyalásának terminológiája egyértelműen tükrözi a gazdasági szemléletet. A feudális korszak eszerint a zártkörű házi gazdálkodás korára, a városi gazdálkodás korára, illetve a népgazdálkodás és a kapitalizmus korára tagolódik, s ez utóbbihoz szezője, Seltmann Rezső hozzáfűzi: „amit a politikai történelem újkornak nevez”. s hogy „sok időt a politikatörténetre nem szabad fordítani... mi nép-, illetve társadalomtörténetet tanítunk a gazdasági változások megismerése alapján”. Ennek alapján a társadalom jogi és gazdasági egyenlőtlensége, az ez ellen lázadó eretnek- és parasztmozgalmak állnak vizsgálódása középpontjában.

Nincs itt módunk a leckék részletes bemutatására, főleg kritikai elemzésére, a fentieket példaként, a szellemiség jelzésére hoztuk fel. Egy dologra azonban mégis ki kell még térnünk, ez a nemzeti kérdés értelmezésére világít rá. Kirczné Takács Mária, aki „országunk fejlődését a marxi történetlátás alapján” kívánja megvilágítani, első és legfontosabb feladatának a nemzet fogalmának, nemzet és állam, nemzet és társadalom viszonyának tisztázását tekinti. „A mi történetírásunk ugyanis – igen kevés kivétellel – azt a nemzeti ideológiát, mely a XIX. században a nyugat szellemi hatása alatt és a gazdasági és társadalmi fejlődés nyomán nálunk is felbredt és nagy szerepet játszott, tudatosan és öntudatlanul annyira átvitte az egész magyar történet folyamára, annyira felhasználta és visszaélt vele a mindenkori uralkodó osztálynak – mely, mint látni fogjuk, tulajdonképpen végig, egészen a legutóbbi forradalmakig ugyanaz az uralkodó osztály is volt – a felmagasztalására és hatalma alátámasztására, hogy ... elvileg ki kell mondanunk és rá kell mutatnunk, hogy itt van egyike azoknak a kérdéseknek, amelyeket az értékek mai nagy átértékelésénél elsősorban kell átértékelnünk”, mégpedig nagyobb mértékben, mint másutt, aminek az oka sajátos helyzetünkben rejlik,

³³⁷ Leckék, április 24. XI. p.

azaz abban, hogy, szemben a nemzetileg nagyjából egységes államokkal, egyrészt egy nemzetileg széthúzó és sokszínű birodalom részei voltunk, másrészt belül is igen nagyszámú nemzetiséget foglalt magában az ország az államalkotó nép mellett, ami felértékelte a nemzeti ideológia fontosságát: eszköz lett kifelé az idegen érdek ellen és befelé a nemzetiségi elnyomás szolgálatában, ez nehezítette az országon belül végbement osztályharcok felismerését, mert „osztályok közötti küzdelmeket folytonosan az idegen befolyással szemben folytatott és a nemzetiségek közötti küzdelmek keresztezték” – pedig „a magyar állam történetét is a termelési erők és viszonyok alakulása és az osztályharc irányították”.³³⁸

Otto Bauer nyomán a nemzetet „mint sorsközösséget, a közös sorsban kialakult tulajdonságok s kultúrjavak közösségét” határozza meg – ebben az értelemben „csak a kommunista társadalom fogja megvalósítani az egységes, igazán kultúrközösséget alkotó nemzetet”, amely beleilleszkedik a hasonló alapon szerveződött nemzetek szövetségébe; nem törekedhet más nemzetek elnyomására, mint ahogy az osztályelnyomásnak is meg kell szűnnie. Ebben a szellemben, az újfajta nemzetfogalom s az osztályharcok középpontba állításával tárgyalja ebben végig a magyar történelem eseményeit.

A változtatások iránya és mértéke a tárgyalt dokumentumok fényében gyökeres. Van-e valamiféle kontinuitás is?

A forradalom bukása utáni első kritikák az előzmények elvetését, az oktatási szervezet gyökeres, a lehetőségeket és adottságokat figyelmen kívül hagyó átalakítását, „felrúgását” tekintették a tanácsköztársaság iskolával szemben elkövetett legfőbb bűnének. Fináczy Ernő³³⁹ emellett kiemeli, hogy nem felelt meg a nevelés tárgyilagos eszméjének a közoktatás egészének államosítása, teljes univerzalizmust, a szabadság gúzsba kötését jelentette volna; hiba volt, hogy nem tűrte meg a vallásos szellemet (a vallásoktatás megérett a reformra, de nem az eltörlésre), de a nemzeti szellemet sem, helyette a nemzetköziség szellemét kívánta elterjeszteni. Legfőbb tévedése pedig az volt, hogy nemcsak lehetőknek, de szükségesnek látta a politika normatív szerepét a közművelődés egészének viszonylatában, sőt nem csupán a politikáét, de a pártpolitikáét a maga végletes egyoldalúságában és kizárólagosságában. Elismeri, hogy a korábbi korszak

³³⁸ Ugyanott, XXVII–XXVIII. p.

³³⁹ Fináczy Ernő, 1919.

politikusai is teret adtak esetenként „illetéktelen befolyásoknak” az oktatásra, de a Tanácsköztársaság kísérlete, hogy a proletárdiktatúra eszközévé fokozta le a köznevelés intézményét, példa nélkül áll történelmünkben. Pozitívumként emeli ki, hogy a közoktatást egységes rendszerben fogta fel a népbiztosság, a fokozatok egymásra épültek– ezt nem szabad a továbbiakban sem szem elől téveszteni, ha a nemzeti nevelést kívánják célszerűen megszervezni. Az iskola azonban, érvel Fináczy, „azt hisszük, sohasem válhatik hatalmi törekvések martalékává; feladatát a közösség és az egyén javára a pedagógia szabja meg. Nem szabad lennie pártnak, mely mást vár az iskolától. Sem a klerikalizmus (melytől élesen megkülönböztetem a pozitív vallásos nevelést sürgető, pedagógiai érvekkel igazolható álláspontot), sem a liberalizmus, sem a konzervativizmus, sem a szocializmus, mint politikai pártok, nem támaszthatnak jogot arra, hogy »a lelkek átfelművelésére« lefoglalják maguknak az iskolát”.³⁴⁰

Imre Sándor ugyancsak bírálja az újítás korlátlan vágyát, azt, hogy elhirtelenkedve, szeleburdi módon, mindent játszva, ízibe, egyszerre akartak megvalósítani, nem törődve a feltételekkel, másrészt politikai eszközzé züllesztették az iskolát és a tanítóságot; rátették az iskolára a legvadabb osztályuralom bilincset, pedig „a pedagógiai szempont a politikai irányzatossággal nem fér meg békén”.³⁴¹

³⁴⁰ Ugyanott, 94. p.

³⁴¹ Imre Sándor, 1921. 636. p.

ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Az alapszintű képzés történelemoktatási feladataira adott válaszok a vizsgált két évtizedben végigjárták a polgári alkotmányosság egyik ideáltípusától az állampárti típushoz vezető utat. Mindegyikük közös jellemzője a mérhetetlen átpolitizáltság, az éppen uralkodó vagy uralkodóvá tenni szándékozott világnézethez, politikai berendezkedéshez való alkalmazkodás: ennek jegyében döntöttek a vallásos vagy természettudományos világkép, a közvetíteni kívánt politikai eszmék, társadalmi értékrendek, elvárások kérdéséről, csökkenő, végül annulálható teret adva a „más megoldás is lehetséges” felfogás érvényesülésének. A folyamat során a liberális elvek fokozatosan háttérbe szorultak, eljutva a tanszabadság teljes tagadásához. Végző soron mindegyik modell, deklarált céljaitól függetlenül, az adott politikai berendezkedés mellé állítható lojális polgárokat akart nevelni.

A dualizmus, s részben a két világháború közötti korszak történelemtanításáról írta Lőrincz Jenő keserűen és kritikusan 1939-ben: „A napi politika nálunk mindig elsődleges valaminek számított, jóllehet ritkán itatták át nemzedékekre ható hibátlan eszmények... Ma már nem is vitás, hogy a közelmúlt történetíróinak legtöbbje, s mi, történelemtanárok is – sokszor akaratlanul –, pártpolitikai szemszögből néztük a múltat s neveltünk a ránk bízottakat... A közelmúlt évtizedek magyarságának nem volt reálisan megalapozott történelemszemlélete. Ha igen, Jókai-regényszerű: csillogó, felszínes, anekdotába vesző, de éppen ezért nagyon tetszetős és elhithető erejű. Mert nem megdöbbentő-e pl., hogy Rákosi Jenőék üres sovinizmusa realitásként villanthatta meg a 30 milliós magyarság csillogó ködvárát? S itt nem a 30 milliós álmokép hökkenti meg az embert, hanem az, hogy ugyanakkor szinte a két kezünkön meg lehet számolni azokat, akiknek álmatlan éjszakát okozott a nemzetiségi és szociális kérdés, nemrég még népes falvak pusztulása, s az, hogy a századforduló esztendeiben 1 milliónyi magyar kivándorló sporadizálódott szét Amerika bányáiban és hús-vágó telepein.”³⁴²

³⁴² Lőrincz Jenő, 1939. 1–2. p.

Tankönyvvizsgálataim tapasztalatai sok tekintetben egybecsengenek Lőrincz Jenő értékelésével: a politikai nemzet koncepciójára épülő, egységes, nemzeti, nyelvi-nemzetiségi, vallási hovatartozástól független, a reformkorban megszületett és a dualizmus korában finomra csiszolódott és szakralizálódott „modern magyar nemzettudat” kanonizálásának görcsös igyekezetében minden egyéb történelmi probléma, de a legegységesebben a társadalmi kérdés, a szociális feszültségek háttérbe szorultak az elemi népiskolai történelemtanításban (is). Talán csodálkozott egy-egy falusi vagy városi, saját családjában és ismert, szűkebb környezetében csak nélkülözést és nyomort tapasztaló kisdíák, amikor az iskolában azt tanulta, hogy ő a világ (egyik) legszebb, leggazdagabb, virágzóbb és fejlődő országának honpolgára, de elkönnyelhetette mindezt egyfajta kivételként, s remélhette, hogy a megállíthatatlan fejlődés jótékony és áldásos hatásai előbb-utóbb őt is elérik. Csak szorgalmasan kell tanulnia, dolgoznia, hazája, királya, egyháza hűséges és rendíthetetlen oszlopaként. Csak nem szabad szem elől tévesztenie az „Isten, király, haza, munka” négyes jelszót.

Az erősen érzelmi töltetű népiskolai tankönyvek, a viszontagságok ellenére, bátran élve a múlt mitizálásának akkor divatossá váló eszközrendszerével, a nagy és dicső múltú magyar nemzet képének megrajzolásával, nagy alakjai példa értékű cselekedeteinek megismertetésével, mind erre szocializálták. Annak ellenére, hogy a nemzeti kánon egyes toposzai (a magyarság vagy a magyar nemzet eredete, a kalandozások, az államalkotás érdeme, a Habsburg-elnyomás elleni 16–18. századi küzdelmek nemzeti vagy/és vallási motiváltsága, a modern Magyarország megszületése állomásainak és kiemelkedő szereplőinek megítélése) a liberális felfogásból fakadó pluralizmus szellemében némileg egymással felelő narrációkban jelentek meg a katolikus és a protestáns, illetve a felekezetszemleges velleitítésű tankönyvekben.

A valamely más nemzetiséghez vagy nemzetiséghez és valláshoz tartozó tanulók esetében az eredmény kétségesebb. Nagyon egyetérték Szabó Ildikóval, aki szerint „a nemzeti szocializáció akkor a legharmonikusabb (és ezért a legsikeresebb), ha az intézményi (esetünkben a népiskolai) és családi szocializáció kiegészítik egymást, a magán- és a közösségi történelem összekapcsolódik

egymással, és összhang van közöttük”.³⁴³ A nemzetiségek esetében hiányzott ez az összhang. Újságírók, nemzetiségi vidékeken tanítók egybehangzó véleménye szerint az iskola magyar nemzeti szocializációs hatását néhány év elteltével szinte nyomtalanul semlegesítette a családi és a társadalmi környezet: kitörölt a gyermekből minden magyar vonást, mert apja, anyja, társadalmi környezete nem értette a magyar beszédet, anyanyelvét hallotta szüleitől, papjától, a falu minden lakójától. Ez utóbbi megállapítás arra is ráirányíthatja figyelmünket, hogy a „nemzeti” egyházak élni tudtak és éltek is a nemzeti tematika formálásában a maguk eszközeivel.

A forradalmak történelemszemléletet gyökeresen és radikálisan átformálni igyekvő, csak csírájukban értelmezhető, a történelemtanítás megreformálását célzó, a korábbi kritikai észrevételekkel sok ponton összhangban álló törekvései, a nemzet helyett az egyetemes emberi történelmet, a vallás nyújtotta kapaszkodók helyett a materialista világnézet eszköztárát nyújtva, az uralkodó osztályok történetével szemben a nép, a dolgozó osztályok történetét abszolutizálva, a politikai szempontokat totalizálva, valójában nem találták meg a napi politikától mentes iskola alternatíváját. Bárhogy nézzük, a 20. század viharaival szembenézni kénytelen néptömegeket iskolájuk magára hagyta. Imre Sándor szép hitvallása, miszerint „a pedagógiai szempont a politikai irányzatossággal nem fér meg békén”, nem nyert megoldást.³⁴⁴

³⁴³ Szabó Ildikó, 2006. 52. p.

³⁴⁴ Imre Sándor, 1921. 636. p.

FÜGGELÉK

*A tankönyvszerzők fontosabb életrajzi adatai*³⁴⁵

Aistleitner Antal – soproni tanító.

Alexander Bernát (1850–1927) – filozófus, esztéta, egyetemi tanár, az MTA tagja.

Tanári és bölcsészdoktori oklevelét a budapesti egyetemen szerezte. 1876 és 1904 között főreáliskolai tanár volt Budapesten, 1978-tól egyúttal a budapesti tudományegyetem tanára is. A *Pester Lloyd* és a *Budapesti Hírlap* nagy hatású színikritikusa, a Filozófiai Írók Tára és az *Athenaeum* c. filozófiai folyóirat szerkesztője, a Magyar Filozófiai Társaság alelnöke, majd elnöke. Munkássága az oktatás, a közéleti küzdelmek és a tudományos irodalom művelése között oszlott meg. (MÉL alapján.)

Alpáry Lajos – királyi tanfelügyelő.

Békési Péter (1919–?) – leányiskolai tanító, a gimnáziumot Karcagon végezte, ezt követően a debreceni református főiskolára járt, 1850-től a debreceni református leányiskolában tanított. (Szinyeyi alapján.)

Bakó Samu (1837–?) – ág. evangélikus néptanító, népiskolai igazgató, a soproni tanítóképző intézet tanára. Német tannyelvű népiskolák számára is állított össze magyar nyelvtan és olvasókönyvet. (Szinyeyi alapján.)

Balaton Géza (1842–?) – ó-becsei tanító, történelmi, természetrajzi, földrajzi tárgyú népiskolai tankönyveket írt. „Magyarország történelme rövid kivonatban” című munkáját 1876-ban német nyelven is kiadták. (Szinyeyi alapján.)

Ballagi Károly (1824–1888) – királyi tanácsos, tanfelügyelő, ág. evangélikus. Középiskoláit Pápán, a jogot Debrecenben és a pesti egyetemen végezte. Dolgozott nevelőként, a pesti ág. ev. gimnázium segédtanáraként, majd

³⁴⁵ A szerzők bemutatásánál nehézséget okozott, hogy többekről alig találtam információt (néhányukról semmit). Ez elsősorban a „csupán” tanítóként működő szerzőkre igaz. Az ismertebb szerzők esetében viszont a gazdag életrajzi adatokból kellett szemezgetnem. Velük kapcsolatban elégségesnek találtam azon ismeretek közlését, amelyek gazdag és sokirányú életművüket a népiskolai oktatáshoz kapcsolják az általam vizsgált korszakban. Fontos forrásaim voltak ebben az összeállításban: Szinyeyi József „Magyar írók élete és munkái” című munkája, a Magyar Életrajzi Lexikon (MÉL) és a Magyar Zsidó Lexikon.

Kecskeméten és Nagykőrösön tanított. Történelmi, földrajzi tankönyvek mellett magyar nyelvi könyveket adott ki német tannyelvű iskolák számára. Egyéb publikációs tevékenysége is jelentős. (Szinyeyi alapján.)

Bárány Ignác (1833–1882) – állami tanítóképző intézeti igazgató. Honvédként részt vett a szabadságharcban. Később tanító lett és 1857-ben főelemi tanítóságra nyert képesítést, majd Pesten a képzőintézeti tanfolyamot is elvégezte, ezt követően kinevezték képzőintézeti tanárnak. 1869-től a csurgói, 1879-től a csáktornyai állami képző élén állt. Kisebb dolgozatai jelentek különböző pedagógiai lapokban. (Szinyeyi alapján.)

Barna Jónás (1851–?) – polgári iskolai tanár, budapesti községi elemi iskolai tanító. Kezdetben zsidó iskolákban tanított, de a zsidó tanítók bizonytalan helyzete miatti szenvedélyes fellépései miatt összeütközésbe került felettes hatóságával, ezért megvált a hitközségnél viselt igazgató-tanítói állásától és a főváros szolgálatába lépett. Sok tankönyvet írt elemi és polgári iskolák számára. Munkatársa volt a *Népnevelők Lapjának* és a *Néptanítók Lapjának*. (Magyar zsidó lexikon alapján.)

Benedek Elek (1859–1929) – újságíró, író, a magyar gyermekirodalom megteremtője, ifjúsági írásaival, szerkesztői működésével az élen járó pedagógusok között foglal helyet. Budapesten végezte a bölcsészetet. Országgyűlési képviselőként beszédeiben is sokat foglalkozott az ifjúsági irodalommal és a közoktatás kérdéseivel. Mese- és mondafeldolgozásai máig jelen vannak az alapszintű oktatásban. (MÉL alapján.)

Bodnár Gábor

Bokor Ferenc (1823–?) – állami főreáliskolai tanár. A gimnázium hat osztályát elvégezve, a piarista rendbe lépett. 1848-ban belépett a nemzetőrségbe s a júniusban bezárt iskolai év után kilépett a szerzetesrendből; egy ideig bujdosott, majd nevelősködött. 1857-ben Szentes katolikus hitközsége megválasztotta tanítónak, 1862-ben a magyar nyelv és irodalom tanára lett a pécsi főgimnáziumban, majd a pécsi főreáliskolában. Számos tanügyi cikke és értekezése jelent meg. (Szinyeyi alapján.)

Brunowszky Rezső

Deme Károly (1857–?) – tanító, polgári iskolai tanár. 1880-ban szerezte elemi iskolai tanítói oklevelét, 1886-ban Budapesten polgári iskolai tanári képesítését. Dolgozott tanítóként, polgári iskolai tanárként, néhány évig az aranyos-maróti állami felső (és elemi) leányiskola igazgatója volt. Ekkor alapította meg a Bars megyei általános tanítóegyesületet, melynek elnöke lett. Számos pedagógia cikk és tankönyv szerzője. (Szinyei alapján.)

Dreisziger Ferenc (1863–1915) – tanár, pedagógiai író. Pályáját községi tanítóként kezdte, később az esztergomi, majd a kalocsai tanítóképző igazgatója lett. Tagja volt az Országos Katolikus Tanügyi Tanácsnak. Szerkesztette a *Népoktatás* című folyóiratot, számos iskolai tankönyvet, segédkönyvet, pedagógiai cikket írt. (MÉL alapján.)

Ebenspanger János (1845–?) – tanító, tanítóképző intézeti tanár. 1877-ben a felső-lövői tanintézetek tanára, a képző főnöke, 1888-ban a tanintézet helyettes igazgatója lett. Írt magyar és német költeményeket, elbeszéléseket, életrajzokat, számos ismeretterjesztő és pedagógiai cikket, tankönyveket magyar és német nyelven. (Szinyei alapján.)

Ember Károly (1863–1938) – pedagógus, kezdetben tanító, 1894-től a budapesti római katolikus tanítóképző intézet tanára, később igazgatója. Az *Iskola*, a *Népnevelő* c. folyóiratok szerkesztője, számos tankönyvet írt. (MÉL alapján.)

Emericzy Géza (1838–1887) – tanár, pedagógiai író, bölcséleti doktor. Jénában és Göttingenben végezte egyetemi tanulmányait. 1862-től a nyíregyházi evangélikus gimnázium tanára, majd igazgatója. Németországban, Angliában és Ausztriában tanulmányozta a tanítóképzés ügyét 1869–1870-ben. Ezt követően a csurgói állami tanítóképző intézet igazgatója lett. Számos tankönyvet, vezérkönyvet írt a népiskolák és a tanítóképzők számára. (MÉL alapján.)

Faludi (Fuchs) János (1836–?) – tanító, a kegyesrendiek tatai gimnáziumában tanult, tanképesítő vizsgáját 1856-ban tette le. Különböző dunántúli, majd 1861-től pesti, illetve budapesti iskolákban tanítoskodott. Számos tanügyi cikket írt a *Tanodai Lapokba*, a *Néptanítók Lapjába*. Történelmi, földrajzi, természettani, számtani tankönyveket, vezérkönyveket írt, olvasókönyveket szerkesztett. (Szinyei alapján.)

Farkas Sándor (1864–?) – tanár, az állami tanító- és tanítónőképző intézetek királyi szakfelügyelője. 1889-ben ev. református papi vizsgát tett Nagyenyeden, bölcseleti tanulmányait a kolozsvári egyetemen végezte. Írt tárcákat, elbeszéléseket, tankönyveket. (Szinyeyi alapján.)

Földes Géza (1857–1937) – pedagógus, újságíró. Tanítói oklevelét a székelykeresztúri képzőben szerezte, majd az érettségi letétele után beiratkozott a budapesti egyetemre. Dolgozott polgári iskolai tanárként és igazgatóként is. Benedek Elekkel együtt szerkesztette a *Nemzeti Iskola* c. tanügyi lapot. Több pedagógiai tárgyú cikket írt. (MÉL alapján.)

Frühwirth Károly – ág. evangélikus tanító Sopronban, rövid ideig a soproni tanítóképző intézetben is tanított. Olvasókönyveket és magyar nyelvkönyveket is írt német tannyelvű népiskolák számára. (Szinyeyi alapján.)

Gaál Mózes (1863–1936) – ifjúsági író, pedagógus. Bölcseleti tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. Tanárként dolgozott a pozsonyi katolikus főgimnáziumban, majd Budapesten ugyancsak tanárként, illetve gimnáziumi igazgatóként. Számos népszerű, főleg történelmi tárgyú ifjúsági művet írt. (MÉL alapján.)

Gáspár János (1816–1892) – pedagógus, író, közéleti szereplő. Tanulmányait a nagyenyedi református kollégiumban, majd 1841–1844 között a berlini egyetemen végezte, 1856-tól a nagyenyedi református főiskola tanára, tanítóképzőjének igazgatója, 1868-tól haláláig tanfelügyelője. Eötvös meghívására részt vett a tankönyvbizottságban, a népiskolai olvasókönyvek szerkesztésére szolt a megbízása. (Szinyeyi és MÉL alapján.)

Gönczy Pál (1817–1892) – pedagógus, az MTA levelező tagja, főrendiházi tag. A debreceni kollégiumban tanult bölcsészetet, 1838-tól tanítóként, ill. nevelőként dolgozott. 1867-ig az 1859-ben megalakult pesti evangélikus gimnázium igazgatói tisztét töltötte be. Ezt követően a VKM osztálytanácsosa, majd államtitkára, a minisztérium jelentéseit jórészt ő írta, azok az ő nézeteit tükrözik. Széles körű pedagógiai irodalmi működést fejtett ki. (Szinyeyi és MÉL alapján.)

Gööz József (1855–1909) – tanár, pedagógiai író. 1870-ben lépett a tanítói pályára, s tíz éven keresztül tanított különböző vidéki népiskolákban. 1879-ben

tanári vizsgát tett a budapesti egyetemen és bölcsleletdoktori oklevelet nyert. Ettől kezdve reál-, polgári s középkereskedelmi iskolákban tanárkodott Budapesten. Egy időben szerkesztette a *Polgári Iskola* c. lapot, és segédszerkesztője volt a *Néptanítók Lapjának*. Számos tankönyvet írt. (Szinyeyi alapján.)

Gyertyánffy István (1834–1930) – tanár, pedagógiai író. A gimnáziumot a székelyudvarhelyi evangélikus főiskolában végezte; 1853-tól 1855-ig a kolozsvári orvos-sebészeti intézet rendes hallgatója volt; majd tizenhárom évig tanárkodott a székelyudvarhelyi római katolikus főgimnáziumban. Svájcban és Németországban szerzett tapasztalatokat a tanítóképző intézetekről. 1873-tól a budai képző igazgató-tanáraként sokat tett az intézmény fejlődéséért, igazgatása alatt bővült a képző polgári iskolai képzővel, gyakorló polgári iskolával és tanítóképző-tanárképzővel. Tagja volt az Országos Közoktatási Tanácsnak is. A *Néptanítók Lapjába* több pedagógiai cikket és életrajzot írt. (Szinyeyi és MÉL alapján.)

Győrffy Iván (1830–1883) – primási főtanító. Részt vett a szabadságharcban. Korábban volt katolikus kántortanító, a gyulafehérvári püspöki székesegyház karmestere 1867-ben Simor érsek-primás primási főtanítónak hívta meg Esztergomba. A székesfehérvári országos kiállításon 1879-ben tankönyvei s tanszerei bronzérmeket nyertek. Tankönyvei a Dunántúlon voltak rendkívül népszerűek. (Szinyeyi alapján.)

Győrffy János (1859–?) – katolikus fő- és székvárosi tanító. Gimnáziumi és reáliskolai tanulmányait Esztergomban végezte, itt szerzett tanítói oklevelet, majd a budai Paedagógium növendéke lett és a polgári iskolai tanárképző intézetben a természet- és mennyiségtudományokat hallgatta. Kezdetben vidéken, 1882-től Budapesten volt tanító. Pedagógiai cikkei, tudósításai, tárcái főleg különböző vidéki lapokban jelentek meg. Népszerű volt népiskolai tankönyv-sorozata. (Szinyeyi alapján.)

Gyulai Ágost (1868–1957) – irodalomtörténész, pedagógiai író. A budapesti egyetem bölcsészeti karán középiskolai tanári oklevelet, majd 1892-ben bölcsészdoktori oklevelet szerzett. Ezután gimnáziumi, 1902-től polgári iskolai tanítóképző intézeti tanár volt Budapesten. 1918-ban a debreceni egyetemen magántanári

képesítést nyert, 1920-tól 1928-ig a budapesti állami polgári iskolai tanárképző igazgatójaként tevékenykedett. 1904-től 1945-ig a Magyar Pedagógiai Társaság titkára volt. (MÉL alapján.)

Gyurits Antal (1819–1892) – ismeretterjesztő és pedagógiai író, műfordító. A budapesti egyetemen jogot hallgatott, 1848-ban ügyvédi, 1850-ben tanári képesítést szerzett. Ő volt az 1847–1848-as és az 1849-es debreceni országgyűlés gyorsírója. A szabadságharc után kizárólag a tudományokkal és az irodalommal foglalkozott, majd 1859-től a szatmári királyi katolikus főgimnázium tanára lett. 1864-ben classica philológiából is tanári vizsgát tett. Minden iránt érdeklődött, valódi polihisztor volt; munkái vagy cikkei a történelem, a bölcselet, az esztétika, a természettudományok, a nyelvészet és az irodalomtörténet területét egyaránt felölelik. (Szinyei és MÉL alapján.)

Hajnal Adolf (1852–?) – fő- és székvárosi igazgatótanító. 1873-tól a budapesti József Műegyetem hallgatója volt. Német olvasókönyvet is adott ki népiskolák számára. (Szinyei alapján.)

Heribert, Ertl

Hodos, E.

Hoffmann Mór (1843–1916) – pedagógus és pedagógiai író. A tanítóképző elvégzése után a nagykanizsai állami polgári iskolában a magyar és a német nyelv tanára volt. Szerkesztette a *Zala* c. politikai hetilapot. Pedagógiai, irodalmi tárgyú cikkei magyar és német folyóiratokban jelentek meg. (Magyar zsidó lexikon alapján.)

Huszár Károly (1824–?) – kanonok, papnevelő intézeti hittanár, egyházmegyei tanfelügyelő. 1847-ben szentelték áldozópappá, ezt követően több helyen segédlelkészként működött. 1854-ben a székesfehérvári előjáróság által alapított hitelemzői állomásra választották meg; egyszersmind a magyar nyelvet is tanította. 1868-ban papnevelő intézeti hittanár lett, 1872-ben zsámbéki plébános, kerületi esperes és tanfelügyelő, 1888-tól kanonok, 1891-től egyházmegyei főtanfelügyelő. Élénk közéleti tevékenységet is folytatott, pl. Székesfehérváron megalakította a legényegyletet és a Szent-László társulatot. (Szinyei alapján.)

Imrei Ferenc

Jókai Mór (1825–1904) – regényíró, a magyar romantikus próza legkiemelkedőbb alakja, az MTA tagja. Iskoláit Komáromban és a pozsonyi református gimnáziumban végezte, majd a pápai református kollégiumban érettségizett. Bár Kecskeméten jogi végzettséget, majd Pesten ügyvédi gyakorlatot szerzett, első regényének, a *Hétköznapiaknak* a sikere után hátat fordított a jogász pályának és az írásnak szentelte életét. Fontos szerepet vállalt a reformkori küzdelmekben, majd a szabadságharcban. Történelemfelfogásában a múlttal való kritikus szembenézés helyett a történetírás mítoszteremtő funkcióját hangsúlyozta. A történelem mitikus értelmezése jegyében írt „regényes rajzai” igen népszerűek voltak, számos olvasókönyv és történelemkönyv is sokat merített belőlük. (<http://www.literatura.hu/irok/romantika/jokai.htm>).

Kakujay Károly (1840–?) – tanító, iskolaigazgató, királyi tanfelügyelő. 1859-ben végezte el a budapesti képzőintézetet, ezt követően tanítóként dolgozott. 1876-ban választották a temesvár-gyárvárosi községi fiú- és leányiskolák igazgatójának, 1879-től másod tanfelügyelő Temes Megyében, 1890-től több megyében tanfelügyelő. Pedagógiai cikkei és könyvismertetései jelentek meg a *Néptanítók Lapja* mellett több lapban. A nem magyar tannyelvű népiskolák számára írt, számos kiadást megért magyar nyelvgyakorló és olvasókönyvei mellett német olvasó- és nyelvkönyvei is népszerűek voltak. (Szinyeyi alapján.)

Kállay István (1833–?) – a debreceni református tanítóképző gyakorlóiskolájának tanítója. Sárospatakon végezte középiskolai, bölcséleti és hittantanári tanulmányait. 1856-tól különböző helyeken tanítóskodott. 1873-ban lett a debreceni ev. ref. tanítóképző, majd a tiszántúli egyházkerülettel közösen alapított gyakorlóiskola tanítója. Verses és prózai dolgozatai jelentek különféle lapokban. (Szinyeyi alapján.)

Kapi Gyula (1850–?) – tanító, tanítóképző intézeti igazgató. A soproni ág. ev. líceumban tanult, az érettségi letétele után, 1869-ben a soproni tanítóképző tanárává választották meg. 1872-ben képzőintézeti tanári vizsgát tett. Az 1873–74. iskolai évet a lipcsei és zürichi egyetemen töltötte pedagógiai tanulmányainak kiegészítése végett, sorra látogatta a szász, a porosz és a svájci tanítóképző intézeteket. hazatérése után egyházkerülete rendes képzőintézeti

tanárrá léptette elő, 1889-ben pedig igazgatóvá választotta meg. 1896-ban az ev. egyetemes tanügyi bizottság tagja lett. Számos cikke jelent meg, főleg a nevelés és a zene köréből. (Szinyeyi alapján.)

Kiss Áron (1845–1908) – pedagógus, pedagógiai író tanulmányait Sárospatakon végezte. 1870-től a nagykőrösi református tanítóképző igazgatójaként, 1875-től a budapesti állami polgári iskolai tanítóképző tanáráként, 1899-től igazgatójaként tevékenykedett. 1870-től állandóan részt vett a népnevelésügyi mozgalmakban; tagja volt az egyetemes és képviselői tanítógyűléseknek, tagja az Országos Közoktatási Tanácsnak és tanszermúzeumi bizottságnak; elnöke az országos református tanítóegyesületnek. Számos tankönyvet és pedagógiai cikket írt. (Szinyeyi és MÉL alapján.)

Komáromy Lajos (1843–1914) – pedagógus. A nagykőrösi gimnáziumban Arany János tanítványa volt. Pesten az ev. ref. teológiai fakultáson, majd Angliában tanult ezt követően. ev. ref., állami felsőbb tanítóképző intézeti tanár, aktívan részt vesz az oktatáspolitikai alakításában. 1869-ben a budapesti ev. ref. főgimnázium, majd 1879-ben az Andrássy úti állami polgáriskolai tanítóképző intézet tanára lett. Az Országos Középiskolai Tanáregyesület titkáráként tevékenyen vett részt a középiskolai tanterv elkészítésében. Számos tankönyv, pedagógiai, egyházügyi, nyelvészeti, irodalomtörténeti cikk szerzője. (Szinyeyi és MÉL alapján.)

Kőrösi Henrik (1859–1930) – tanár, író. Budapesten végezte az egyetemet, 1886-tól budapesti főgimnáziumi tanárként dolgozott. 1897-ben tanfelügyelői címmel került a VKM-be, ahol részt vett többek között az új állami iskolák és az ifjúsági könyvtárak megszervezésében. 1913-tól szerkesztette a *Néptanítók Lapját*. Pedagógiai szakcikkeket, ifjúsági műveket, filmforgatókönyveket is írt. (MÉL alapján.)

Kuttner Sándor (1814–1874) – sebész, a főváros halottkéme, ő írt először a Bach-korszakban magyar iskolakönyveket. Tanulmányait a tatabányai piarista gimnáziumban kezdte, majd Pesten folytatta, ahol sikeres sebész vizsgát tett. Pedagógiai tapasztalatait Hampel A. kereskedelmi iskolájában és Röser Miklós reálintézetében szerezte, ahol tanítóként dolgozott. A „Magyarország története

iskolai és magánhasználatra” c. munkája 1862-ben jelent meg, 1872-ben pedig németül és szlovákul is kiadták. (Szinyei alapján.)

Láng Mihály (1856–1930) – tanító, pedagógiai író. Képesítését a budai Paedagógiumban szerezte. Különböző helyeken tanított. Nagyszebenben polgári iskolai, Eperjesen állami óvónőképző intézeti igazgató volt. Kidolgozta a magyar nyelv oktatásának tantervét és vezérkönyvét a nem magyar tannyelvű iskolák számára. Számos tankönyvet írt, és egy román–magyar, valamint egy szlovák–magyar szótárat is összeállított. (MÉL alapján.)

Littenberger Ágost

Marczali Henrik (1856–1940) – történétíró, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja. A négy alsó gimnáziumi osztályt Marcaliban, édesapja (Morgenstern Mihály rabbi) vezetése alatt, a felsőbb osztályokat Győrött és Pápán végezte. 1870-ben a pesti egyetem bölcslethallgatói közé iratkozott be. 1873-ban letette a tanári vizsgát, 1875-ben bölcsészdoktori oklevelet szerzett. További tanulmányokat folytatott a bécsi, a párizsi és a berlini egyetemen. 1878-ban a budapesti tanárképző intézet gyakorló gimnáziumának tanára, 1895-től a budapesti egyetem tanára. 1893-ban lett az MTA levelező tagja. (Szinyei és MÉL alapján.)

Margitai József (1854–?) – pedagógus, állami képzőintézeti igazgató. A gimnáziumot Nagykanizsán, a tanítóképzőt Csurgón, a polgári iskolai tanítóképzőt Budapesten, a zenetanári tanfolyamot magánúton végezte. Működését községi tanítóként 1873-ban Csáktornyán kezdte, ahol 1879-ben állami képzőintézeti tanár és 1890-ben igazgató lett. 1880 óta különösen a Muraköz magyarsága érdekében tevékenykedett. A muraközi nép nyelvén írt tankönyveivel és lapjaival kiszorította a délszláv irodalmi illír nyelvet és utat tört a magyar nyelv megismertetésének. Számos pedagógiai cikk és tankönyv szerzője. (Szinyei alapján.)

Márki Sándor (1853–1925) – történétíró, egyetemi tanár, az MTA tagja. Középszkolai tanulmányait a nagyváradi premontrei gimnáziumban kezdte, a pozsonyi királyi gimnáziumban folytatta, végül a pesti kegyesrendieknél fejezte be. 1872 és 1875 között a budapesti egyetem a bölcsészkarának volt a hallgatója. Aradon, majd Budapesten volt gimnáziumi tanár, 1892-től pedig a

kolozsvári egyetemen lett az egyetemes történelem tanára. Történetírói munkássága szerteágazó. (Szinyei és MÉL nyomán.)

Mayer Miksa (1842–1886) – pedagógus és író. Tanítói oklevelét a verseci képzőben szerezte, majd Bécsben a műegyetemet látogatta, hogy mérnökké képezze magát. Műegyetemi hallgatóként is pedagógiai cikkeket írt, s lemondott mérnöki tanulmányairól. Rövid ideig tartó magántanítóskodás után a *Szegedi Híradó* c. lap, 1867-től a *Pesti Napló* munkatársa, 1869-től a *Néptanítók Lapja* társszerkesztője, helyettes szerkesztője, majd felelős szerkesztője volt 1873 végéig. A VKM-ben folytatódott karrierje, ahol először segédfogalmazó, később fogalmazó, majd tiszteletbeli, végül valóságos miniszteri titkár lett. Ő volt az Országos Tanszermúzeum első igazgatója. Számos tankönyv és ifjúsági mű szerzője. (Szinyei és MÉL alapján.)

Mendl Lajos – képzőintézeti tanár volt Budapesten. Főleg német olvasókönyveket szerkesztett és adott ki izraelita és más magyar tannyelvű iskolák számára. (Szinyei alapján.)

Mihalicska János – pozsonyi elemi iskolai tanító, számolási példatárát és magyar ábécés és olvasókönyveket írt katolikus népiskolák számára. (Szinyei alapján.)

Mócsy Antal (1842–1900) – pedagógus. A tanítóképzőt Szegeden végezte, majd Horgoson és Adán volt tanító. 1869-ben lett a kalocsai római katolikus tanítóképző intézet igazgatója. Fontos szerepe volt az 1876-os püspökkari tantervi elaborátum kidolgozásában. 1896-ban néppárti programmal országgyűlési képviselővé választották. Több pedagógia tanulmány és néhány tankönyv szerzője.

Nagy László (1816–1875) – pedagógus, tanügyi író. Debrecenben végezte a teológiát, 1852-től a kisújszállási algimnázium igazgató-tanára volt, 1858-ban lett a nagykőrösi ev. református tanítóképző igazgatója. Az intézet az ő vezetése alatt csakhamar az egyik legjelentősebb hazai pedagógiai intézménnyé lett. 1868-ban Tolna és Baranya, 1872-ben Pest megyei tanfelügyelővé nevezték ki. A tanítók képzése érdekében írt tankönyveivel nagy tekintélyt szerzett magának. Szerkesztette a *Protestáns Népiskolai Közlönyt*. Számos tankönyvet és pedagógiai cikket írt. (Szinyei és MÉL alapján.)

Neumann Salamon A. (?–1877) – izraelita tanító volt több mint negyven éven át Óbudán. Iskoláját a 19. század hatvanas éveiben „minta főiskolának” nevezték. Olvasókönyvei, nyelvkönyvei, történelemkönyve német és magyar nyelven jelentek meg. (Szinyei alapján.)

Orbán József (1818–1896) – pedagógus. Sárospatakon végezte a gimnáziumot és az akadémiát. Ezt követően a Kölcsey, majd a Sziráky, a Csajkos és Péchy családok gyermekei mellett nevelősködött. 1844–1845-ben a sárospataki ev. gimnáziumban lett köztanító, majd az akadémián a görög nyelv és irodalom segédtanára. Részt vett a szabadságharcban, de már 1849 elején visszatért tanári székébe. 1862-ben akadémiai tanár lett az egyetemes történelem; oklevéltan és latin irodalomból; 1863-ban foglalta el tanszékét. 1875-ben az egyetemes európai jogtörténelem és magyar alkotmánytörténelem előadásával bízták meg. Természettani, történeti tankönyveket és vezérkönyveket írt. (Szinyei alapján.)

Papp József (1859–?) – pedagógus, tanítóképző intézeti tanár. A győri ág. evangélikus algimnáziumban kezdte tanulmányait, majd a soproni ág. evangélikus tanítóképzőben folytatta. 1879–1881 között budapesti Paedagógiumban tanult. 1881-től a nagyrőcei államilag segélyezett polgári iskola, 1883-tól a dunántúli ág. evangélikus egyházkerület soproni tanítóképzőjének tanára. (Szinyei alapján.)

Peregriny Elek (1812–1886) – pedagógus, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja. Máramarosszigeten végezte középiskolai tanulmányait. 1827-ben belépett a kegyes tanító rendbe, de két év után megvált a rendtől. Felsőbb iskoláit Pozsonyban és Pesten végezte, majd főúri házaknál volt nevelő (ő nevelte Andrássy Gyula grófot három évig). 1840-ben lett bölcséleti doktor, 1844-ben az MTA levelező tagja. 1848-ban a pesti magyar királyi egyetemen a nevelés tanárává, 1849-ben közoktatási miniszteri tanácsossá nevezték ki. 1857-ben Pesten fiúnevelő intézetet nyitott, melyet 1861-ben Budára tett át. 1866-ban az a pesti egyetem magántanára lett. A tankönyvek mellett ifjúsági könyveket írt. (Szinyei és MÉL alapján.)

Péterfy Sándor (1841–1913) – pedagógus, tanügyi író, 1877-től a budapesti állami tanítóképzőben a pedagógia tanára. 1852-ben a kőszegi ág. evangélikus

gimnáziumban kezdte meg tanulmányait, de minthogy családi körülményei nem engedték meg további iskoláztatását, tanítói pályára ment. 1857-ban a Sopron megyei esperességi tanügyi bizottság előtt letette a tanítói vizsgálatot. Volt magántanító, majd Sopronban képzőintézeti segédtanító. 1865-ben a pesti ág. evangélikus gyülekezet megválasztotta tanítónak, sőt 1874-ben az iskola igazgatását is rá bízta. 1877-ben a közoktatási minisztérium kinevezte a Sugár úti tanítóképző tanárává. Egyike volt azoknak, akik az egyetemes tanítógyűléseket 1870-ben létrehozták. A minisztérium 1868-ban a tankönyvbíráló bizottságba hívta meg, 1872-től a közoktatási tanácsnak is tagja volt. (Szinyei alapján.)

Petrovác József (1845–?) – tanítóképző intézeti tanár, leányiskolai igazgató. Előbb érseki pedagógiai segéd-tanfelügyelő volt, 1878-ban a kalocsai egyházmegye segéd-tanfelügyelője, majd képzőintézeti tanára lett. 1888-tól a kalocsai zárdai leányiskolák igazgatója. Katolikus iskolák számára készített magyar és német olvasókönyveket. (Szinyei alapján.)

Popescu János (Ioan) (1832–1892) – román görögkeleti szemináriumi tanár, a bukaresti akadémia tagja, az Astra közművelődési egyesület titkára, a *Transilvania* c. lap szerkesztője. Az érettségi vizsgát Balázsfalván tette le, majd Nagyszebenben a görögkeleti szemináriumban végzett pedagógiai és teológiai tanulmányokat, később ugyanitt a pedagógia és a teológia tanára lett. 1877-től a bukaresti román akadémia és a németországi tudományos pedagógiai egylet levelező tagja. 1888 és 1891 között a nagyszebeni polgári leányiskola igazgatója volt. A népiskolák részére írt könyvei nagy hatást gyakoroltak a román tannyelvű iskolákban. (Szinyei alapján.)

Popovici János (1861–?) – görögkeleti lelkész, 1886 és 1891 között a nagyszebeni polgári leányiskola igazgatója volt. Márki Sándor nyomán írt egyetemes történelmet román nyelven, továbbá segédkönyvet a magyar nyelv tanulásához. (Szinyei alapján.)

Popp Antal

Pós Lajos (1845–?) – ág. evangélikus tanító Sopronban. Tanulmányait a felsőlövői tanintézetben végezte, 1863-ban szerezte meg képesítő oklevelét. Rohoncon, Sárvárótt, 1871-től pedig Sopronban lett tanító. (Szinyei alapján.)

Pósa Lajos (1850–1914) – költő és ifjúsági író. A budapesti egyetem bölcsészkarán szerzett tanári oklevelet, egy évig dolgozott is tanárként, azután újságírói pályára lépett. Számos verseskötete és több mint ötvenkötetnyi gyermekverse jelent meg. (MÉL alapján.)

Radnai Rezső (1864–1934) – irodalomtörténész, pedagógiai író. Budapesten szerzett tanári és bölcsészdoktori diplomát. Ezután gr. Teleki Géza és br. Eötvös Loránd házában nevelősködött. Később reáliskolai tanár lett Budapesten. 1888-tól a VKM-ben a tanítóképzés referenseként tevékenykedett. (MÉL alapján.)

Radó Vilmos (1847–1919) – pedagógus és ifjúsági író. 1874-től a budapesti állami tanítónőképző intézet tanára, később, haláláig, igazgatója volt. A herbarti pedagógia egyik legbuzgóbb magyar híve volt. Tankönyveken kívül ifjúsági könyveket is írt. (Magyar zsidó lexikon, 2006 alapján.)

Reimesch Frigyes (1862–?) – szász evangélikus elemi néptanító. Brassóban végezte a teológiai-pedagógiai szemináriumot. 1882 és 1884 között a lipcei, a jénai és a berlini egyetemen hallgatott pedagógiát, bölcséletet és természettudományokat, közben segédtanítóként dolgozott. 1885–1887 között elemi iskolai rektor volt Vidombábon és Szászszentgyörgyön, 1887-ben lett elemi iskolai tanító Brassóban. Cikkeket írt az erdélyi német hírlapokba. (Szinyei alapján.)

Schön József (1846–?) – igazgató-tanító. 1866-ban Nagykőrösön szerezte meg tanítói oklevelét. Vidéki állomáshelyek után 1874-től Budapesten tanított. Számos pedagógiai cikket írt, s több, izraelita iskolák számára készült tankönyvet is jegyzett. (Szinyei alapján.)

Schullerus, Adolf János András (1864–?) – szász ág. evangélikus lelkész, bölcséleti doktor. Tanulmányait a középiskola után Bernben, Lipcsében, majd Budapesten folytatta. 1886-ban Lipcsében bölcséleti doktorrá avatták. 1887-ben középiskolai tanári vizsgát tett Budapesten. Ezt követően visszatért szülőföldjére, Szentágotán lett népiskolai igazgató, 1889-ben pedig a nagyszebeni papi szemináriumban a német nyelv tanára. Számos tudományos cikke, értekezése jelent meg berlini és lipcei lapokban.

Schultz Imre (1848–1905) – tanítóképző intézeti tanár. A királyi katolikus tanítóképzőt 1865 és 1867 között Pesten végezte, Bárány Ignác alatt. 1867-ben főelemi tanítói oklevelet nyert. Tanítóként működött szülőhelyén (Albrecht főherceg birtokán) négy évig; 1871-ben a pécsi római katolikus tanítóképző tanszékvezetője, 1878-tól 1885-ig az intézet igazgatója volt. Több száz cikket írt a módszertan, a tanügyi szervezés, a tanítóképzés kérdésköréről.

Schumann Sándor – elemi iskolai tanító. (Szinyei alapján.)

Schwicker János Henrik (1839–1902) – bölcséleti doktor, főgimnáziumi tanár, országgyűlési képviselő. Tanítói képesítését a verseci tanítóképzőben szerezte meg, 1856-ban. 1865-ben tanári vizsgát tett a német nyelv- és irodalomból, földrajzból és történelemből. Több helyen tanított, mielőtt 1869-ben a budai tanítóképző igazgatójává nevezték ki. 1871-től a pesti királyi főgimnázium tanára lett. 1887-ben a Keresztény Sziget (Szeben Megye.) kerülete szabadelvű programmal országgyűlési képviselővé választotta. Szépirodalmi, pedagógiai, történelmi és publicisztikai cikkeket írt számos folyóiratba. (Szinyei alapján.)

Sebestyén Gyula (1848–1911) – pedagógus, történész, királyi tanácsos, az állami tanítóképző intézetek szakfelügyelője. A pesti egyetemen végzett klasszika-filológiai, irodalmi, történelmi és földrajzi tanulmányokat 1866-tól. 1874 és 1894 között főreáliskolai, állami polgári iskolai tanítóképző intézeti tanárként dolgozott a fővárosban. 1894-ben a vidéki állami tanítónőképző intézetek miniszteri biztosává nevezték ki. 1896-tól tíz éven át volt az Országos Közoktatási Tanács titkára. 1906-ban nevezték ki az állami tanítóképző intézetek szakfelügyelőjévé. Sokat írt közoktatás- és nevelésügyi lapokba, számos iskolai történelemkönyve jelent meg. (Szinyei és MÉL alapján.)

Sebesztha Károly (1849–?) – királyi tanfelügyelő, a főgimnáziumot Nagykőrösön végezte, a budapesti egyetemen jogi és bölcséleti előadásokat hallgatott. Eötvös József megbízásából 1870–1871-ben a külföldi népiskolákat és tanítóképzőket tanulmányozta Németországban és Svájcban. 1872-től a znióváraljai tanítóképzőhöz tanára, majd több helyütt tanfelügyelő. Már a hetvenes évek elején figyelmet keltettek a magyarellenesnek tekintett szlovák iskolai könyvek s a Matica kiadásában megjelent történelmi művek ismertetésével. (Szinyei alapján.)

Sretvizer Lajos (1845–?) – fővárosi igazgató-tanító. A reáliskolát Pozsonyban és Esztergomban, a tanítóképzőt Budapesten végezte, 1864-ben szerzett tanítói oklevelet. Először nevelősködött, majd fővárosi iskolákban tanított. Németországban, Svájcban tanulmányozta a külföldi iskolák működését. Egy időben a *Népnevelők Lapja* társszerkesztője volt. A népnevelők budapesti egyesületének alapításától kezdve tagja volt, később alelnöke, majd a pedagógiai szakosztály elnöke lett. Tankönyveket és tanügyi cikkeket írt. (Szinyeyi alapján.)

Szabó (Spitzer) Lipót – igazgató-tanító volt Nagyszécsényben. Földrajzi, számtani tankönyvek, német és szlovák tannyelvű iskolák számára készült magyar nyelvkönyvek, olvasókönyvek szerzője. (Szinyeyi alapján.)

Szabó László

Szauter Antal (1829–1902) – katolikus plébános, korábban az egyesített pécsi népiskolák igazgatója. Gimnáziumi tanulmányait Kalocsán, a bölcseletet Pécsen tanulta. Teológiai tanulmányait a pesti központi szemináriumban fejezte be, 1851-ben. 1852-ben szentelték pappá. Segédlelkészi, hitoktatói állások betöltése után 1856ban kinevezték a pécsi római katolikus tanítóképző intézet tanárává, 1857-ben pedig az egyesített pécsi népiskolák igazgatójává. 1874-től plébánosként tevékenykedett. (Szinyeyi alapján.)

Száva János (1861–?) – székesfővárosi tanító és a magyar tanítók kaszinójának titkára. Tanítói pályáját Jászladányon kezdte és Nagyváradon folytatta, majd Budapesten tanított. Tankönyvszerzői tevékenysége mellett költeményeket (leginkább népdalokat) írt különféle hírlapokba. (Szinyeyi alapján.)

Szaykó József

Szép (Schön) József (1846–?) – fővárosi tanító és tanítótestületi elnök, ezt megelőzően vidéki iskolákban tanított. Cikkei jelentek meg a *Néptanítók Lapjában*, a *Magyar Pedagógiában*, a *Magyar Nyelvőrben* jelentek meg. (Magyar zsidó lexikon alapján.)

Szilágyi J.

Szirmai József – népiskolai tanító. Főleg olvasó- és nyelvkönyveket írt a héber és a magyar nyelv tanításához, német és vegyes tannyelvű iskolák számára. (Szinyeyi alapján.)

Szőke István (1848–1908) – fővárosi elemi iskolai igazgató. A gimnáziumot Veszprémben, a tanítóképző tanfolyamot Pesten végezte. Fővárosi tanító lett, sokáig volt igazgatója a Mayer-árvaháznak, majd a Bajnok utcai népiskolának. Többször tett tanulmányutat Nyugat-Európa államaiban. Cikkei jelentek a *Néptanítók Lapjában*, az *Evangelikus Népiskolában*. Földrajzi, természetrajzi tankönyveket is írt. (Szinyei alapján.)

Tarczay Erzsébet

Tergina Gyula (1856–?) – bölcséleti doktor, királyi tanácsos és tanfelügyelő, az iskolák államosításának élharcosa. Tanfelügyelősége alatt Csongrád vármegyében, Szegeden és Hódmezővásárhelyen csaknem az összes iskolát államosították. Egyetemi tanulmányait befejezve a Magyar Nemzeti Múzeumban dolgozott. 1882-ben tanári oklevelet szerzett történelemből és földrajzból, ezt követően tanárként és tanfelügyelőként tevékenykedett. Szegeden előadásokat szervezett az ipari munkások számára. Olvasókönyveket, történelmi és földrajzi tankönyveket, pedagógiai cikkeket publikált. (Szinyei alapján.)

Thótt Rezső

Tomcsányi János – budapesti elemi iskolai tanító. (Szinyei alapján.)

Trájtler Károly – fővárosi községi nép- és ipariskolai igazgató. (Szinyei alapján.)

Úrhegyi Alajos – tanító, a budapesti VI. kerületi állami tanítóképző intézet tanára, gyakorlóiskolai tanítója. (Szinyei alapján.)

Vargyas Endre (1842–?) – királyi tanácsos, tanfelügyelő. Teológiát tanult Győrben, majd jogot Pesten. 1871-ben nevezték ki királyi tanfelügyelőnek Győr Megyébe, 1897-ben Esztergom Megyébe. Népies elbeszélései, költeményei, tanügyi cikkei jelentek meg országos és megyei lapokban. Történelemkönyvei német, szlovák és a fiumei iskolák számára olaszul is megjelentek. (Szinyei alapján.)

Vass Mátyás (1837–1903) – elemi népiskolai tanító. Tanítói pályáját 1858-ban Szegváron kezdte, majd 1871-től szegedi iskolákban tanított. Számos vidéki és országos pedagógiai lapban jelentek meg cikkei. (Szinyei alapján.)

Visontay János (1829–1906) – bölcséleti doktor, főgimnáziumi igazgató. Az 1848–1849-es szabadságharc több csatájában részt vett, emiatt Világos után

bujdosni kényszerült. Egy ideig tagja volt a premontrei rendnek, de nem érezvén a papságra hivatást, a pesti és bécsi egyetem hallgatója lett. 1857-ben és 1861-ben tett tanári vizsgát a bécsi egyetemen, ezt követően gimnáziumi tanériként, igazgatóként működött. Pedagógiai cikkeket írt a *Tanodai Lapokba*, a *Századokba* és a *Reformba*. (Szinyeyi alapján.)

Vöröss S.

Zelliger József (1837–1886) – tanítóképző intézeti igazgató-tanár. Már 16 éves korában tanképesítő oklevelet nyert. Több helyütt dolgozott tanítóként, kántortanítóként, igazgató-tanítóként, majd 1869ben a besztercebányai, 1872-ben pedig a nagyszombati tanítóképző intézet tanárává nevezték ki. 1882ben megalapította 439 taggal a nagyszombati katolikus néptanítók egyesületét, melynek elnöke lett. A nyolcvanas években külföldi tanulmányutakat tett. Cikkei a *Népnevelőben* jelentek meg. Kiadott vezérkönyveket, ábécéskönyveket, olvasókönyveket, főleg szlovák tannyelvű katolikus iskolák számára. (Szinyeyi alapján.)

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL). Imre II. Sándor, C/39. 14–15., 24., 22., 26. cs.

Jegyzőkönyv, 1919. február 25. – *Értekezlet a Közoktatásügyi Minisztériumban az elemi iskolai tankönyvekreformja tárgyában 1919. február 25-én*. Gépírásos jegyzőkönyv. RL (Ráday Levéltár), Imre Sándor hagyatéka. Imre II. Sándor, C/39. 22. cs. 788–855. p.

Jegyzőkönyv, 1919. március 7. – *Tanügyi értekezlet a felső nép- és polgári iskolai olvasó- és tankönyvek tárgyában 1919. március 7-én*. Kézírásos jegyzőkönyv. RL, Imre II. Sándor. C/39. 22. cs. 877–898. p.

Monográfiák, gyűjteményes kötetek, tanulmányok, cikkek

A katolikus egyház, 1996–2000: A katolikus egyház (1867–1918). In: Magyarország a XX. században. II. köt. Babits Kiadó, Szekszárd 1996–2000. <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/238.html>

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1918. évi 70.022. VI/a sz. rendelete a polgári fiúiskolák új tantervének életbe léptetése tárgyában. In: Hivatalos Közlöny, 1918. május 15.

A nemzetiségi iskolapolitika a dualizmus korában, 1954: Válogatott bibliográfia. Összeállította: a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának tájékoztató-bibliográfiai szolgálata. Kézirat gyanánt. Tankönyvkiadó, Budapest.

A református egyház, 1996–2000: A református egyház (1867–1918). In: Magyarország a XX. században. II. köt. Babits Kiadó, Szekszárd 1996–2000. <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/241.html>

AVKM-miniszter 1896. évi jelentése: A vallás- és közoktatásügyi miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az Országgyűlés elé terjesztett huszonhatodik jelentése. Budapest, 1897.

- Ábrahám Barna, 1999:* „Cselekedjete jó vagy rossz, csak tudja a világ, hogy a szlovákok élnek.” In: Pro Minoritate, VII. 1. 1999. tél.
<http://www.hhrf.org/prominoritate/1999/99tek.htm>
- Ács Zoltán, 1984:* Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Adamikné Jászó Anna, 1990:* A magyar olvasástanítás története. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Adamikné Jászó Anna, 2001:* Alexander Bernát az olvasókönyvről.
www.opkm.hu/konyvesneveles/2001/1/cikk7.html
- Agárdi Péter szerk., 2001:* Kunfi Zsigmond. Magyar Panteon sorozat, Új Mandátum, Budapest.
- Albert Gábor, 2001:* Tudományos és politikai impulzusok a Horthy-rendszer középiskolai tankönyveiben 1919 és 1934 között. In: Történelempedagógiai füzetek, 8. Budapest. 97–113.
- Anonymus, 1977:* Gesta hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Hasonmás kiadás. Ford.: Pais Dezső. Magyar Helikon, Budapest.
- Arató Endre, 1969:* Az 1868. évi népoktatási törvény és a nemzetiségi politika. In: Pedagógiai Szemle, XIX. 6. 521–532.
- Arató Endre, 1983:* A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Arató Ferenc, 1969:* Eötvös József és a nemzetiségi népoktatás. In: Pedagógiai Szemle, XIX. 6. 533–545.
- Asztalos Miklós, 1934:* A nemzetiségek története Magyarországon. Betelepülésüktől máig. Lantos Könyvkiadó Vállalat, Budapest.
- Az 1868. évi XXXVIII. tc. (1896) a népiskolai közoktatás tárgyában.* Magyar Törvénytár. Budapest. Millenniumi emlékkiadás.
- Az államellenes tankönyvek, 1872:* A VKM 1872. január hó 26-i, 1413. sz. a. rendelete az államellenes irányú tankönyvek forgalmon kívül helyezésére. In: Lévay Ferenc – Morlin Emil – Szuppán Vilmos szerk., 1893.

- Az evangélikus egyház, 1996–2000:* Az evangélikus egyház (1867–1918). In: Magyarország a XX. században. II. köt. Babits Kiadó, Szekszárd 1996–2000. <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/240.html>
- Az ortodox egyház, 1996–2000:* Az ortodox keleti (keresztény) görögkeleti egyházak (1867–1918). In: Magyarország a XX. században. II. köt. Babits Kiadó, Szekszárd 1996–2000. <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/239.html>
- Baka András, 1990:* Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig. A magyar nemzetiségi politikai gondolkodás változásai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Bakonyi Karola összeáll., 1988:* Nemzetiségi tankönyvek, 1867–1948. Az OPKM kiadványai, kötetkatalógusok. OPKM, Budapest.
- Balassa Brunó, 1929:* A történelemtanítás múltja hazánkban. Neveléstörténeti forrástanulmány. Dunántúli Egyetemi Nyomda, Pécs.
- Ballér Endre – Horánszky Nándor szerk., 1999:* Művelődéspolitikai és pedagógiai szempontok a hazai iskolatípusok tanterveiben (1868–1945). OKI, Budapest. A tantervelmélet forrásai 21.
- Ballér Endre, 1989:* A magyar tantervelmélet kezdetei. In: Pedagógiai Szemle, XXXIX. 10.
- Ballér Endre, 1994:* Tantervelméleti paradigmaváltások a magyar neveléstörténetben. In: Educatio, III. (1994 – Ősz) 3. 355–366.
- Balogh László szerk., 1997:* Iskola a magyar társadalom történetében. OPKM, Budapest.
- Balogh Margit – Gergely Jenő, 1993:* Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992. Kronológia. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Bányai Géza, 1919:* A tankönyvkiadás egységesítése, III. In: Corvina, 1919. július 30. Közli: Petrák–Milei szerk., 1959.
- Barcsai Károly, 1929:* A történelmi érzék fejlesztése a népiskolában. In: Néptanítók Lapja, 62. évf. 13–14. sz. 3–6.
- Bartos Károly, 2000:* Történelemtankönyvek és taneszközök a dualizmus korában. In: Történelempedagógiai Füzetek, 7. Budapest. 65–92.
- Bellér Béla, 1957:* A Horthy-rendszer „hazafias” nevelésének forrásainál. In: Ravasz János szerk., 1957. 221–279.

- Bellér Béla, 1974: A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig. In: Magyar Pedagógia, 1974/1. 47–65.*
- Bender László, 1907: Történelem és földrajz a hazafias nevelés szolgálatában. In: Néptanoda (Pécs), XL. 4. sz.*
- Berencz János, 1970: Az erkölcsi nevelés tartalmának alakulása 1867–1945-ig az elemi iskolai humán tárgyak oktatásában. In: Köte Sándor szerk., 1970. 293–322.*
- Bibó István, 1986: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Bibó István: Válogatott tanulmányok. Második kötet, 1945–1949. Magvető, Budapest.*
- Bíró Sándor – Bucsay Mihály – Tóth Endre – Varga Zoltán, 1949: A magyar református egyház története. Révész Imre előszavával. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.*
- Bíró Sándor, 1960: Történelemtanításunk a XIX. század első felében. A korabeli tankönyvirodalom tükrében. Tankönyvkiadó, Budapest.*
- Boia, Lucian, 1999: Történelem és mítosz a román köztudatban. András János ford. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest – Kolozsvár.*
- Bollókné Panyik Ilona, 1996: Az iskola kezdő szakaszának állami tantervei a magyar nevelés történetében. In: A helyi tanterv készítésétől a tanítási óráig. BTF Továbbképző Füzetek 2. Budapest.*
- Brandt, Juliane, 2001: A politika mint vallás? In: Korall, 2001. Tavasz – Nyár. 324–332.*
- Bucsay Mihály, 1985: A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945. Gondolat Kiadó, Budapest.*
- Bursics Ernő, 1914: A történettanítás erősítése a népiskolában. In: Magyar Pedagógia, XXIV. évf. 498–505.*
- Corpus Juris Hungarici, 2000: A törvényekbe zárt történelem. CD-ROM. KJK Kerszöv., Budapest.*
- Csoma Gyula, 2000: Közoktatás és nemzet. Új Mandátum, Budapest.*
- Deák Gábor, 1984: Ballai Károly és a magyar gyermektanulmányi mozgalom. In: Neveléstörténeti Füzetek, 1. 13–22.*
- Dékány István, 1913: Értékelés a történelemben. In: Magyar Pedagógia, XXIII. 284–287.*

- Dékány István, 1916: A történelemtanítás új rendje Poroszországban. In: Magyar Pedagógia, XXV. évf. 305–315.*
- Demeter Katalin, 1994: Adalékok a magyar századforduló pozitívizmusának történetéhez. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest.*
- Dobos László, 1957: A pedagógiai pacifizmus törekvései és csődbejutása hazánkban. In: Ravasz János szerk., 1957. 117–165.*
- Donáth Péter – Farkas Mária szerk., 2001: Filozófia – művelődés – történet. Az ELTE Tanító- és Óvóképző Karának Tudományos Közleményei, XIX. Trezor Kiadó, Budapest.*
- Donáth Péter – Hangay Zoltán szerk., 1999: Filozófia – művelődés – történet. A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei, XVIII. Trezor Kiadó, Budapest.*
- Donáth Péter – Preska Gáborné, 2007/1: A magyarországi tanítóképzés néhány felekezeti/nemzetiségi sajátossága. In: Iskolakultúra, XVII. 2. 2007. október 19.*
- Donáth Péter – Preska Gáborné, 2007/2: Oklevél-kibocsátás a magyarországi tanító(nő)képzőkben és a tanítói utánpótlás biztosítása a dualizmus korában. In: Neveléstörténet, 4. 1–2. 3–30.*
- Donáth Péter szerk., 2004: Filozófia – művelődés – történet. Az ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Karának Tudományos Közleményei, XXVI. Trezor Kiadó, Budapest.*
- Donáth Péter szerk., 2007: Filozófia – művelődés – történet. Az ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Karának Tudományos Közleményei, XXIX. Trezor Kiadó, Budapest.*
- Donáth Péter, 1997: Iskola és politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez, 1919–1944. Második, átdolgozott kiadás. Trezor Kiadó, Budapest.*
- Donáth Péter, 2000: Ajánló bibliográfia Magyarország 20. századi társadalom-, művelődés- és politikatörténetének tanulmányozásához. Új Mandátum – ELTE TÓFK, Budapest.*
- Donáth Péter, 2007: Adalékok Nagy László pályájához. Publikálatlan önéletrajza, iskolareformterv, a Gyermektanulmányi Társaság, az egyetemi*

- gyermektanulmány-oktatás s a lélektani laboratóriumok dokumentumai 1918–1922-ből. Trezor Kiadó, Budapest.
- EJÖM*: Bárány Eötvös József összes munkái. X. kötet. Beszédek, politikai beszédek II. Révai Testvérek, Irodalmi Intézet R.-T. Budapest, é. n.
- Farkas Mária, 1999*: Szemléletformálás és értékközvetítés a népiskolai történelemoktatásban a századfordulón (tantervek és olvasókönyvek tükrében). In: Donáth Péter – Hangay Zoltán szerk., 1999. 117–143.
- Farkas Mária, 2004*: Lojális alattvalót vagy homo *socialist*? A XX. század első két évtizede népiskolai történelemtanításának dilemmáiról. In: Donáth Péter szerk., 2004. 151–212.
- Farkas Mária, 2007*: A népiskolai történelemtanítás és a nemzetiségek a dualizmus korában. In: Donáth Péter szerk., 2007. 231–275.
- Felkai László – Zibolen Endre, 1993*: A magyar nevelés története. II. köt. Főszerk.: Horváth Márton. Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest.
- Felkai László (1983)*: Neveléstörténeti dolgozatok a dualizmus korából. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Felkai László, 1969*: A népiskolai törvény és végrehajtása. In: Magyar Pedagógia, LXIX. 1969. 1–2. 151–163.
- Felkai László, 1970*: Tanítók helyzete az 1868. évi népoktatási törvény kibocsátása után. In: Köte Sándor szerk., 1970. 323–340.
- Felkai László, 1994/A*: Magyarország oktatásügye a millennium körüli években. OPKM, Budapest.
- Felkai László, 1994/B*: A zsidó iskolák tantervi változásainak sajátosságai. In: Kelemen Elemér – Balogh László szerk., 1994. 39–48.
- Felkai László, é. n.*: Zsidó iskolázás Magyarországon (1790–1990). OPKM, Budapest.
- Fest Aladár, 1917*: A történelmi oktatás módszere. Székfoglaló a Magyar Pedagógiai Társaságban 1916. október 21-én. In: Magyar Pedagógia, XXVI. évf. 139–157.
- Földes Géza, 1908*: A nemzetiségi vidék tanítója. In: Nemzeti Iskola, 1908. február 22. XV. évf. 8. sz. 1–2.

- Gáspár László – Kelemen Elemér, 1998:* Neveléstörténet problémátörténeti alapon. OKKER Kiadói Kft. Budapest.
- Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc, 1997:* Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig. Korona. Kiadó, Budapest.
- Gergely Jenő, 1989:* Katolikus egyház, magyar társadalom, 1890–1986. – Prohászktól Lékaiig. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gergely Jenő, 2004:* Egyházi autonómiák Magyarországon a dualizmus korában, 1867–1918. Összehasonlító elemzés. In: Történelmi Szemle, XLVI. 3–4. 297–338.
- Glatz Ferenc, 1989:* Előszó az 1989-es kiadáshoz. Három nemzedék története a hetedik nemzedék szemével. Előszó. In: Szekfű Gyula, 1989.
- Gönczöl Enikő, 1999:* A történelem tananyag változásai Magyarországon az elmúlt száz évben. ELTE BTK, Budapest.
- Gratz Gusztáv et al. szerk., 1921:* A bolsevizmus Magyarországon. Franklin Társulat, Budapest.
- Gunst Péter, 2000:* A magyar történetírás története. Javított kiadás. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Halász Imre, 1984:* Önkényuralmi népiskola-politika Zala megyében a Bach-korszak elején. In: Neveléstörténeti Füzetek, 1. 49–59.
- Halmos Péter (1938/9):* A népiskolai történelemtanítás a nemzetnevelés szolgálatában. In: Néptanítók Lapja, 71. évf. (1938) 335–341.
- Hanák Péter főszerk., 1978:* Magyarország története, 1890–1918. 7/2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hanák Péter, 1978:* Osztrák állampatriotizmus a hódító nacionalizmus korában. In: Világosság, 1978. 3. 151–157.
- Hegedűs Mihályné – Tóthpál Józsefné szerk., 1984:* Népiskolai tankönyvek, 1867–1945. OPKM, Budapest.
- Horánszky Nándor, 1974:* Közoktatási tantervek, 1868-1971. I. Az általános képzés tantervei. OPKM, Budapest.
- Horánszky Nándor, 1999:* Erkölcsi rend és szakmaiság a tantervekben. Tantervtörténeti tanulmányok. Budapest, OKI. A tantervelmélet forrásai.

- Imre Sándor, 1921:* Népoktatás: kisednevelés, népiskolák, tanítóképzés, a felügyelet. Szakoktatás. In: Gratz Gusztáv et al. szerk., 1921.
- Jáki László, 1990:* Pedagógiai folyóiratok régen és most. In: Köznevelés, 46. 28.
- Jáki László, 1993:* A magyar neveléstudomány forrásai. OPKM, Budapest.
- Jókai Mórról:* <http://www.literatura.hu/irok/romantika/jokai.htm>
- Karácsonyi János, 1985:* Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Könyvértékesítő Vállalat, Budapest.
- Karády Viktor, 2000:* Felekezeti szegregáció a magyar gimnáziumi piacon (1867–1944). In: Nagy Péter Tibor szerk., 2000. 209–232.
- Kardos József – Kelemen Elemér, 1996:* 1000 éves a magyar iskola. Korona Kiadó Kft., Budapest.
- Kardos József, 1992:* A Szent Korona és a szentkorona-eszme története. IKVA, Budapest.
- Kardos József, 1997:* A magyar iskola elmúlt évtizedei, 1945–1996. In: Balogh László szerk., 1997. 69–79.
- Kardos József, 2000:* Felekezetiesség és történelemtanítás. A szentkorona-tan eredete. In: Nagy Péter Tibor szerk., 2000. 173–183.
- Kardos József, 2003:* Fordulat a magyar iskolák életében: a Rákosi-időszak oktatáspolitikája. Iskolakultúra, 2003. 6–7. 73–80.
- Kardos József, 2005:* Oponensi vélemény [Nagy Péter Tibor: Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban című disszertációjához]. In: Iskolakultúra, XV. 6–7. 242–245.
- Karlovitz János Tibor, 1998:* Tanterv és tankönyv. In: Educatio, VII. Tél, 4. 711–716.
- Karlovitz János, 2000:* Tankönyvügyünk – történeti és nemzetközi összehasonlítások tükrében. In: Iskolakultúra, X. 11. 93–102.
- Katona András – Sallai József, 2002:* A történelem tanítása. Tantárgy-pedagógiai összefoglaló. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Katus László, 1978:* A nemzetiségi kérdés és Horvátország története a 20. század elején. In: Magyarország története, 1890–1918. II. köt. (1979). 1003–1064.
- Katus László, 1979:* A nemzetiségi kérdés és Horvátország története. In: Magyarország története, 1890–1918. II. köt. (1979). 1333–1394.

- Kelemen Elemér, 1993:* A magyarországi tanítómozgalmak és -szervezetek vázlatos története. „Lázad hát már az élet alágyúrtje, a tanító...? 75 éves a Pedagógusok Szakszervezete. Budapest.
- Kelemen Elemér, 1994/A:* Tantervpolitika. Tantervkészítés a 19–20. században. In: *Educatio*, 3. 389–403.
- Kelemen Elemér, 1994/B:* Állam, egyház iskola a dualizmus első évtizedeiben. In: *Pedagógusok Lapja*, 50. 4. l.
- Kelemen Elemér, 2001:* A magyarországi népoktatás a dualizmus korában. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk., 2001. 57–72.
- Kelemen Elemér, 2002/A:* Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon. Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum, Budapest.
- Kelemen Elemér, 2002/B:* Oktatáspolitikai és tanterv-politikai hangsúlyváltozások a magyarországi közoktatásban (1869–1945). In: Kelemen Elemér, 2002/A..
- Kelemen Elemér, 2007:* A nevelésügyi kongresszusok története. In: *A tanító a történelem sodrában. Tanulmányok a magyar tanítóság 19–20. századi történetéből. Iskolakultúra-könyvek*, 32. Iskolakultúra, Pécs.
- Kemény G. Gábor szerk., 1947:* A magyar nemzetiségi kérdés története. I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében, 1790–1918. Gergely R. Rt. kiadása, Budapest.
- Kemény G. Gábor szerk., 1952:* Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I. 1867–1892. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kemény G. Gábor szerk., 1966:* Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. IV. 1903–1906. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kitiltott könyvek, 1906:* Jegyzék a magyarországi iskolákból 1868–1905-ig kitiltott könyvekről és térképekről. Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1906. évi 17.095. sz. a. kelt rendeletével. In: *Néptanítók Lapja*, XXXIX. 17.
- Kollega Tarsoly István főszerk., 2000:* Magyarország a XX. században. I–V. köt. Babits Kiadó, Szekszárd 2000. digitalizált változata. V. fejezet: Népeség és társadalom. <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html>.

- Kornis Gyula, 1927: Magyarország közoktatásügye a világháború óta. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest.*
- Kosáry Domokos – Németh G. Béla szerk., 1985: A magyar sajtó története. II/2. 1867–1892. Akadémiai Kiadó, Budapest.*
- Kosáry Domokos, 1990: Újjáépítés és polgárosodás, 1711–1867. Magyarok Európában III. Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest.*
- Kosáry Domokos, 1996: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Harmadik, kiegészített kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.*
- Kossuth Lajos összes munkái, 2002. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft.*
- Kovács Ágnes, 2002: Abaúj-Torna vármegye népoktatása a dualizmus első évtizedeiben. In: Neveléstörténeti kaleidoszkóp – a középkortól napjainkig. OPKM, Budapest. Neveléstörténeti füzetek 20. 86–91.*
- Köte Sándor – Ravasz János szerk., 1979: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből, 1849–1919. Budapest.*
- Köte Sándor szerk., 1970: Neveléstörténeti tanulmányok. Magyar Pedagógiai Társaság. Budapest.*
- Köte Sándor, 1963: A magyar nevelésügy a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején. Tankönyvkiadó, Budapest.*
- Köte Sándor, 1975: Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849–1918). Tankönyvkiadó, Budapest.*
- Köte Sándor, 1979: A Tanácsköztársaság közoktatás-politikája és pedagógiai törekvései. Tankönyvkiadó, Budapest.*
- Köte Sándor, 1984: Kemény Gábor és közoktatásunk fejlődése. In: Magyar Pedagógia, 1984. 2. 138–148.*
- Középajtai Barna Endre, 1907: Történelemtanításunk és az oláhajkú magyarok. In: Néptanítók Lapja, 1907. április 18.*
- Kurovsky Ferenc (1903) nagyváradi h. főügyész jelentése gr. Tisza Istvánnak, a belügyminisztérium vezetésével megbízott miniszterelnöknek a Tribuna Popurului ellen indítandó eljárás tárgyában. In: Kemény G. Gábor szerk., 1906. 36–37.*
- Lajtai L. László, 2004: Nemzetkép az iskolai történelemoktatásban, 1777–1848. A nemzeti történelem konstruálása az első magyar történelemkönyvekben.*

Iskolakultúra – Országos Széchenyi Könyvtár – Országos Pedagógiai Könyvtár
És Múzeum, Budapest – Pécs.

Leckék, április 24.: Bevezető leckék a történelem tanításához. I. rész. In:
Néptanítók Lapja, melléklet az 1919. április 24-i számhoz.

Leckék, június 26.: Bevezető leckék a történelem tanításához. III. rész. In:
Néptanítók Lapja, melléklet az 1919. június 26-i számhoz.

Leckék, május 15.: Bevezető leckék a történelem tanításához. II. rész. In:
Néptanítók Lapja, melléklet az 1919. május 15-i számhoz.

Lévay Ferenc – Morlin Emil – Szuppán Vilmos szerk., 1893: A magyarországi
népoktatásügy, kereskedelmi és ipari szakoktatás
szervezete és közigazgatása. Törvények, szabályrendeletek, utasítások és
döntvények gyűjteménye. I. köt. Kisdedóvás és népoktatás (elemi, felső nép- és
polgári iskolák). Eggenberger-féle Könyvkereskedés Kiadása, Budapest.

Lévay Ferenc – Morlin Emil – Szuppán Vilmos szerk., 1898:
A magyarországi népoktatásügy, kereskedelmi és ipari szakoktatás
szervezete és közigazgatása. A kisdedóvásra, népoktatási tanintézetekre
(elemi és felső népiskolákra, polgári iskolákra, tanítóképző intézetekre),
felsőbb leányiskolákra, kereskedelmi tanintézetekre és a VKM hatáskörébe
tartozó ipariskolákra vonatkozó összes törvények, szabályrendeletek,
utasítások, rendeletek és döntvények gyűjteménye. II. köt. Tanítóképzés,
felsőbb leányiskolák stb. Eggenberger-féle Könyvkereskedés Kiadása,
Budapest.

Lőrincz Jenő, 1939: Magyar történet szemléletre nevelés. In: Nevelésügyi Szemle,
III. 1. 1–9.

Lugos, é. n.: Az erdélyi és magyarországi román egyházak és iskolák élete és
szervezete a világháború előtt. Román források alapján kiadja a „Magyar
Kisebbség” Nemzetpolitikai Szemle. Husvéth és Hoffer Könyvnyomdája.

Lux Gyula, 1909: A magyar történelem az elemi népiskolában. In: Család és
Iskola, XXXV. 18–19. sz.

Madzsar Imre, 1910: Történet, történettanítás és szociológia. In: Magyar
Pedagógia, XX. 257–269., 333–337.

- Madzsar Imre, 1913: A történettanítás reformja.* In: Magyar Pedagógia, XXII. 330–344.
- Magyar Zsidó Lexikon, 2006:* Az 1929-ben Újvári Péter szerkesztésében megjelent kötet internetes változata. Projektvezető: Nagy Péter Tibor. <http://www.zsidlex.extra.hu>
- Magyarország népessége és gazdasága, 1966:* Múlt és jelen. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Mann Miklós szerk., 1987:* Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus korából. Budapest.
- Mann Miklós, 1982:* Trefort Ágoston élete és működése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mann Miklós, 1993/A:* Kultúrpolitikusok a dualizmus korában. OPKM, Budapest.
- Mann Miklós, 1993/B:* Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus első évtizedeiben. In: Iskolakultúra. III. 15–16. 78.
- Mann Miklós, 2000:* Kultuszminiszterek egyházpolitikája a 19. században. In: Nagy Péter Tibor szerk., 2000. 169–172.
- Mann Miklós, 2003:* A modern polgári oktatási rendszer kiépülése és ellentmondásai. In: Iskolakultúra, 6–7. 59–62.
- MÉL: Magyar Életrajzi Lexikon.* Főszerk.: Kenyeres Ágnes. Harmadik, változatlan kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981.
- Mészáros István szerk., 1970:* „A szent, a várt szélvész.” Tanulmányok a Tanácsköztársaság közoktatásügyéről. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mészáros István, 1970:* A Fejér Megyei népiskolai olvasókönyv. In: Mészáros István szerk., 1970.
- Mészáros István, 1989/A:* A tankönyvkiadás története Magyarországon. Budapest – Dabasi Nyomda, Dabas.
- Mészáros István, 1989/B:* Eötvös népiskolai tankönyvprogramja. In: Köznevelés, január 20.
- Mészáros István, 1995:* Magyar iskolatípusok, 996–1990. 2. kiadás. OPKM, Budapest. A magyar neveléstörténet forrásai.
- Mészáros István, 1996:* Felekezeti népiskolai tantervek (1868–1948). OKI, Budapest.

- Mészáros István, 2000: A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon. Szent István Társulat, Budapest.*
- Mikó Imre, é. n.: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Hasonmás kiadás, Csatári Dániel bevezető tanulmányával. Optimum Kiadó.*
- Mikonya György, 2001: A történelem tanítása és a felhasznált tankönyvek felekezeti iskolákban. <http://www.opkm.hu/konyvesneveles/2001/3/cikk9.html>*
- Müllerné Seres Ágota, 1984: Kiss Áron tankönyvíró munkássága. In: Neveléstörténeti Füzetek, 1. OPKM, Budapest. 5–12.*
- N. N. (1915): A legújabb kor ismertetése. In: Néptanítók Lapja, 43. sz. 1–2.*
- Nádor Orsolya – Szarka László szerk., 2003: Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában. Akadémiai Kiadó, Budapest.*
- Nádor Orsolya, 2003: Kelet-közép-európai nyelvpolitikai és anyanyelvi oktatási formák. (Különös tekintettel a magyarpárú kapcsolatokra.) In: Nádor Orsolya – Szarka László szerk., 2003. <http://www.mtaki.hu/docs/cd2/frames.htm>.*
- Nagy Péter Tibor szerk., 2000: Oktatáspolitikai és vallásszabadság. Állam – egyház – iskola – társadalom a 20. században. Új Mandátum, Budapest. 209–232.*
- Nagy Péter Tibor, 1992: Állam, egyház, oktatás (1848–1945). In. Educatio, I. (1992 – Ősz) 1. 34–45.*
- Nagy Péter Tibor, 1998: Tantervpolitika a századvégen. In: Educatio, VII. (1998 – Tél) 4. 657–677.*
- Nagy Péter Tibor, 2000/A): Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon. Új Mandátum, Budapest.*
- Nagy Péter Tibor, 2000/B): Szeparáció és reláció. In: Nagy Péter Tibor szerk., 2000. 157–168.*
- Nagy Péter Tibor, 2002: Hajszalcsövek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon. Oktatókutató Intézet – Új Mandátum, Budapest.*
- Nagy Péter Tibor, 2003: Oktatáspolitikai változások az első világháború után. In: Iskolakultúra, 13. 6–7. 63–72.*
- Nagy Péter Tibor, 2004: Az alternativitás formái a magyar oktatástörténetben. In: Educatio, XIII. (2004) Tavasz. 75–97.*

- Nagy Péter Tibor, 2005: Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban, 1867–1945. In: Iskolakultúra, XV. 5–6. sz.*
- Németh András, 2005: A modern magyar iskolarendszer kialakulása a nemzetközi intézményfejlődési és recepciós folyamatok tükrében. In: Iskolakultúra, XV. 9.*
- Pajkossy Gábor szerk., 2003: Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Osiris Kiadó, Budapest.*
- Pásztor József szerk., 1959: Az 1919-es magyar Tanácsköztársaság iskolai reformtervezete. A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium kiadványa, Budapest.*
- Pásztor József, 1957: Népoktatásunk és szakoktatásunk 1918–1919-ben. In: Ravasz János szerk., 1957. 167–220.*
- Petrák Katalin – Milei György szerk., 1959: A magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Gondolat Kiadó, Budapest.*
- Pukánszky Béla – Németh András, 1999: Neveléstörténet. Hetedik kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.*
- Ratio Educationis, 1981: Az 1777-i és 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Mészáros István. Budapest.*
- Ravasz János szerk., 1957: Tanulmányok a magyar nevelés történetéből, 1849–1914. Pedagógiai Tudományos Intézet, Budapest.*
- Regős János, 1970: Népiskolai tanterveink az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk megjelenésétől 1905-ig. In: Köte Sándor szerk., 1970. 151–193.*
- Rendelet a kir. tanfelügyelőkhöz, 1877: Rendelet a kir. tanfelügyelőkhöz az elemi népiskolák és polgári iskolák tárgyában. Kiadatott 1877. évi augusztus hó 26-án, 21.678. sz. a. In: Lévay Ferenc – Morlin Emil – Szuppán Vilmos szerk., 1893. 782–784.*
- Roman Sándor (1879) beszéde a magyar nyelv kötelező népiskolai oktatásáról szóló törvényjavaslat általános tárgyalásakor. 1879. május 1. Közli: Kemény G. Gábor szerk., 1952. 607–609.*
- Romsics Ignác, 2001: Nemzet és állam a modern magyar történelemben. In: Rubicon, XII. 7–8.*
- S. Pallós Piroska, 2005: Magyar állami népiskolák a fiumei kormányzásban, 1870–1918. In: Századok. 139. 3. 733–750.*

- Sas Andor, 1919:* Történelmi összefoglalások, III. rész. Sas Andor: Leckék az újkori kapitalizmus s a bérmunkásság korából. In: Melléklet a Néptanítók Lapja 26. számához. Néptanítók Lapja, 1919. június 26.
- Sipos Levente szerk., 2002:* A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi történetének jogforrásai, 1848–1993. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Somos Lajos, 1938/A:* Az új magyar nevelés szelleme. In: Néptanítók Lapja, 71. (1938) 171–174.
- Somos Lajos, 1938/B:* Nemzetnevelésünk új feladatai. In: Néptanítók Lapja, 71. (1938) 335–341.
- Szabad György, 1967:* Forradalom és kiegyezés válaszutján, 1860–1861. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabó Ildikó, 2006:* Nemzeti tematika és politikai szocializáció. A kollektív önmeghatározások politikai befolyásolása Magyarországon, 1867–2006. MTA doktori értekezés. Budapest 2006. Kézirat.
- Szabó Miklós, 1978:* Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában. In: Hanák Péter főszerk., 1978: 873–1002., 1344–1349. Akadémiai Kiadó, Budapest. – <http://mek.oszk.hu/02200/html/1.htm#fojell> és <http://mek.oszk.hu/02200/html/1.htm#elemisz>.
- Szabolcs Ottó közl., 2000:* Minden idők legsikeresebb magyar tankönyve (Losonczi István: Hármaskis tükör). In: Történelempedagógiai Füzetek, 7. Budapest.
- Szabolcs Ottó közl., 2001:* Az első országos egységes tanügyi rendezés. Ratio Educationis. In: Történelempedagógiai Füzetek, 8. Budapest.
- Szabolcs Ottó összeáll., 2000/A:* Fejezetek a történelemtanítás történetéből. I. A kezdetektől 1868-ig. Történelemtanítók továbbképzése. ELTE BTK, Budapest.
- Szabolcs Ottó összeáll., 2000/B:* Fejezetek a történelemtanítás történetéből. II. 1868-tól a 20. század első évtizedéig. Történelemtanítók továbbképzése. ELTE BTK, Budapest.
- Szabolcs Ottó, 1997:* A történelemtanítás hagyományai Magyarországon. In: Történelempedagógiai Füzetek, 1. Budapest.

- Szebenyi Péter, 1994:* Tantervkészítés egykor és most. In: *Educatio*, 3. 3. 345–354.
- Széchenyi István, 1981:* A Magyar Akadémia körül. Magvető Kiadó, Budapest.
- Szekfü Gyula, 1989:* Három nemzedék és ami utána következik. ÁKV – Maecenas. Reprint sorozat. Budapest.
- Szende Pál, 1915:* Kortörténeti jegyzetek. A jelenkor történetének tanítása. In: *Huszdik Század*, 396–399.
- Szilágyi Gyula, 2003:* A lavór fenekén. Eső. Irodalmi lap. VI. 3. (Ősz). http://vfek.vfmk.hu/eso/2003_3/001.html.
- Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái. PC CD-ROM. Arcanum.
- Terray Barnabás, 1970:* Adatok a népoktatás egységes elveinek kialakulásáról. A Schedius-féle Systema keletkezése és népoktatási vonatkozásai. In: *Köte Sándor szerk., 1970.* 67–97.
- Tomić Jása (1903)* cikksorozata a Szerb Nemzeti Radikális Párt lapjában a szocialistákkal való kapcsolatáról: „Menjünk-e vajon a szocialistákhoz? In: *Kemény G. Gábor szerk., 1966.* 104–108.
- Tóth József szerk., 1884:* Népoktatási törvények és rendeletek tára. Budapest.
- Unger Mátyás, 1976:* A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemkönyveinkben. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Vág Ottó, 1984:* Információk a dualizmus kori magyar közoktatásügyről Angliában. In: *Neveléstörténeti Füzetek*, 1. 81–89.
- Vigh Gyula, 1997:* Nemzettudat és nemzetiségi politika. Egy olvasókönyv margójára. „Volksschul-Lesebuch – 1872.” Dritter Band. In: *Filozófia – művelődés – történet. A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei.* XV. Budapest. 125–138.
- Vonyó József szerk., 2003:* Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok. Pannonia Könyvek, Pécs.
- Vörös Boldizsár, 1999:* Az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom ábrázolása a Magyarországi Tanácsköztársaság oktatási anyagaiban. In: *Fons* 6 (1999). 327–336.

Vörös Boldizsár, 2004/A: „A múltat végképp eltörölni?” Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában, 1890–1919. MTA TTT, Budapest.

Vörös Boldizsár, 2004/B: A jelen és a közelmúlt történetének tanítása – világháborúban és „világforradalomban”. Az I. világháború mint hivatalos tananyag Magyarországon 1917–1919 között. In: Századok, 2004. 6. 1468–1477.

Zibolen Endre, 1984: Az Entwurf. In: Magyar Pedagógia, 1984. 2. 149–159.

Zibolen Endre, 1990: Az Organisationsentwurf és a nyolcosztályos magyar gimnázium. Bevezető tanulmány. In: Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve (Organisationsentwurf). Ford.: Schaffhauser Ferenc. Budapest, A tantervelmélet forrásai, 12.

Tantervek

A dunamelléki ev. ref. egyházkerület, 1904: A dunamelléki ev. ref. egyházkerület népiskoláinak tanterve. A használandó könyvek és taneszközökre vonatkozó utasításokkal és általános óratervvvel. A dunamelléki ev. ref. egyházker. közgyűlés határozatából az 1880-ik évi kiadásból lenyomatva. Nagykőrös.

A dunamelléki reform. egyházkerület, 1878: A dunamelléki reform. egyházkerület népiskoláinak tanterve a használandó könyvek és taneszközökre vonatkozó utasításokkal és általános óratervvvel. Budapest.

A magyarországi latin és görög szertartású róm. kath., 1896: A magyarországi latin és görög szertartású róm. kath. népiskolák tanterve. Esztergom.

A magyarországi latin és görög szertartású római katolikus nem-magyar tanításnyelvű, 1908: A magyarországi latin és görög szertartású római katolikus nem-magyar tanításnyelvű népiskolák tanításterve az 1907. évi XXVII. tcikk 19. és 20. §-ai alapján. Budapest.

A magyarországi latin és görög szertartású római katolikus, 1905: A magyarországi latin és görög szertartású római katolikus népiskolák tanterve. Kiadja a Katolikus Tanügyi Tanács. Budapest.

- Lehrplan für die evangelische, 1898:* Lehrplan für die evangelische Knabenelementarschule in Kronstadt. Kronstadt 1898. (E. Morres Elementarschulleiter.)
- Nastavna osnova, 1895:* Nastavna osnova za pravoslavnije veroizpovednje szrpszke narodnye skole.
- Plan de învățământ, 1905:* Plan de învățământ pentru scoalele populare nemagiare. In înțelesul articolor de L. XXXVIII. din și XVIII. din 1879. Gherla, 1905. (Edat în urma ordinațiunei ministrului m. reg. de cult și instructiune publică, datate in 29 Juniu 1879. sub urul 17284.
- Planulu dei invetiamentu, 1877:* Planulu de invetiamentu pentru scólele poporali in districtulu romanu ort. din Aradu. Aprobatu cu decissiunea consistoriale de datulu 10. januariu st. vechiu 1877. Nr. 66/1. scol. Aradu.
- Tanterv a magyarországi latin és görög szertartású római katolikus, 1877:* A magyarországi latin és görög szertartású római katolikus népiskolai ügyre vonatkozó, s a magyar püspöki kar által megállapított rendszabályok, tantervek, utasítások gyűjteménye. Budapest, 1877. 9–36. p.
- Tanterv a nem-magyar ajkú, 1879:* Tanterv a nem-magyar ajkú népiskolák számára az 1868:XXXVIII. tc. és az 1879:XVIII. tc. értelmében. Vallás- és Közoktatásügyi Magyar Királyi Minisztérium, 1879. jún. 29. In: Lévy Ferenc – Morlin Emil – Szuppán Vilmos szerk., 1893. 818–847.
- Tanterv a tiszáninneri ref. egyházkerület, 1895:* Tanterv a tiszáninneri ev. ref. egyházkerület népiskolái számára. A „Sárospataki Irodalmi Kör” megbízásából készíté Dezső Lajos. Sárospatak, 1895.
- Tanterv a tiszántúli református, 1902:* Tantervek a tiszántúli ev. ref. egyházkerület népiskolái számára. II. kiadás. Kiadja a tiszántúli ev. ref. egyházkerület. Debrecen.
- Tanterv, 1869:* Függelék a népiskolai törvényhez. A M. Kir. Vallás- és Közokt. miniszter által az 1868-ik XXXVIII. tcz. értelmében kiadott tanterv nép- és polgári iskolák, valamint a képezdek számára. Kiadja Lampel Róbert. Pest 1869.

Tanterv, 1877: Tanterv a népiskolák számára. Az 1868:XXXVIII. tc. értelmében. Kiadatott a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister 1877. évi augusztus hó 26. napján 21.678. szám alatt kelt rendeletéből. Buda-Pest, 1880.

Tanterv, 1905: Tanterv és utasítás az elemi népiskola számára. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1905. évi június hó 16-án 2202. eln. számú rendeletével. Budapest, 1905.

Olvasó- és nyelvkönyvek

Aistleitner, Anton, 1871: Magyar nyelvgyakorló- és olvasókönyv. Ungarisches Sprach- und Lesebuch. Auf Grundlage der Lehr- und Lesebücher für die Mittelklassen von. Alb. Haesters. Für die Oberklassen der Volksschulen mit deutscher Unterrichtssprache. Bearb. Anton Aistleitner. Lampel, Budapest.

Alexander Bernát közreműködésével, 1906/A: Elemi olvasókönyv. III. osztály. Az új tanterv és utasítás szerint. Szerk.: Barna Jónás, Hajnal Adolf, Sretvizer Lajos. Stampfel, Budapest.

Alexander Bernát közreműködésével, 1906/B: Elemi olvasókönyv. Az új tanterv és utasítás szerint. Szerk.: Barna Jónás, Hajnal Adolf, Sretvizer Lajos. Juszó Béla és más művészek 40 rajzával. Stampfel, Budapest.

Bakó Samu szerk., 1880: Magyar nyelvtan és olvasókönyv. Ungarisches Sprach- und Lesebuch. 3. r., 4. évf. Frühwirth K[ároly], Posch L[ajos]. Franklin, Budapest.

Barna J. – Hajnal A. – Sretvizer Lajos – Szőke István szerk., eng.: 1888: Magyar olvasókönyv. A Fővárosi Tanács által valamennyi községi elemi népiskola számára kötelezőleg elfogadtatott. Kilencedik kiadás. Dobrowsky és Franke, Budapest.

Benedek Elek – Földes Géza – Száva János, 1906: Elemi iskolások olvasókönyve a III. osztály számára. Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai), Budapest.

Benedek Elek – Kőrösi Henrik – Tomcsányi János, 1909: Magyar olvasókönyv az elemi népiskolák III. osztálya számára. Mühlbeck Károly rajzaival. Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai), Budapest.

- Benedek Elek, 1913/A*: Elemi iskolások olvasókönyve a III. osztály számára. Második kiadás. Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai), Budapest.
- Benedek Elek, 1913/B*: Elemi iskolások olvasókönyve a IV. osztály számára. Második kiadás. Lampel R. Kk. (Wodianer és Fiai). Budapest
- Čitanka (ЧИТАНКА), 1907*: Za 4. razred srpske škole. Ivković, Novi Sad.
- Čitanka, 1909*: Za 2. razred srpske škole. Ivković, Novi Sad.
- Deme Károly, é. n./A*: Magyar olvasókönyv az elemi népiskolák III. osztálya számára. Negyedik, az új tanterv szerint átdolgozott kiadás. Franklin Társulat, Budapest.
- Deme Károly, é. n./B*: Magyar olvasókönyv az elemi népiskolák V. és VI. osztálya számára. Második, az új tanterv szerint átdolgozott kiadás. Franklin Társulat, Budapest.
- Ember K[ároly] – Margitai J[ózsef] – Miholicska J[ános] szerk., 1910*: A magyar beszéd- és nyelvgyakorlás olvasó- és tankönyve. Nem magyar tanítási nyelvű katolikus népiskolák számára. A nem magyar tanítási nyelvű osztott és osztatlan népiskolák részére készült legújabb tantervnek megfelelően. 4. évf. 5–6. oszt. Másik év. Szent István Társulat, Budapest.
- Ember K[ároly] – Margitai J[ózsef] – Miholicska J[ános] szerk., 1913*: A magyar beszéd- és nyelvgyakorlás olvasó- és tankönyve. Nem magyar tanítási nyelvű katolikus osztatlan népiskolák egyesített V. és VI. osztálya számára. A nem magyar tanítási nyelvű katolikus iskolák számára a 136.369/1913. sz. miniszteri rendelettel engedélyezve. Szent István Társulat, Budapest.
- Ember K[ároly] – Miholicska J[ános] – Margitai J[ózsef] szerk., 1909*: A magyar beszéd- és nyelvgyakorlás olvasó- és tankönyve. Nem magyar tanítási nyelvű katolikus népiskolák számára. A nem magyar tanítási nyelvű osztott és osztatlan népiskolák részére készült legújabb tantervnek megfelelően. 4. évf. 5–6. oszt. Egyik év. Szent István Társulat, Budapest.
- Ember Károly – Margitai József – Miholicska János szerk., 1917*: A magyar beszéd- és nyelvgyakorlás olvasó- és tankönyve. Nem magyar tanítási nyelvű katolikus népiskolák számára. 3. évf. 4. oszt. (Első kiadása a 118.098/1908. sz. rendelettel a nem magyar tannyelvű r. katolikus népiskolák számára tankönyvül engedélyezett.) Szent István Társulat, Budapest.

Ember Károly – Margitai József – Mihalicska János szerk., 1918: A magyar beszéd- és nyelvgyakorlás olvasó- és tankönyve. Nem magyar tanítási nyelvű katolikus népiskolák számára. 2. évf. 3. oszt. 2., átdolgozott kiadás. (Első kiadása a 117.151/1908. sz. rendelettel a nem magyar tannyelvű r. katolikus népiskolák számára tankönyvül engedélyeztetett.) Szent István Társulat, Budapest.

Ember Károly, 1917: Katolikus falusi iskolák olvasó- és tankönyve. Osztatlan népiskolák III–IV. osztályai használatára. Az új tanterv alapján szerkesztette Ember Károly. Budapest.

Ember, Karl, 1905: Lehr- und Lesebuch. Für den 3–6. Jahrgang der ungeteilten katholischen Volksschulen. Bearb. Karl Székely. Szent István Társulat, Budapest.

Emericzy G[éza] – Gyertyánffy I[stván] – Kiss Á[ron], 1893: Ungarische Landschule. Für Schulen mit deutscher Unterrichtsprache. Nach „Falusi iskolások könyve”. Verf. V. Emericzy. Bearb. Johannes Ebenspanger. 2. kiadás. Dobrowsky und Franke, Budapest.

Faludi (Fuchs) János – Szép József, 1886: Magyar olvasókönyv nyelvtannal és magyarázatokkal. A népiskolák IV. osztálya számára. Különös tekintettel a hazai történet és alkotmányra. Második, javított és bővített kiadás. Lampel Róbert, Budapest.

Gáspár János – Farkas Sándor – Úrhegyi Alajos, 1913: Olvasókönyv a népiskolák V. és VI. osztálya számára. Szerkesztette. *Gáspár János.* Átdolgozták: *Farkas Sándor*, az állami tanító- és tanítónőképző-intézetek kir. szakfelügyelője, *Úrhegyi Alajos*, állami tanítóképző-tanár, gyakorlóiskolai tanító a budapesti VI. ker. állami tanítónőképzőben. Első kiadás. Budapest.

Gáspár János – Farkas Sándor – Úrhegyi Alajos, 1918: Olvasókönyv a népiskolák IV. osztálya számára. Harmadik, átdolgozott kiadás. Átdolgozták: *Farkas Sándor*, *Úrhegyi Alajos*. M. Kir. Tudományegyetem Nyomdája, Budapest.

Gáspár János – Sebesztha Károly, 1890: Olvasókönyv a népiskolák III-ik osztálya számára. Írta és szerkesztette *Gáspár János*, alsó-fejérmegyei tanfelügyelő. Harmadik kiadás. Átdolgozta: *Sebesztha Károly* sólyommegyei

- kir. tanfelügyelő. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter által koszorúzott pályamű. Magy. Kir. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Gáspár János – Sebesztha Károly, 1907/A:* Olvasókönyv a népiskolák IV. osztálya számára. Hetedik kiadás. Az új népiskolai tanterv alapján átdolgozta: Sebesztha Károly. M. Kir. Tudományegyetem Nyomdája, Budapest.
- Gáspár János – Sebesztha Károly, 1907/B:* Olvasókönyv a népiskolák V. osztálya számára. Írta és szerkesztette Gáspár János. Az új népiskolai tanterv alapján átdolgozta Sebesztha Károly. Budapest.
- Gáspár János, 1896:* Népiskolai olvasókönyv. 2. köt. – Horvatska čitanka. Za 2. razred megjimurskij pučkih školah. Margitai József előszavával. Magjarske Kr. 102 p.
- Gönczy, Pavel, 1896:* Početnica. Za medjimurske pučke škole. Predeal Margitai József. Vlastitost Magjarskoga Kraljestva, Budapest. 71 p.
- Gööz József – Schön József – Trájtler Károly szerk., 1899:* Magyar nemzeti olvasókönyv a népiskolák IV. osztálya számára. Új lenyomat. (Első: 1888.) Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai), Budapest.
- Gyertyánffy István – Kiss Áron – Radó Vilmos, 1890:* Olvasókönyv az elemi népiskolák IV. osztálya számára. Negyedik kiadás. Méhner Vilmos, Budapest.
- Gyertyánffy István, Kiss Áron, Radó Vilmos szerk., 1905:* Olvasókönyv az V. és VI. osztály számára. 7. kiadás. Budapest.
- Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerk., 1908:* Nemzeti olvasókönyv a népiskolák III. osztálya számára. Rakssányi Dezső rajzai után, Morelli Gusztáv fametszeteivel. M. Kir. Tudományegyetem Nyomdája, Budapest.
- Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerk., 1909:* Nemzeti olvasókönyv a népiskolák IV. osztálya számára. M. Kir. Tudományegyetem Nyomdája, Budapest.
- Gyulai Ágost – Radnai Rezső – Thótt Rezső szerk., 1913:* Nemzeti olvasókönyv a népiskolák V. és VI. osztálya számára. I. kiadás. M. Kir. Tudományegyetem Nyomdája, Budapest.
- Kakujay Károly, 1888:* Magyar nyelvgyakorló- és olvasókönyv. Magyarország nem magyar ajkú népiskolái számára. 2. évf. (Csak németül, illetve részben

- németül beszélő tanulóknak. A 8. kiadás változatlan lenyomata.) Dobrowsky és Franke, Budapest. 96 p.
- Kapi Gyula – Papp József, 1912:* Olvasókönyv az evang. népiskola III. osztálya számára. Franklin Társulat, Budapest.
- Komáromy Lajos – Lakits Vendel – Littenberger Ágost – Péterfy Sándor szerk., 1890:* Képes magyar olvasókönyv az elemi népiskolák V. és VI. osztályai és az ismétlő iskolák számára. 3., javított kiadás. Singer és Wolfner, Budapest.
- Komáromy Lajos – Lakits Vendel – Littenberger Ágost – Péterfy Sándor szerk., 1895:* Képes magyar olvasókönyv az elemi népiskolák V. és VI. osztályai és az ismétlő iskolák számára. 4., javított kiadás. Singer és Wolfner, Budapest.
- Komáromy Lajos – Lakits Vendel – Littenberger Ágost – Péterfy Sándor, 1903:* Képes magyar olvasókönyv. Az elemi iskolák III. osztálya számára. Harmadik kiadás. Singer és Wolfner, Budapest.
- Komáromy Lajos – Lakits Vendel – Péterfy Sándor, 1887:* Képes magyar olvasókönyv. Az elemi iskolák III. osztálya számára. Singer és Wolfner, Budapest.
- Láng Mihály, 1892, 1902:* Magyar olvasókönyv. A magyar olvasás és a magyar beszéd tanításához. 3. r. Német, tót, szerb és román tannyelvű népiskolák számára. Laufer, Budapest, 1902.
- Láng Mihály, 1892:* Magyar olvasókönyv. A magyar olvasás és a magyar beszéd tanításához. 4. r. Német, tót, szerb és román tannyelvű népiskolák számára. Laufer, Budapest.
- Margítai, Jožef, 1893:* Népiskolai olvasókönyv. Horvatska čitanka. A muraközi iskolák 3–4. osztályai számára. 3. köt. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Mendl, L[udvig], 1902:* Deutsche Sprachlere. Lehr- und Übungsbuch beim Unterrichte in der deutschen Sprachlere, Rechtschreibung und den stilichsten Auffassen. Für die oberen Klassen der Volksschule und die untern Klassen der Bürger- und Mänchenschulen. 2. kiadás. Lampel, Budapest.
- Mócsy Antal – Petrovác József – Schultz Imre, 1908:* Első olvasó- és tankönyv. Osztatlan katolikus népiskolák, 3–4. évf. Az új tantervhez alkalmazták: Dreisziger Ferenc, Ember Károly. 8. kiadás. „Állami szempontból

- 69.910/1908. sz. alatt nem magyar tannyelvű katolikus iskolák számára is miniszterileg engedélyezve.” Budapest.
- Mócsy A. – Petrovác J. – Schultz I. szerk. – Dreisziger Ferenc – Ember Károly átdolg., 1917:* Második olvasó- és tankönyv az osztatlan kath. népiskolák V. és VI. évfolyama számára. Egyik év. Tizenegyedik, változatlan kiadás. Szent István Társulat, Budapest.
- Popescu, Ioan, 1905:* Carte de cetire 2. Şcoalele poporale române. Prelucr. de Petru Şpan. 10. kiadás. Nagyszeben.
- Popp Antal, 1888:* Magyar nyelvgyakorló. Anfangsgründé der ungarischen Sprache. A 3. oszt. magyar és német ajkú népiskolák tanulói számára. 8., javított kiadás. Stampfel, Pressburg.
- Pós Lajos – Fröhwrth Károly, 1907:* Magyar olvasókönyv és nyelvtan a népiskolák III. osztálya számára. Hetedik, az új tanterv szerint átdolgozott kiadás. Franklin Társulat, Budapest.
- Reimesch, Fritz, 1897:* Heimat- und Vaterlandskunde. Für die Volks-, Elementar- und Bürgerschulen. Zeidner, Kronstadt.
- Schullerus, A[dolf János András] – Popovici [János], 1902:* Carte de cetire şi gramatică. Şcoale poporale cu limba de propunere română. Partea 1. Krafft, Nagyszeben.
- Schullerus, Adolf, 1912:* Magyarisches Sprach- und Lesebuch. 1. r. Für Volksschulen mit deutscher Unterrichtsprache. 4. kiadás. Krafft, Nagyszeben.
- Schumann Sándor, 1892:* Magyar olvasó- és nyelvkönyv. 1. köt. Német tannyelvű népiskolák számára. 17., változatlan kiadás. Schmidt József kiadása, Igló.
- Srpska čitanka, 1914:* Za 3. razred narodne osnovne škole. Ivković, Újvidék-Noví-Sad.
- Sz. N., 1893:* Prvá čitanka a mluvnica. Pre katolícké školy. M. Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Szabó László, 1890:* A-B-C és olvasókönyv. Uhorský abecedar a prvá čitanka. Tót tannyelvű népiskolák számára. Stampfel, Pozsony – Budapest.
- Szabó Lipót – Szaykó József, 1897:* Magyar nyelv- és olvasókönyv. Horvátajkú népiskolák számára átdolg. Szaykó József. Rosenthal Márk, Mohács.

Szirmai J. – Vöröss S. – Szilágyi J. szerk., 1884: A negyedik iskolaév. Magyar olvasó- és nyelvképzőkönyv. A népiskolák IV. osztálya számára. Franklin Társulat, Budapest.

Több katolikus tanító, 1911: Katolikus iskolások olvasó- és tankönyve. Első köt. A katolikus népiskolák II. és III. osztálya számára. Szerkesztette több katolikus tanító. Budapest. 1911.

Vass Mátyás – Hoffmann Mór szerk., 1890: Magyar olvasókönyv az elemi népiskolák V. és VI. osztály számára. A Csongrád megyei Tanítóegyesület határozatából és megbízásából. A Vass – Imrei – Pósa-féle olvasókönyvek folytatása. Traub B. és Társa, Szeged.

Vass Mátyás – Imrei Ferenc – Pósa Lajos, 1889: Magyar olvasókönyv az elemi népiskolák III. osztálya számára. A Csongrád Megyei Tanítóegyesület határozatából és megbízásából. Traub B. és Társa, Szeged.

Vass Mátyás, 1884: Népiskolai olvasókönyv a leányiskolák III. osztálya számára. A Csongrád Megyei Tanítóegyesület határozatából és megbízásából. Második, javított kiadás. Traub B. és Társa, Szeged.

Zelliger József, 1906: Magyar ábécéskönyv. Uhorský abecedar. Magyarország katolikus tót-tannyelvű népiskolái számára. 11. kiadás. Szent István Társulat, Budapest.

Történelemkönyvek

Alpáry Lajos, 1914: A magyarok története az elemi népiskolák számára. Kuttner Sándor nyomán, az új tanterv és utasítás alapján írta Alpáry Lajos kir. tanfelügyelő. Huszonkettedik kiadás. Lampel, Budapest.

B[ékési] P[éter], 1882: Magyarok története rövid kivonatban. Népisk. 5., javított kiadás. Telegdi, Debrecen.

Balaton Géza, 1885: Magyarország történelme rövid kivonatban. Népisk. 15. kiadás. Szerző kiadása, Ó-becse.

Ballagi Károly – Nagy László, 1878: Magyarország története kapcsolatban az általános történelem legfőbb vonásaival. Népisk. Franklin, Budapest.

Ballagi Károly, 1868: Magyarország és Erdély története, kapcsolatban az egyetemes történelem legfőbb vonásaival. Izr. népisk. Heckenast, Pest.

- Bárány Ignác, 1870:* Magyarország története elbeszélésekben. Családi és iskolai olvasókönyv. Lauffer, Pest.
- Barna J[ónás], 1889:* Magyarország története párhuzamosan alkotmányunk vázlatával, és a főbb világesemények függelékével. Népisk. Ifj. Hagel, Budapest.
- Benedek Elek, 1908/A:* A magyar nemzet története az elemi népiskolák V. és VI. osztálya számára. — Istoria națiunei ungare pentru clasa V^a și VI^a a școaleror elementare. A Vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából. Atheneum, Budapest.
- Benedek Elek, 1908/B:* A magyar nemzet története. — Geschichte der ungarischen Nation. Az elemi népiskolák 5-6. osztálya számára. Athenaeum, Budapest.
- Benedek Elek, 1909:* A magyar nemzet története. — Dejiny národa uhorského. Elemi népiskolák, 5-6. oszt. Athenaeum, Budapest.
- Bodnár Gábor, 1912:* A magyar nemzet története. Elemi népisk. 5. és 6. oszt. Polatsek, Temesvár.
- Brunowszky Rezső, 1913:* A magyar nemzet története kapcsolatban a világtörténelem nevezetesebb eseményeivel. A róm. kath. elemi népisk. 5. és 6. oszt. A 2–6 tanítós róm. kath. magyar tanításnyelvű isk. Szent István Társulat, Budapest.
- Ebenspanger János, 1877:* Hazai történelem jellemrajzokban. A népisk. 5. oszt. Lampel, Budapest.
- Faludi [Fusch] János, 1891:* A magyarok története kapcsolatban a világtörténelem legfőbb vonásaival. A népisk. 5., 6. oszt. Lauffer, Budapest.
- Farkas Sándor, 1908/A:* Történelem a népiskolák V. osztálya számára. Az új tanterv szerint. Írta Farkas Sándor állami tanítónőképezdei igazgató. Budapest.
- Farkas Sándor, 1908/B:* Történelem a népiskolák VI. osztálya számára. Az új tanterv szerint. Írta Farkas Sándor állami tanítónőképezdei igazgató. Budapest.
- Gaál Mózes, 1890:* A magyar nemzet története a világtörténelem nevezetes eseményeivel kapcsolatban. A népisk. 5. és 6. oszt. Lampel, Budapest.
- Győrffy Iván, 1878:* Magyarország történelme rövid kivonatban. Buzárovits, Esztergom.

- Győrffy Iván, 1900:* Magyarország történelme a világtörténelem főbb eseményeivel kapcsolatban. Népisk. 26. lny. Győrffy-féle népiskolai képes tankönyvek. Buzárovits, Esztergom.
- Győrffy Iván, 1911:* Magyarország történelme a világtörténelem főbb eseményeivel kapcsolatban. Népisk. 32. átd., jav. Győrffy-féle népiskolai tankönyvek. A katolikus iskolák számára.
- Győrffy János, 1912:* A magyarok története. A kath. osztatlan népisk felső oszt. 7. kiadás. Szent István Társulat. Budapest.
- Győrffy Ján, 1902:* Dejepis Uhrov. Pre vyššie triedy katolických škol. Szent István Társulat, Budapest.
- Gyurits Antal, 1876:* Magyarok története. Tanodai és magánhasználatra. Vezérfonalul az első oktatásban. 5. kiadás. Lauffer, Budapest.
- Heribert, Ertl, 1896:* Magyarország története tót és tót–magyar elemi iskolák számára. — Dejepis Uhorska pre slovenskí a slovensko–uhorské elementárne školy. Stampfel Károly, Pozsony – Budapest.
- Hodos, E., 1912:* Elemente de istoria literaturii. [Elemi isk. felsőbb osztályainak.] 9. kiadás. Editura autorului, Nagyszeben, 1912.
- Huszár Károly, 1872:* Magyarország története kérdésekben s feleletekben, több helyen közmondásokkal oktatva. Harmadik kiadás. Klökner Péter, Sz.-Fejérvár.
- Jókai Mór, 1884:* Magyarország története. Népisk. Révai, Budapest.
- Kállay István, 1877:* Magyarország összefüggő története korszaki képekben, a közel viszonyban élt népek és államok rövid vázlatával. Népiskolák számára. A Tiszántúli Ref. Egyházkerület tanterve alapján. Ifj. Csáthy Károly, Debrecen.
- Kiss Áron – Úrhegyi Alajos, 1913:* A magyarok története, kapcsolatban a világtörténet nevezetesebb eseményeivel, az elemi népiskolák V. és VI. osztálya számára. Harmadik kiadás. Átdolgozta: Úrhegyi Alajos, a budapesti VI. ker. állami tanítóképző-intézet tanára, gyakorlóiskolai tanító. Magyar Királyi Tudományegyetemi Nyomda, Budapest.
- Kiss Áron, 1906:* A magyarok története. Kapcsolatban a világtörténet nevezetesebb eseményeivel. Az elemi népisk. VI. oszt. számára. M. Kir. Tudományegyetem Nyomdája, Budapest.

- Kuttner Sándor – Mayer Miksa, 1883:* Magyarország története a magyar irodalomtörténet rövid vázlatával. Felsőbb elemi-, polgári tanodák és magánisk. 7. jav. és bőv. kiadás. Sajtó alá rendezte: Mayer Miksa. Lampel, Budapest.
- Kuttner Sándor, 1875:* Első oktatás a magyarok történetében. Kilencedik, javított kiadás. Lampel R. könyvkiadása, Budapest
- Marczali Henrik – Földes Géza, 1906:* A történet kis tükre. Az elemi isk. 5. és 6. oszt. Lampel, Budapest.
- Mayer Miksa – Márki Sándor, 1890:* Történelem a magyarok és más népek múltjából vett életrajzokban. Elemi népiskolák számára. Írta: Mayer Miksa, átdolgozta: Márki Sándor. 10. kiadás. Budapest.
- Neumann, S. A. – Gaál Mózes, 1896:* A magyarok története. Magyar és német nyelven. Kérdések és feleletekben. Az elemi iskolák növendékeinek felfogó erejéhez képest rövid előadásban. Átdolg., kieg. Gaál Mózes. Stampfel, Pozsony – Budapest. 83 p. – Első kiadása: 1844, Buda.
- Orbán József, 1870:* Magyarország története népiskolák számára. Az előbbi rendszer nyomán újra dolgozta Orbán József népiskolai tanár. Népiskolai Könyvtár, VI. kötet. Tizedik kiadás. Nyomtatta Steinfeld Béla, a ref. főiskola betűivel, Sárospatak.
- Orbán József, 1876:* Magyarország története népiskolák számára. Kiadja az Irodalmi Kör a főiskola költségén. Tizenkettedik kiadás. Nyomtatta Steinfeld Béla, a ref. főiskola betűivel, Sárospatak.
- Peregriny Elek dr., 1862:* Magyarország története az ifjúság használatára. VI. kiadás. Ráth Mór, Pest.
- Schwicker J[ános] H[enrik], 1875:* Magyarország története képekben. 2. kiadás. Aigner, Budapest.
- Sebestyén Gyula, 1904:* A magyar nemzet története. Az elemi népisk. 5. és 6. oszt. Franklin, Budapest.
- Sebestyén Gyula, 1906:* A magyar nemzet története. 8. átdolg. Franklin, Budapest.
- Sebestyén Gyula, 1907:* A magyar nemzet története. Az elemi népisk. 6. oszt. 9. átdolg. Franklin, Budapest.

- Sebesztha Károly, 1882:* A magyar nemzet története. Elemi népiskolák számára. Budapest.
- Sebesztha Károly, 1888:* A magyarok története a tótajkú elemi iskolák számára. Budapest.
- Sebesztha Károly, 1895/A:* Magyarok története szerbajkú elemi iskolák számára. Temesvár.
- Sebesztha Károly, 1895/B:* Magyarország története németajkú elemi iskolák számára, Budapest.
- Sebesztha Károly, 1901:* Magyarország története németajkú elemi iskolák számára, Budapest.
- Sebesztha Károly, 1904/A:* A magyar nemzet története. Elemi népiskolák számára. Budapest.
- Sebesztha Károly, 1904/B:* A magyar nemzet története (tót ajkú tanulók számára). Franklin, Budapest.
- Sebesztha Károly, 1909/A:* A magyar nemzet története. Elemi népiskolák számára. Budapest.
- Sebesztha Károly, 1909/B:* A magyar nemzet története (tót ajkú tanulók számára). Franklin, Budapest.
- Seidel Pál, 1873:* A magyarok története s a világtörténelem legfőbb mozzanatai. 3. javított kiadás. Pest.
- Sz. n. [Kiss Áron?], 1882:* A magyarok története. Kapcsolatban a világtörténet nevezetesebb eseményeivel. Az elemi népisk. V. oszt. számára. M. Kir. Tud. Egyetem Nyomdája, Budapest.
- Szauter Antal – Bokor Ferencz, 1891:* A magyarok története. A polg. és az elemi népisk. számára. 10. átdolg. Méhner, Budapest.
- Tarczay Erzsébet, 1915:* Horvát-Szlavonországok történetének rövid áttekintése, tekintettel azok kultúrviszonyaira. A M. Kir. Államvasutak horvát-szlavonországi felső nép- (polgári) iskoláinak 6. (2.) osztálya számára. Lampel, Budapest.
- Tergina Gyula, 1906:* A magyar nemzet története kapcsolatban a világtörténet nevezetesebb eseményeivel. A népisk. 5. és 6. oszt. 3. átdolg. képes kiadás. Singer és Wolfner, Budapest.

- Vargyas Endre, 1882:* Magyarok története korszaki képekben. Vargyas Endre falusi népiskolai tankönyvei.
- Vargyas Endre, 1890/A:* Magyarok története és a világtörténelem nevezetesebb eseményei. Az elemi népisk. 5. és 6. oszt. 9. jav. kiadás. Franklin, Budapest.
- Vargyas Endre, 1890/B:* A magyarok története, tekintettel a világtörténet főbb eseményeire. Életrajzi és korszaki képekben. A több tanítóval bíró falusi népiskolák V. és VI. évfolyamai számára. Második kiadás. Lampel (Wodianer és Fiai), Budapest.
- Vargyas Endre, 1898:* A magyarok története. Egy tanítóval bíró népisk. Vargyas-féle olcsó iskolakönyvtár. 2. kiadás.
- Vargyas Endre, 1900:* A magyarok története. Tekintettel a világtörténet főbb eseményeire. Életrajzi és korszaki képekben. A több tanítóval bíró falusi népisk. 5. és 6. évf. Lampel, Budapest.
- Vargyas Endre, 1906:* A magyarok története az elemi népiskolák V. és VI. osztályai számára. Tizenkettedik átdolgozott kiadás. Franklin Társulat, Budapest.
- Visontay János, 1871:* Magyarország történelme. Elemi s néptanodák. Heckenast, Pest.